

Κοινωνική Πολιτική

Τόμ. 5 (2015)

Κοινωνική Πολιτική

Social Policy

Άρθρα / Articles:

Θανάσης Αλεξίου

Κοινωνική Πολιτική και Βιοπολιτική.
Από την ταξική αντιπαράθεση
στη «μικροφυσική της εξουσίας»

Maria Symeonaki

Quality of Life in the third age: a descriptive
analysis

Ελένη Ρομποτή-Ανδρέας Φερόνας

Οι Επιπτώσεις της Οικονομικής Κρίσης
στην Αγορά Εργασίας των Χωρών
υπό το Καθεστώς Δημοσιονομικής Προσαρμογής:
Μια Συγκριτική Ανάλυση

Νίκος Κουραχάνης

Το Μίγμα Ευημερίας στις Πολιτικές Αντιμετώπισης
της Έλλειψης Στέγης
στην Ελλάδα και οι Ευρύτερες Συνδηλώσεις του

Σταυρούλα Κοφινά

Το Δικαίωμα στην Πόλη: η Χωρική Προσέγγιση
Ζητημάτων Κοινωνικής Πολιτικής μέσα από το
Παράδειγμα του Δήμου Αγίας Βαρβάρας

Κοινωνική Πολιτική
Επιστημονικό Ηλεκτρονικό Περιοδικό ΕΕΚΠ

Εκδότης

Επιστημονική Εταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής

Υπεύθυνοι έκδοσης (editors)

Αντώνης Μωυσίδης (Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Κώστας Δικαίος (Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης)

Επιστημονική Επιτροπή

Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (Αν. Καθηγητής, ΕΚΠΑ)
Χαράλαμπος Οικονόμου (Επ. Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Κώστας Δημούλας (Επ. Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Γιάννης Κουζής (Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Χρήστος Μπάγκαβος (Αν. Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Δέσποινα Παπαδοπούλου (Αν. Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Σάββας Ρομπόλης (Ομ. Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Ελένη Πρόκου (Επ. Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Ιορδάνης Ψημμένος (Αν. Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Γιώργος Σταμέλος (Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών)
Δημήτρης Βενιέρης (Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου)
Ανδρέας Φερόνας (Επ. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου)
Χρίστος Παπαθεοδώρου (Καθηγητής, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης)
Χριστόφορος Σκαμνάκης (Επ. Καθηγητής, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης)
Βασίλης Αράπογλου (Επ. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης)
Θανάσης Αλεξίου (Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου)
Μητροσύλη Μαρία (Επ. Καθηγήτρια, ΤΕΙ Αθήνας)

Γραμματεία Σύνταξης

Α. Καζάνη (Πάντειο Πανεπιστήμιο)
Ν. Κουραχάνης (Πάντειο Πανεπιστήμιο)

ISSN: 2241-8652
ΤΕΥΧΟΣ 5, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2016

Περιοχόμενα

Επιστημονικά Άρθρα

Θανάσης Αλεξίου

Κοινωνική Πολιτική και Βιοπολιτική. Από την ταξική αντιπαράθεση
στη «μικροφυσική της εξουσίας» 5

Maria Symeonaki

Quality of Life in the third age: a descriptive analysis 29

Ελένη Ρομποτή-Ανδρέας Φερόνας

Οι Επιπτώσεις της Οικονομικής Κρίσης στην Αγορά Εργασίας των Χωρών
υπό το Καθεστώς Δημοσιονομικής Προσαρμογής: Μια Συγκριτική Ανάλυση 38

Νίκος Κουραχάνης

Το Μίγμα Ευημερίας στις Πολιτικές Αντιμετώπισης Έλλειψης Στέγης
στην Ελλάδα και οι Ευρύτερες Συνδηλώσεις του 64

Σταυρούλα Κοφινά

Το Δικαίωμα στην Πόλη: η Χωρική Προσέγγιση Ζητημάτων Κοινωνικής Πολιτικής
μέσα από το Παράδειγμα του Δήμου Αγίας Βαρβάρας 80

Βιβλιοπαρουσιάσεις – Βιβλιοκριτικές

Κώστας Δημουλάς

Δημήτρης Βενιέρης, 2015,

Κοινωνική Πολιτική: Έννοιες και Σχέσεις, Αθήνα: Τόπος 101

Βιβλιογραφικές Προτάσεις

Νίκος Ξυπολυτάς

Ιορδάνης Ψημμένος, 2013. Εργασία και Κοινωνικές Ανισότητες:

Προσωπικές Υπηρεσίες και Υπηρετικό Δυναμικό. Αλεξάνδρεια 104

Daria Lazarescu, 2015. Σταδιοδρομία στην Υπηρετικότητα:

Η Περίπτωση των Ρουμάνων Μεταναστριών Οικιακών Εργατριών

στην Ελλάδα. Παπαζήσης 104

Τα Νέα της ΕΕΚΠ

Αγγελική Καζάνη 106

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΒΙΟΠΟΛΙΤΙΚΗ. ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΑΞΙΚΗ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ ΣΤΗ «ΜΙΚΡΟΦΥΣΙΚΗ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ»¹

Θανάσης Αλεξίου,

Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Αφού πρώτα ορίσουμε το περιεχόμενο και τις λειτουργίες της κοινωνικής πολιτικής καθώς και το ιστορικο-θεωρητικό πλαίσιο στη συνέχεια θα αναδείξουμε τις επιστημολογικές και μεθοδολογικές προκείμενες που πλαισιώνουν την αναλυτική κατηγορία της βιοπολιτικής. Η ανάδειξη αυτή κάνει νόημα: α) επειδή ολοένα και πιο συχνά η κοινωνική πολιτική προσδιορίζεται ως βιοπολιτική, και β) επειδή η ουσιοκρατική αντίληψη για την εξουσία που ενυπάρχει στο «παράδειγμα» της βιοπολιτικής, αποσπά την κοινωνική πολιτική από την ταξική αντιπαράθεση για την πρόσβαση σε σπάνιους πόρους και μέσα και την μεταφέρει στο λαβύρινθο των σχέσεων εξουσίας. Ουσιαστικά έχουμε να κάνουμε με αλλαγή «παραδείγματος» καθώς στην περίπτωση της βιοπολιτικής δεν υπάρχουν ούτε συμπαγή κοινωνικά υποκείμενα, δηλαδή κοινωνικές τάξεις, ούτε κεντρικοί πόλοι εξουσίας (κράτος, κεφάλαιο, υπερεθνικοί οργανισμοί κ.λπ.). Εδώ οι ταξικές σχέσεις είναι περισσότερο απότοκο των εξουσιαστικών σχέσεων. Συνεπώς η διευθέτηση των μεθοδολογικών ζητημάτων που προκύπτουν πρωτίστως από την πληθωριστική χρήση της βιοπολιτικής, θα προσδιορίσει με σαφέστερο τρόπο την αναλυτική ικανότητα και την εγχειρηματικότητά της σε ζητήματα κοινωνικής πολιτικής.

Λέξεις κλειδιά: *Βιοπολιτική, ταξική ανάλυση, κοινωνική πειθάρχηση, διαθεικότητα, κυβερνητικότητα, επικίνδυνες τάξεις, γυμνή ζωή, προνοιακός καπιταλισμός, νέα μεσαία τάξη, καταναλωτικές πρακτικές, ελευθερισμός, πεσιμιστικός αναρχισμός.*

1. Σε μια πρώτη μορφή το άρθρο αυτό παρουσιάστηκε στο πάνελ Κοινωνική Πολιτική και Βιοπολιτική: ιστορικές, κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις του 5ου Διεθνούς Συνεδρίου της Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Πολιτικής (8-10 Μάιου 2014). Τον συντονισμό του πάνελ είχε ο Θανάσης Αλεξίου (Πανεπιστήμιο Αιγαίου) ενώ συμμετείχαν με ανακοινώσεις ο Νίκος Τσίρος (Πάντειο Πανεπιστήμιο), η Αλεξάνδρα Χαλκιά (Πάντειο Πανεπιστήμιο) και ο Μάνος Σαββάκης (Πανεπιστήμιο Αιγαίου) ενώ απουσίαζε λόγω εκπαιδευτικής άδειας στο εξωτερικό η Αθηνά Αθανασίου (Πάντειο Πανεπιστήμιο).

Abstract

After defining the content, the functions and the social-theoretical background of social policy, we indicate the epistemological and methodological parameters that frame the analytical category of biopolitics. The indication is important a) because of the increasingly use of social policy as biopolitics and b) because the essentialism of power that characterize the «paradigm» of biopolitics transfer social politics from the realm of class conflict (for rear resources and means) to the labyrinth of power relations. It is about a “paradigm” shift, as in the case of biopolitics doesn't exist concrete social subjects, meaning social classes, neither central poles of power (state, capital, supranational institutions etc.). Class relations are more derivatives of power relations. Consequently, the indication of methodological issues that derives from the extensive use of biopolitics will highlight the analytical capability and its use in social policy's issues.

Keywords: *Biopolitics, class analysis, social discipline, dispositive, gouvernementalité, dangerous classes, homo sacer, welfare capitalism, new middle class, consumption practice, libertarianism, pessimistic anarchism.*

1. Η κοινωνική πολιτική μεταξύ καταστολής και πρόνοιας

Σε μεγάλο βαθμό η κοινωνική πολιτική συνδέθηκε ιστορικά με το κράτος και πρωτίστως με πολιτικές λειτουργικές και ιδεολογικές ένταξης του πληθυσμού στο σύστημα της μισθωτής εργασίας. Το ζητούμενο αυτών των κρατικών παρεμβάσεων ήταν η απώθηση προκαπιταλιστικών αντιλήψεων και τρόπων ζωής που αντιστοιχούσαν σ' ένα κοινοτικό ισοδύναμο και ήταν συνεπώς, ασύμβατες με την καπιταλιστική συνθήκη που καθιστά την διατήρηση και αναπαραγωγή του ατόμου ιδιωτική υπόθεση. Η καταστροφή της οργανικής κοινότητας, που δεν ανεχόταν τη λιμοκτονία του ατόμου ήταν το ζητούμενο (Πολάνι 2001:163) ενώ μέρος αυτού του εγχειρήματος ήταν η εξατομίκευση του κοινωνικού σώματος. Έτσι, λόγου χάρι, καταργείται το κοινοτικό-ενοριακό σύστημα κοινωνικής αρωγής Spenhamland («δικαίωμα στην επιβίωση») που κάλυπτε επιδοματικά και ιδρυματικά τους άπορους, τους πέννιες, τους ανήμπορους και τους άεργους και αντικαθίσταται από το Νόμο για τους Φτωχούς (Poor Law) (1834). Τα διλήμματα, οι προκλήσεις και οι επιδιώξεις που αναδύονται στη μετάβαση από το ένα σύστημα στο άλλο, δηλαδή από το σύστημα της κοινότητας στο σύστημα της αγοράς, διαπερνούν έκτοτε τα συστήματα κοινωνικής πολιτικής. Στον «οργανωμένο καπιταλισμό» (βλ. Wehler 2011· Medick 2011) η ευθύνη αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης περνάει πλήρως στο κράτος, το οποίο αναπτύσσει, απωθώντας εν μέρει τους ιδιώτες και τους φιλάνθρωπους, τις αντίστοιχες κοινωνικές υποδομές ώστε να την καταστήσει παραγωγική, πειθήνια και συμβατή εν τέλει με τις ανάγκες του βιομηχανικού καπιταλισμού. Εδώ προέχει η λειτουργική ένταξη του πληθυσμού με την κοινωνική πολιτική να κινείται ανάμεσα

στην πρόνοια και την καταστολή. Ας μην ξεχνούμε ότι ο Νόμος για τους Φτωχούς του 1834 επιβάλλονται σε μια περίοδο ανάπτυξης και καταστολής του χαρτιστικού κινήματος (1833-1848) (Thompson 1987:912, 932). Σχεδόν μέχρι την οικονομική κρίση του '29 οι περισσότεροι τομείς που αφορούν την αναπαραγωγή του κοινωνικού σώματος (οικογένεια, υγεία, εκπαίδευση, ασφάλιση, εργασιακές συνθήκες κ.λπ.) περνούν σε μικρότερο ή, μεγαλύτερο βαθμό, ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες κάθε χώρας, στο κράτος, το οποίο διαμορφώνει και το θεσμικό πλαίσιο που ορίζει τα όρια εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης, επομένως και προστασίας της (καθιέρωση του δώρου, προστασία της μητρότητας, κρατικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης κ.ο.κ.).

Το σημαντικό δίδαγμα που βγαίνει από το μεγάλο κραχ είναι πως η κοινωνική αναπαραγωγή δεν μπορεί να είναι αποκλειστική υπόθεση της αγοράς, πόσο μάλλον όταν αυτή αδυνατεί να διασφαλίσει όχι μόνο την κοινωνική αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης αλλά ούτε τη βιολογική. Εδώ η κοινωνική πολιτική γίνεται συστατικό μέρος της οικονομικής πολιτικής (βλ. Κεϋνσιανισμός), επιχειρώντας να αποκαταστήσει τους εργαζόμενους ως καταναλωτές και να μετατρέψει την οικογένεια σε καταναλωτική μονάδα (νοικοκυριό). Είναι σχεδόν αυτονόητο ότι το κράτος ενδιαφέρεται τώρα να ρυθμίσει μέσα από θεσμικές-διοικητικές πρακτικές συμπεριφορές και στάσεις του πληθυσμού. Η διείσδυση του κράτους μέσω των κοινωνικών υπηρεσιών και της κοινωνικής διοίκησης (κοινωνική εργασία, επιμελητείες, οικογενειακά επιδόματα κ.λπ.) στην ιδιωτική σφαίρα των ατόμων, εξελίσσεται στην περίοδο του κράτους πρόνοιας (welfare state) ως αποικιοποίηση βιόκοσμων. Σε μεγάλο βαθμό αυτό καθίσταται εφικτό με την τεχνογνωσία και τις πρακτικές των κοινωνικών επιστημών, όπως το ζητούσε εξάλλου από παλιά ο J. Bentham (βλ. Πολάνυι 2001:117). Το κράτος και κυρίως η κοινωνική διοίκηση για να διαχειριστεί κοινωνικά ζητήματα αλλά και για να αντιμετωπίσει τις ανθρωπογεωγραφικές προκλήσεις χρειάζονταν επειγόντως εμπειρικά δεδομένα (ποσοτικά και ποιοτικά), γεγονός που συνέβαλε στην ποσοτικοποίηση της κοινωνικής εμπειρίας (θετικισμός) και στο μεσουράνημα, στην περίοδο του κράτους πρόνοιας, των κοινωνικών επιστημών.

Βεβαίως η διέγερση της κατανάλωσης προϋποθέτει την έγερση επιθυμιών (βλ. διαφήμιση) αλλά και την εμπέδωση πρακτικών κατανάλωσης, όπως το θέτει εξάλλου, υιοθετώντας τη βεμπεριανή προσέγγιση, ο P. Bourdieu (Bourdieu 2002), αλλά και τον εκδημοκρατισμό-πλουραλισμό τρόπων ζωής όπως το ζητούσαν τα πολιτισμικά κινήματα των δεκαετιών του '60 και του '70 του 20ου αιώνα. Αξίζει να σημειώσουμε ότι για ολόκληρη αυτή την περίοδο αντικείμενο της κοινωνικής πολιτικής και του κράτους πρόνοιας είναι τα λαϊκά και εργατικά στρώματα. Αν σε μια πρώτη φάση το ζητούμενο των κρατικών κοινωνικών πολιτικών είναι η ανθρωπολογική μετάλλαξη των χωρικών και η μετατροπή τους σε εργάτες (Workhouses, Zuchthäuser), (βλ. και Wüst 1996) σε μια δεύτερη φάση, όταν αυτοί οργανώνονται συνδικαλιστικά και πολιτικά (βλ. χαρτισμός, σοσιαλδημοκρατία κ.λπ.) προέχει η αντιμετώπιση των «επικίνδυνων τάξεων» (Dangerous classes) (βλ. Morris 1994). Σε μια τρίτη φάση που συμπίπτει με το φορντικό-κεϋνσιανό «καθεστώς συσσώρευσης» (κράτος πρόνοιας) επιχειρείται η απόσπαση της «συναίνεσης» της εργατικής τάξης. Σε κάθε περίπτωση και πάντα η κοινωνική πολιτική είχε ως αντικείμενο, ασκούσαν δηλαδή ως εξουσιαστική σχέση από το κράτος ή από οργανώσεις «φιλανθρωπίας» πάνω στην εργατική τάξη.

Αυτό που βγαίνει από μια ιστορικοποίηση-περιοδολόγηση της κοινωνικής πολιτικής είναι ότι αυτή ασκείται από το κράτος. Στο εσωτερικό και στις παρυφές αυτού του κρατικού εγχειρήματος αναπτύσσονται σταδιακά τεχνικές και διαδικασίες εξατομίκευσης, κανονικοποίησης και ομογενο-

ποίησης του κοινωνικού σώματος. Οι λόγοι είναι προφανείς. Ο βιομηχανικός καπιταλισμός και ο καπιταλισμός γενικότερα χρειάζεται ένα εργατικό δυναμικό που θα έχει προλάβει τα ποιοτικά χαρακτηριστικά που απαιτούν οι συνθήκες παραγωγής (ευελιξία, επιδεξιότητα, προσαρμοστικότητα κ.λπ.). Αντίστοιχα τα άτομα έχοντας «εσωτερικεύσει» τις αστικές αξίες για την εργασία, την οικογένεια, το δίκαιο κ.λπ. θα ενδιαφέρονται να βελτιώνουν την εργασιακή τους ικανότητα και επιτηδειότητα. Αυτή την εργασιακή δύναμη θέλουν να διαπλάσουν οι κρατικές κοινωνικές πολιτικές, που αφού πρώτα αποσπούν τον έλεγχο της εργατικής δύναμης από τοπικά μορφώματα, υπεισέρχονται στη συνέχεια, αναδομώντας τους βιόκοσμους όπου γεννιούνται, ανατρέφονται, μεγαλώνουν, και εκπαιδεύονται οι φορείς της, τα άτομα. Μ' αυτή την έννοια η κοινωνική πολιτική, μπορεί να εννοηθεί ως μια «πολιτική οικονομία» της ζωής, του βίου, του πληθυσμού και του ανθρώπινου κεφαλαίου, αν εδώ εντάξουμε και την χρήση της γενετικής. Στο βαθμό που ο κοινωνικός πλούτος παράγεται από την εργασία, η σπανιότητα αυτού του πόρου φαίνεται να νομιμοποιεί την κρατική παρέμβαση που αποσκοπεί εκτός των άλλων, μαζί με την κοινωνικοποίηση μέρους του κόστους αναπαραγωγής, στην εξορθολογισμένη χρήση της (βαθμός και συνθήκες εκμετάλλευσης). Αναλαμβάνοντας το κράτος, στη μορφή των δημόσιων αγαθών αυτή την ευθύνη, απήλλαξε ουσιαστικά το κεφάλαιο από το σχετικό κόστος. Κατ' αυτόν τον τρόπο βγήκε από τη σφαίρα της αντιπαράθεσης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας ένα τραχύ πεδίο που μόνο τριβές και συγκρούσεις μπορούσε να προκαλέσει.

Εν κατακλείδι η κοινωνική πολιτική ασκείται από το κράτος. Μάλιστα σε συνθήκες διευρυμένης αναπαραγωγής, δηλαδή στη μορφή του κοινωνικού κράτους (Welfare State), αυτή ασκείται σε ολόκληρο το κοινωνικό σώμα. Παρόλα αυτά η κοινωνική πολιτική συνιστά περισσότερο ένα σημαίνον, του οποίου η δυναμική εξαρτάται από το σημαϊνόμενο, στην περίπτωση μας από την εμπέδωση του βιομηχανικού καπιταλισμού και την εξέλιξη του. Οι λειτουργίες αυτού του σημαϊνόντος που παρακολουθεί τις μεταμορφώσεις της μισθωτής εργασίας ορίζονται σε σχέση με την αναβάθμιση της αξίας του σώματος και την ανάληψη της ευθύνης της κοινωνικής αναπαραγωγής από το κράτος, πρωτίστως όμως από την λογική της κεφαλαιακής συσσώρευσης και την ένταση της ταξικής σύγκρουσης (βλ. Carnoy 1990:312). Το γεγονός αυτό εμφανίζει το κράτος να παίρνει στην «αντίθεση» δημοκρατίας και καπιταλισμού την πλευρά της δημοκρατίας, νομιμοποιώντας κατ' αυτόν τον τρόπο και μέσω του κράτους πρόνοιας τις σχέσεις κυριαρχίας.

2. Η βιοπολιτική ως μετέωρο σημαίνον

Αν υποθέσουμε ότι η προσέγγισή μας ιστοριοποιεί την κοινωνική εξέλιξη ορίζοντας την κοινωνική πολιτική σε συνάρτηση μ' ένα σημαϊνόμενο, δηλαδή το σύστημα της μισθωτής εργασίας και το κράτος, ο Μ. Foucault προτείνει να εξετάσουμε τα πράγματα, επομένως και τη βιοπολιτική στη βάση μιας νέας θεωρητικής και μεθοδολογικής αρχής στο επίπεδο των πρακτικών και ως να μην υπάρχει κράτος, κεφάλαιο, κυριαρχία κ.λπ. (βλ. Foucault 2012: 16 κ.ε.). Πρόθεση του Μ. Foucault δεν είναι ούτε η ιστοριοποίηση του υποκειμένου και η αναζήτηση της αλήθειας (ως μέρος μιας ιδεολογικής κριτικής) ούτε βεβαίως η λειτουργία των τεχνολογιών πειθάρχησης.

Αυτός εισηγείται ουσιαστικά μια μορφή ιστοριογραφίας (γενεαλογία) που θα μπορεί να εξηγήσει τη συγκρότηση του υποκειμένου «εκ των έσω», ως ζεύξη γνωστικών πρακτικών και «καθεστώτων αλήθειας» με την εξουσία (ό.π.:35). Αυτό όμως χωρίς αναφορά σε τυπικές αρχές (ή, σε ένα υπερβατικό υποκείμενο), που να είναι εξωτερικές από αυτή τη διαδικασία συγκρότησης. Κατ' αυτόν τον τρόπο η γενεαλογία ως «φόρμα» της ιστορίας συνδέεται κατ' ευθείαν με το δίπολο «γνώση-εξουσία», εξελισσόμενη σε μια ad hoc ανάλυση που συμπυκνώνει το ιστορικό δρώμενο σε ένα και μόνο χρόνο ανάλυσης, αυτόν του παρόντος (Foucault 1987:10 · Τσίρος 1996:51 κ.ε.). Οι κανόνες επομένως παράγονται στη διάρκεια αυτής της διαδικασίας και παράγουν με τη σειρά τους τόσο την ύλη όσο και το αντικείμενό της (βλ. και Macherey 2012 · Φουκό 1987:19). «Η μέθοδος» γράφει ο Μ. Foucault που φλερτάρει με μια ιστοριογραφία ως αντεπιστήμη (Habermas 1993:314, 315 κ.ε.) «έγκειται στο εξής: ως υποθέσουμε ότι η τρέλα δεν υπάρχει, οπότε ποια είναι η ιστορία που μπορούμε να γράψουμε για τα διάφορα γεγονότα, για τις διαφορετικές πρακτικές που, προφανώς, εντάσσονται σ' εκείνο το πράγμα που υποτίθεται ότι είναι τρέλα;» (Foucault 2012:17). Δηλαδή, θέτοντάς το κάπως σχηματικά, δεν ξεκινούμε την ιστορία της τρέλας, γνωρίζοντας περίπου τι είναι αυτό, αλλά εξετάζουμε τις κοινωνικές και επιστημονικές πρακτικές που οδηγούν, ή που «κατασκευάζουν» την τρέλα.

Η ιστορία στον ενικό, η ιστορία ως ένα είδος αυτοσυνείδησης πρέπει να διαλυθεί σύμφωνα με τον Μ. Foucault σε ένα αρχιπέλαγος νησίδων λόγου για να αναδειχθούν οι τομείς, τα κατώφλια και οι αλλαγές κατεύθυνσης, δηλαδή οι ασυνέχειες, όπως περίπου τίθεται το ζήτημα στη «σειραϊκή ιστορία» της σχολής των Annales (Habermas 1995:311). Αν όμως αρνείται κανείς οποιαδήποτε μορφή συνέχειας τότε προς τι η ενασχόληση (και του ίδιου του Μ. Foucault) με την ιστορία (βλ. Leary 1976: 293 κ.ε.); Τα ερώτημα που τίθεται εδώ, μεταξύ των άλλων, είναι, εφόσον δεν υπάρχουν κανονιστικές αρχές, ούτε ένα εξωτερικό κριτήριο (περιεχόμενο, παράσταση) πως θα ελεγχτεί η εγκυρότητα της γνώσης αλλά και της μεθόδου με την οποία αυτή προσκτήθηκε, πόσο μάλλον όταν η επιστήμη εκπίπτει σε επιστημονική πρακτική (βλ. Foucault 1987:77). Η αναγωγή/έκπτωση της επιστήμης σε επιστημονική πρακτική εμπεριέχει κιόλας την έννοια της «προβληματικής», πράγμα που σχετικοποιεί την ορθολογικότητα της επιστημονικής σκέψης (βλ. Merquior 2002: 64). Ουσιαστικά ο Μ. Foucault δεν διαχωρίζει μεταξύ επιστημονικής και ιδεολογικής πρακτικής θεωρώντας ότι οι επιστήμες μπορούν να συνυπάρχουν με τις ιδεολογίες στον ίδιο ρηματικό σχηματισμό (Howarth 2008:91, 119).

Στο ίδιο μεθοδολογικό πρόβλημα θα προσκρούσουμε, εφόσον ορίσουμε φορμαλιστικά το Πολιτικό (δηλαδή την «πολιτικοποίηση της γυμνής ζωής») όπως συμβαίνει με τον G. Agamben (Agamben 2005:21) ως κυρίαρχη οντότητα που δεν γνωρίζει κανένα έξω εκείθεν της εξαίρεσης. Η κατάσταση εξαίρεσης και η «κανονικοποίησή της» δεν θα αναζητηθεί στην κοινωνικο-οικονομική συγκυρία, ούτε στις ιστορικές συνθήκες, αλλά ούτε στην υφή της ταξικής αντιπαράθεσης, αν συνειρμικά σκεφτούμε γιατί το άρθρο 48 του Συντάγματος της Βαϊμάρης ερμηνεύτηκε κατ' αυτόν τον τρόπο, αλλά στον κυρίαρχο,² ο οποίος ντεζιονιστικά αποφασίζει επί της εξαίρεσης αλλά και επί της «γυμνής ζωής» (ό.π.:53). Κατά κάποιο τρόπο στο έλλειμμα ισοδυναμίας μεταξύ σημαίνο-

2. Παρεμπιπτόντως ένας από τους σημαντικούς πόλους, αν όχι ο σημαντικότερος, του «κυρίαρχου» στην ύστερη Βαϊμάρη, δηλαδή στο σύστημα της «προεδρικής δικτατορίας» (Präsidentialdiktatur) είναι ο Paul von Hindenburg, εκπρόσωπος των πρώτων γαιοκτημόνων (Junkers) και του μονοπωλιακού κεφαλαίου που τον Ιανουάριο του 1933 έχρισε καγκελάριο τον Χίτλερ (Winkler 2012:363).

ντος και σημαινόμενου, η μετατόπιση γίνεται, όπως αναφέρει ο G. Agamben υπό την επίδραση του «συμβάντος» (A. Badiou), ή της «θεικής διάνοιας» (Cl. Lévis-Strauss) που αντιστοιχεί στη δομή εξαίρεσης, προς το σημαίνον (Agamben 2005:52). Αν όμως η εξήγηση του κοινωνικού αναζητείται στις υπερϊστορικές εμπειρίες η κοινωνική ανάλυση εκπίπτει σε οντολογία.

Η εμπλοκή της βιοπολιτικής στην κοινωνική παραγωγή μπορεί να εννοηθεί ως μια πρακτική που μαζί με άλλες διαπερνά το κράτος, δεν παράγεται δηλαδή από το κράτος, το οποίο, ειρήσθω εν παρόδω, ο M. Foucault εξετάζει, όπως ο M. Weber, ως ένα «ορισμένο τύπο ορθολογικότητας στη διακυβερνητική πρακτική» που ακριβώς γι' αυτό μπορείτε να αυτοπεριορίζεται (Foucault 2012:17,18,29,287). Ως μια εξουσιαστική πρακτική, η βιοεξουσία μπορεί να οριστεί, ως ανατομο-πολιτική του ανθρωπίνου σώματος όταν προτεραιότητα είχε, ως πούμε στην περίοδο του «μεγάλου μετασχηματισμού» (K. Polanyi) η παραγωγή του ατόμου και του υποκειμένου (εξατομίκευση), και ως βιοπολιτική του πληθυσμού, κυρίως στην περίοδο ανάπτυξης του Welfare State, όταν το κράτος αναλαμβάνει μέρος της κοινωνικής αναπαραγωγή (προνοιακός πατερναλισμός) (ό.π.:174). Ωστόσο το κράτος, ως μια «γεωγραφική συσσώρευση εξαναγκασμού» (Tίλλυ 2008:111), παρεμβαίνει τόσο επειδή χρειάζεται νομιμόφρονες υπηκόους και πολίτες όσο και πειθαρχημένους εργάτες για την παραγωγή και στρατιώτες για τον εθνικό στρατό. Ο διεμβολισμός των βίοκοσμων των λαϊκών στρωμάτων που συνοδεύει την κρατική παρέμβαση, νομιμοποιείται ιδεολογικά, στη βάση «καθεστώτων αληθολογίας», όπως το θέτει ο M. Foucault, που ορίζουν τι είναι λάθος και τι σωστό, τι επιτρεπτό και τι απαγορευμένο. Κοντολογίς ο αποφαντικός χαρακτήρας αυτών των ρηματικών πρακτικών συμβάλλει εν τέλει στη συγκρότηση των υποκειμένων ως ταυτότητα και ως εμπειρία (Foucault 2012:49). Η συγκρότηση της υποκειμενικότητας, η ταξινόμηση και ο έλεγχος των ατόμων και του πληθυσμού με επιθυμίες, ηδονές, δεσμεύσεις και αναστολές, συνιστά, κυρίως στην περίοδο της εκβιομηχάνισης και της αστικοποίησης, κύριο μέλημα της κοινωνικής παραγωγής. Με παραδειγματικό τρόπο οι πρακτικές πειθάρχησης του ανθρωπίνου σώματος θα συζευχτούν με τις τεχνολογίες ελέγχου μεγάλων κοινωνικών στρωμάτων στο πρόβλημα του σεξ (Φουκός 1987:28). Αν οι «διαχωριστικές πρακτικές» των μηχανισμών πειθάρχησης είναι εξωτερικές προς τα άτομα, επιβάλλονται δηλαδή από τα έξω, η άλλη πλευρά της «τέχνης διακυβέρνησης» αφορά, ενσωματώνοντας πρακτικές της εξομολόγησης, εσωτερικές διεργασίες συγκρότησης του υποκειμένου, δηλαδή τις «τεχνικές του εαυτού» (Smart 1998:211-Habermas 1995:338). Αυτές συνίστανται εν πολλοίς, όπως καταδεικνύει ο M. Foucault στην Ιστορία της Σεξουαλικότητας, σε πρακτικές μετασχηματισμού, ηθικής συγκρότησης και αυτοπαρουσίασης του εαυτού («σύστημα»). Ουσιαστικά η βιοπολιτική υιοθετεί την διακυβερνησιακή λογική της πολιτικής οικονομίας (Foucault 2012: 28, 29), εκλογικεύοντας δυνατότητες και περιορισμούς, από τη μια, και αποσκοπώντας στη φειδωλή και λελογισμένη διαχείριση σπάνιων πόρων και μέσων, από την άλλη.³

Αν τα πτωχοκομεία μαθαίνουν στον έγκλειστο πληθυσμό την εργασία ως μέσον επιβίωσης αλλά και την σεξουαλική εγκράτεια, εξοικειώνοντας επίσης το σώμα στους χωρικούς και χρονικούς περιορισμούς της φάμπρικας, το οικογενειακό δίκαιο ανακωδικοποιεί τις οικογενειακές

3. Ο M. Foucault θεωρεί ότι η πολιτική οικονομία, -κάνοντας αναφορά στο άρθρο του J. J. Rousseau «Πολιτική Οικονομία» στην Εγκυκλοπαίδεια όπου αυτή ορίζεται ως «ένα είδος γενικού στοχασμού επί της οργάνωσης, της διανομής και του περιορισμού των εξουσιών μέσα σε μια κοινωνία»-, επέτρεψε να εξασφαλιστεί ο αυτοπεριορισμός της διακυβερνησιακής λογικής (Foucault 2012:29).

σχέσεις διευρύνοντας τον κρατικό έλεγχο. Εντούτοις ο έλεγχος αυτός αποβλέπει πρωτίστως στην αποδέσμευση της εργατικής δύναμης από προκαπιταλιστικές συσσωματώσεις και παραδοσιακές οικογενειακές δομές ώστε να διευκολυνθεί η διακίνηση της εργατικής δύναμης προς τις πόλεις, όπου συγκεντρώνεται κατά τον 19ο και 20ο αιώνα, αντίθετα απ' ότι συνέβαινε από τον 16ο μέχρι τον 18ο αιώνα, το κεφάλαιο και η βιομηχανία (Τίλλυ 2008: 104, 105). Η διεύρυνση της κρατικής εξουσίας είναι μάλλον παρελκόμενο αυτής της εξέλιξης ενώ ο μεγάλος εγκλεισμός πάλι δεν είχε ως πρωταρχικό στόχο την αποκλίνουσα συμπεριφορά, όπως ισχυρίζεται ο Μ. Foucault, αλλά τη φτώχεια και τους «ανυπόληπτους φτωχούς» (Poor People) (Merquior 2002: 43). Η άλλη όψη αυτού του εγχειρήματος, κυρίως τον 19ο αιώνα, έρχεται από την «κοινωνία των ιδιωτών», από φιλανθρώπους, όπως η Charity Organization Society, ο Στρατός Σωτηρίας, κινήματα υγιεινής και ενώσεις κοινωνικής εργασίας (Gough 2008:99), και εκτυλίσσεται ως διαχείριση-ηθικοποίηση της λαϊκής οικογένειας και της «μάζας των άπλυτων» (unwashed masses). Ωστόσο και αυτό το εγχείρημα, όπως και η εκστρατεία ενάντια στον αλκοολισμό, δεν αποσκοπεί στη συσσώρευση εξουσίας, ούτε είναι διαταξικό με την έννοια ότι εφαρμόζεται σε όλες τις τάξεις. Αυτό αποβλέπει πρωτίστως στην ηθική διαπαιδαγώγηση των λαϊκών τάξεων οριοθετώντας και ξεχωρίζοντας όπως γράφει ο E. Hobsbawm «τα άτομα εκείνα που είχαν αποδείξει με τη δύναμη του χαρακτήρα τους ότι διέφεραν από τους ανυπόληπτους φτωχούς» (Hobsbawm 1996:35).

Υπό την επίδραση του Μαλθουσιανισμού που επέχει αυτήν την περίοδο θέση «καθεστώτος αλήθειας» ανακαλύπτεται εν μέσω οικονομικό-δημογραφικών ανατροπών, ο πληθυσμός ως επιστημονική μέθοδος αλλά και ως πεδίο παρέμβασης στη ζωή (δημόσια υγεία, συνθήκες κατοικίας, γονιμότητα κ.λπ.). Η «συσσώρευση των ανθρώπων», την οποία ο Μ. Foucault εσφαλμένα αποδίδει στις πειθαρχικές μεθόδους και όχι στη «συσσώρευση του κεφαλαίου», όπως θα δούμε παρακάτω, φαίνεται να συμβαδίζει, από τον 17ο αιώνα και μετά, σύμφωνα πάλι με τον ίδιο με την πολιτικοποίηση της βιολογίας (Φουκώ 1982:175). Είναι η στιγμή της βιοπολιτικής, η είσοδος, όπως αναφέρει πάλι ο Μ. Foucault, της ζωής στην ιστορία (ό.π.:173, 174). Με πεδίο εφαρμογής τον πληθυσμό (σεξουαλικότητα, γεννήσεις, νοσηρότητα, θνησιμότητα, προσδόκιμο ζωής κ.λπ.), εγκαθιδρύεται στο μεταίχμιο του βιολογικού και του οικονομικού, ενσωματώνοντας την επιστημονική γνώση και κυρίως τις ιατρικές τεχνικές, μια πολιτική οικονομία της ζωής (Φουκώ 1978: 38).

Αν μείνει κανείς στις πρακτικές, δηλαδή στα σημαίνοντα και δεν αναζητήσει εξωτερικό σημείο αναφοράς (σημαινόμενο), η βιοπολιτική θα μπορούσε να οριστεί ως ένα πλέγμα εξουσιαστικών σχέσεων γύρω από την παραγωγή, τη διαχείριση και τη ρύθμιση της ζωής και του θανάτου, κοντολογίς ως πολιτικοποίηση, ως κυβερνητική της ζωής. Βεβαίως η ταύτιση της βιοπολιτικής με την θανατοπολιτική και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, εγείρει σοβαρότατα μεθοδολογικά ζητήματα που έχουν να κάνουν με την πληθωριστική αύξηση της εναλλαξιμότητας των αναλύσεων και την απώλεια του ειδικού τους χαρακτήρα (Foucault 2012:175). Έχοντας επίγνωση του πεπερασμένου της βιοπολιτικής μεθόδου και αντιλαμβανόμενος πως η πληθωριστική χρήση της βιοπολιτικής, θα οδηγήσει σε κατάχρηση αχρηστεύοντας την ευρετικότητα αλλά και την αναλυτική της ικανότητα ο Μ. Foucault έγραφε στις παραδόσεις του 1978-79: «Τελικά, μια ανάλυση, για παράδειγμα της κοινωνικής ασφάλισης και του διοικητικού μηχανισμού επί του οποίου αυτή στηρίζεται, βάσει κάποιων διολισθήσεων και χάρη στο παιχνίδι με κάποιες λέξεις, θα σας παραπέμψει στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Ωστόσο, μεταξύ κοινωνικής ασφάλισης και στρατοπέδων συγκέντρωσης ο απαιτούμενος ειδικός χαρακτήρας της ανάλυσης διαλύεται» (ό.π.:175).

Εντούτοις και σχεδόν αυθόρμητα, τίθεται το ερώτημα σε τι αποβλέπει και ενάντια σε ποιόν στρέφεται η βιοπολιτική ως βιοεξουσία, όταν μάλιστα αυτή αποδεσμεύεται από την καταπίεση; Η εξουσία γράφει ο Μ. Foucault «πρέπει να θεωρηθεί παραγωγικό πλέγμα που καλύπτει ολόκληρο το κοινωνικό σώμα και όχι αρνητική βαθμίδα που ρόλος της είναι η καταπίεση» (Φουκό 1987:21). Κατά κάποιο τρόπο θα πρέπει να κατανοήσουμε την εξουσία ως διαδικασία (ως *gouvernementalité*/κυβερνητικότητα) που παράγει θετικότητες χωρίς υλική βάση, απρόσωπη, χωρίς κέντρο αλλά και χωρίς να είναι δυνατόν να προσδιοριστούν, καθώς αυτή έχει διαχυθεί παντού (μικροφυσική της εξουσίας), διακριτές κατηγορίες εξουσιαστών και εξουσιαζομένων. Μάλιστα στο βαθμό που τα παράγωγα αυτής της διαδικασίας είναι «γενόσημα», φέρουν δηλαδή τα στοιχεία της, τίθεται και το ερώτημα από που θα προέλθει οποιαδήποτε πράξη αντίστασης, πόσο μάλλον όταν αυτή έχει μοριοποιηθεί, επομένως ούτε εδώ μπορούν να υπάρξουν διακριτές κατηγορίες καταπιεστών και αντιστασιακών. Καθώς δεν υπάρχουν συμπαγή κέντρα εξουσίας, δεν μπορούν να υπάρχουν και συμπαγή υποκείμενα αντίστασης, παρά μόνο σποραδικές και τοπικές εξεγέρσεις. Να η κοινωνιολογική σημασία μιας τέτοιας παραδοχής. Βεβαίως ο ίδιος ο Μ. Foucault αντιλαμβανόμενος το αδιέξοδο αυτής της στρουκτουραλιστικής οπτικής, συμπλήρωσε, υιοθετώντας ουσιαστικά τη βεμπεριανή οπτική, -όπου η εξουσία συνδέεται άμεσα με την πιθανότητα της ανυπακοής (Weber 2005:241)-, ότι η εξουσία ως «*dispositiv*» («διαθετικότητα») ασκείται ως τρόπος πράξης (*mode of action*) πάνω στις πράξεις (*actions*) ελεύθερων υποκειμένων (Dreyfus, Rabinow 1982:211). Παρόλα αυτά η εννοιολόγηση του ζητήματος με όρους εξουσίας/ αντίστασης θα έκανε νόημα εφόσον υπήρχε μια διαβάθμιση των αντίστοιχων πρακτικών με βάση την ένταση και την ποιότητά τους; Εντούτοις μια τέτοια παραδοχή θα υπέσκαπτε τη σχεσιακή αντίληψη της εξουσίας και θα παρέπεμπε σε ένα κέντρο ή τέλος πάντων σε μια ιεράρχηση σημαντικών με αναφορά ένα σημαντικό (κράτος, κεφάλαιο κ.λπ.). Για να κατανοήσουμε καλύτερα το πρόβλημα ας πάρουμε μερικά παραδείγματα. Έχει την ίδια ένταση, λόγου χάριν, η εξουσία που ασκείται στο εργοστάσιο, με την εξουσία που στο πλαίσιο του αναλυτικού προγράμματος «ασκεί» ο δάσκαλος στην τάξη; Και αντίστοιχα μια απεργία, ας πούμε η εννεάμηνη απεργία των χαλυβουργών το 2012 (Ελληνική Χαλυβουργία), έχει το ίδιο διακύβευμα και την ίδια εμβέλεια, ως πράξη αντίστασης, με τις καταλήψεις στα πανεπιστήμια; Είναι προφανές ότι στην μία περίπτωση έχουμε να κάνουμε με ταξική δράση, με ότι αυτό συνεπάγεται, και στην άλλη με διαταξική. Αλλάζει δηλαδή τόσο η ποιότητα, η κλίμακα και το μέγεθος της πράξης όσο και οι πρωταγωνιστές.

Σ' αντίθεση λοιπόν με την κοινωνική πολιτική που ασκείται από ένα κέντρο και σε βάρος ή, προς όφελος, όπως είδαμε παραπάνω συγκεκριμένων κοινωνικών τάξεων, η βιοπολιτική ως διαθετικότητα, ως κυβερνητικότητα, «δηλαδή ο τρόπος με τον οποίο κατευθύνεται η συμπεριφορά των ανθρώπων (...) δεν περιορίζεται εξ ορισμού σε μια συγκεκριμένη επικράτεια» (Foucault 2012:174). Εφόσον όμως δεν ορίζεται ο κάτοχος της εξουσίας αλλά ούτε ο χώρος που ασκείται για να προσδιορίσουμε τα συμφέροντα η βιοπολιτική ως εξουσιαστική πρακτική μάλλον αυτοαναφορικά και ουσιοκρατικά μπορεί να κατανοηθεί. Αν μάλιστα δεχτούμε ότι η εξουσία, ας πούμε η εξουσία του κεφαλαίου, δεν ασκείται σε συγκεκριμένους χώρους (εργοστάσιο, επιχειρήσεις κ.λπ.) αλλά έχει διαχυθεί, όπως και η εργασία παντού («κοινωνία εργοστάσιο»), όπως διατείνεται ο Α. Negri (βλ. Negri, Lazzarato, Virno 1998), επομένως, καθώς αυτή έχει αποδεσμευτεί από το χρόνο (ακύρωση της θεωρίας της αξίας) δεν είναι μετρήσιμη, τότε αυτή δεν υπόκειται ούτε σε χωροχρονικούς περιορισμούς.

Είναι όμως δυνατό ένα υποκείμενο εξουσίας (κράτος, εξουσιαστικοί μηχανισμοί κ.λπ.) να κατέχει τη δική του εξουσία πέρα από τις κοινωνικές τάξεις, ακόμη και αν δεχτούμε ότι υπάρχει εγγενής σύγκρουση μεταξύ καπιταλισμού και δημοκρατίας, επομένως και αντίθεση μεταξύ αστικής τάξης και κρατικής εξουσίας (βλ. Carnoy 1990:291, 311); Οι πολιτικές της λιτότητας που ασκούνται τα τελευταία χρόνια, λόγου χάρη στη χώρα μας δεν εκπορεύονται από ένα κέντρο, δηλαδή δεν έχουν κάτοχο; Τι είναι το κράτος όταν μαζεύει φόρους από τα εργατικά και λαϊκά στρώματα, καταστέλλει τις διαδηλώσεις των καθαριστριών, φυλακίζει τους χαλυβουργούς (Ιανουάριος 2014),⁴ στέλνει κόσμο, ακόμη και για μικρά χρέη στο δημόσιο στη φυλακή, εκκωρεί δημόσια περιουσία, κόβει το ρεύμα, καταργεί την ασφάλιση υγείας, ή καταργεί τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας και εισάγει τις ατομικές; Είναι εργαλείο μιας τάξης; Είναι ένας υλικός χώρος που πάνω του δρουν τάξεις και στρώματα; Ή, έχει τα δικά του συμφέροντα ανεξάρτητα από τις τάξεις;⁵ Τι είναι το ΔΝΤ (Διεθνές Νομισματικό Ταμείο); Τι είναι η ΕΚΤ (Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα); Αυτοί οι εθνικοί και υπερεθνικοί οργανισμοί συσσωρεύουν απλά και μόνο εξουσία ή, προωθούν μήπως και άλλα συμφέροντα (ταξικά, ιμπεριαλιστικά); Όταν η εργασία υποτιμάται, όταν πόροι και μέσα αφαιρούνται από τα λαϊκά και εργατικά στρώματα αλλά και από τα μεσαία, είναι σαφές θα ότι πρόκειται για ταξικές πολιτικές. Εφόσον όμως το κράτος ορίζεται ουσιαστικά, διαλύεται δηλαδή στις σχέσεις εξουσίας και επιπροσθέτως λείπει ένα εξωτερικό σημείο αναφοράς,⁶ έστω και στη μορφή μιας διαβάθμισης (ανάλογα με την ένταση και την ποιότητα των εξουσιαστικών πρακτικών), δεν μπορεί να υπάρχει και αιτιακή σχέση ανάμεσα στο κράτος, στις ασύμμετρες σχέσεις εξουσίας και στην εκμετάλλευση, ή τέλος πάντων την ανεργία, τη φτώχεια, την ανημποριά και την κοινωνική έκπτωση. Προφανώς η εκμετάλλευση έχει οβήσει επίσης σε ένα σύμπαν βιοπολιτικών ελέγχων.

3. Κράτος, τόποι εξουσίας και βιοπολιτική

Αλλά αν ανοιχτούμε στο χρόνο. Πότε εμφανίζεται ιστορικά μια παραγωγικότητα της εξουσίας και εντατικοποίηση των εξουσιαστικών πρακτικών; Ιστορικά, και έχοντας υπόψη την εμφάνιση νέων τεχνολογιών πειθάρχησης (φυλακή, ψυχιατρείο, πτωχοκομεία, κοινωνική εργασία κ.λπ.) θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε αυτή τη στιγμή στην περίοδο αστικοποίησης, δηλαδή στην περίοδο συγκέντρωσης κεφαλαίου και εργασίας στις πόλεις. Ωστόσο εδώ δεν πρόκειται για μια ουδέτερη διαδικασία. Από τη μία οι νέες τεχνολογίες πειθάρχησης εμφανίζονται σε τόπους εξου-

4. «Καταδικάστηκαν για την απεργία σταθμό», Εφημερίδα των Συντακτών 10 Απριλίου 2014.

5. Υπάρχει η βεβηριανή άποψη που βλέπει το κράτος ως ένα αυτόνομο κοινωνικό δρών υποκείμενο, εφόσον τα άτομα που στελεχώνουν τις διοικητικές θέσεις συμμερίζονται την γραφειοκρατική ορθολογικότητα και δρουν ανάλογα (Bratsis 2008:188, 189). Επίσης υπάρχει η θέση του Ν. Πουλιαντζά ότι το κράτος δεν δρα αλλά μάλλον είναι ένας υλικός χώρος όπου δρουν σε αυτόν, ή αυτό υπόκειται σε έναν διπλό επικαθορισμό από τη δομή (του αποδίδει λειτουργία), από τη μια, και από την πάλιν των τάξεων, και την κοινωνική τάξη, από την άλλη (Clarke 2013:43). Εντούτοις από τη στιγμή όμως που ο Πουλιαντζά δέχεται πως η κρατική παρέμβαση μεταφέρει την ταξική πάλιν από τη βάση στο εποικοδόμημα, αποδέχεται έμμεσα την προτεραιότητα της εξουσίας έναντι της οικονομίας (Carnoy 1990:313).

6. «Το Κράτος δεν υπάρχει παρά δια του εαυτού του και για τον εαυτό του, ενώ υπάρχει μόνο στον πληθυντικό» (Foucault 2012:19).

οίας που εντάσσονται στο στρατηγικό πεδίο του κράτους και κυρίως στη σφαίρα αναπαραγωγής, ανεξάρτητα αν ενεργοποιούνται από το ίδιο ή, από οργανισμούς του διευρυμένου κράτους ή, από ιδιώτες. Αυτό αφορά τόσο το απολυταρχικό κράτος, πολύ δε περισσότερο όμως το σύγχρονο αστικό κράτος. Από την άλλη το «χρονοδιάγραμμα της αστικοποίησης» όπως ορθά επισημαίνει ο Ch. Tilly «αντικατοπτρίζει την ιστορία του κεφαλαίου στην Ευρώπη» (Τίλλυ 2008:105). Κατά κάποιον τρόπο η πόλη προσφέρει τη βάση για την επανασύνδεση του κεφαλαίου, μετά την ασυνέχεια των πρωτοβιομηχανικών θυλάκων, όταν δηλαδή το εμπορικό κεφάλαιο «πήρε» κυριολεκτικά τα βουνά για να αποφύγει τους συντεχνιακούς περιορισμούς, με την εργατική δύναμη. Η συγκέντρωση των μέσων παραγωγής στις πόλεις συνεπάγεται εκ των πραγμάτων και την συγκέντρωση των μέσων αναπαραγωγής αλλά και την μετάβαση όσον αφορά την κοινωνική πολιτική από την διαχείριση του ατομικού σώματος στην διαχείριση του συλλογικού σώματος, στη βιοπολιτική του πληθυσμού. Επομένως το κράτος ως γεωγραφία και συσσώρευση εξαναγκασμού ακολουθούν κατά πόδας την γεωγραφία και την συσσώρευση του κεφαλαίου, καθώς εκεί όπου υπάρχει υψηλή συγκέντρωση εξαναγκαστικών μέσων υπάρχει χαμηλή συσσώρευση κεφαλαίου (ό.π.:115). Αυτό σημαίνει ότι όταν το κράτος συσσωρεύει, ως πούμε, εξουσία για τον εαυτό του, δηλαδή γίνεται αυτοσκοπός, όπως σε ένα βαθμό συμβαίνει με το απολυταρχικό κράτος, επιβραδύνεται η συσσώρευση κεφαλαίου ενώ εκεί που το κράτος γίνεται μέσον, εργαλείο αυτή επιταχύνεται.

Όπως έχει δείξει ο K. Dörner στην ιστορικο-θεωρητική του μελέτη για την ψυχιατρική (Dörner 1995: 185, 186, 187), η εγκάθειρξη, και εδώ περιλαμβάνονται πτωχοκομεία, αναμορφωτήρια, ορφανοτροφεία, τρελοκομεία, νοσοκομεία, γηροκομεία, ξενώνες κ.ά. συνιστά, τουλάχιστον για τη Γερμανία του 17ου και 18ου αιώνα, ένα οργανωμένο σχέδιο του απολυταρχικού κράτους για να αντιμετωπιστούν οι οικονομικές και πληθυσμιακές επιπτώσεις που ο Τριακονταετής Πόλεμος (1618-1648) επέφερε. Η παρέμβαση του κράτους υπό την καθοδήγηση της «πεφωτισμένης δεσποτείας», κινούνταν μεταξύ πρόνοιας και καταστολής και απέβλεπε, συν τοις άλλοις, στην αντιμετώπιση της εγκληματικής φτώχειας, στη διαχείριση των απόρων, στην εγχάραξη ενός εργασιακού ήθους και στην αποκατάσταση της δημογραφικής ισορροπίας που εξαιτίας του πολέμου είχε διαταραχτεί επικίνδυνα. Εκ των πραγμάτων αυτός ο κοινωνικός σχεδιασμός απαιτούσε κοινωνικές υποδομές και μια αποτελεσματική γραφειοκρατία (ληξιαρχεία, στρατολογικές υπηρεσίες, αστυνομία, προνοιακές εγκαταστάσεις, νοσοκομεία κ.λπ.). Ο μερκαντιλισμός ως «καθεστώς αλήθειας» ήθελε οικονομική αυτάρκεια και εμπορικό πλεόνασμα, και γι' αυτό χρειαζόταν μεγάλο και γερό πληθυσμό. Το ίδιο και ο Μεγάλος Εκλέκτορας της Πρωσίας, Φρειδερίκος Β΄ (1740-1786), που χρειαζόταν υπηκόους και εύρωστους στρατιώτες (με μπόι πάνω από 1,83μ.) (Burns 1983:223), ενώ και η βιοτεχνία-βιομηχανία έπρεπε να κρατήσει στη δουλειά τους εργάτες που φεύγανε. Στις συγκεκριμένες κοινωνικές και ανθρωπογεωγραφικές συνθήκες, η εγκάθειρξη φαίνεται να αποτελεί μια λύση και για άλλες ευρωπαϊκές χώρες που αντιμετώπιζαν παρόμοια προβλήματα. Συνεπώς η μεγάλη εγκάθειρξη, ο μεγάλος εγκλεισμός ως η γενέθλια πράξη της «πειθαρχικής κοινωνίας» κάνει νόημα, μόνο εφόσον ενταχτεί σε ένα γενικότερο κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο.

Ούτε η πολιτική ανατομία του σώματος, ως διαδικασία εξατομίκευσης μπορεί να αποδοθεί στην εγγενή τάση της εξουσίας για συσσώρευση, ούτε αποκλειστικά και μόνο στο δημογραφικό πρόβλημα ή στις νέες τεχνολογίες πειθάρχησης. Η αντίληψη που αποκομίζει κανείς μένοντας στην Επιτήρηση και Τιμωρία του M. Foucault, είναι πως το άτομο είναι πρωτίστως παράγωγο μιας ειδικής τεχνολογίας της εξουσίας, της «πειθαρχίας», μιας τεχνικής που βασίστηκε στη ζεύ-

ξη εξουσίας και γνώσης (Φουκώ 1989:256). Στη συγκεκριμένη αντίληψη το άτομο, τόσο ως παράσταση όσο και ως κοινωνική πρακτική συνιστά αποκλειστικά σχεδόν κατασκευάσμα της «πειθαρχίας», η οποία προϋπάρχει, όπως ισχυρίζεται ο Μ. Foucault, των ιστορικών και κοινωνικών συνθηκών του 17ου και 18ου αιώνα. Προϋπήρχε δηλαδή ακόμη και αυτής της εμπορικής κοινωνίας, η οποία ως μια συμβατική ένωση μεμονωμένων νομικών προσώπων που διέπονταν από τους τύπους του συμβολαίου και της ανταλλαγής (Φουκώ 1989:256), προσέφερε το υλικό υπόβαθρο αλλά και το νομικο-πολιτικό πλαίσιο για την κοινωνική ανάδειξη του ατόμου (ως δρώντος υποκειμένου). Στη φουκωϊκή σύλληψη έχουμε πάλι όπως παραπάνω μια διαδικασία χωρίς υποκείμενο με κανόνες που παράγονται πάραυτα. Εντούτοις τόσο το άτομο ως μονάδα ανάλυσης όσο και η εξατομίκευση ως διαδικασία με συμβολικές και νομικο-πολιτικές συνέπειες (βλ. πολίτης) αντιστοιχούν σε θέσεις που υπάρχουν μέσα στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Οι θέσεις αυτές αντίστοιχες ατομικών εργασιών, προέκυψαν από τον κατακερματισμό της εργασίας, δηλαδή από την ανάγκη αυτές να γίνουν μετρήσιμες με βάση το χρόνο, ώστε να καταστεί εν τέλει εφικτή η ανταλλαγή προϊόντων που εμπειρικλείουν επίσης ποσότητες εργασίας (θεωρία της αξίας). Να υπενθυμίσουμε εδώ ότι τη θέση αυτή ασπάζεται και ίδιος ο Μ. Foucault στις παραδόσεις του 1978-79 όταν αντιπαρατίθεται στα «φορμαλιστικά οικονομικά» του νεοφιλελευθερισμού (Foucault 2012:205, 207). Επομένως η εξατομίκευση του κοινωνικού σώματος δεν προκαλείται από την εξουσία, παρόλο που είναι η εξουσία με φορέα το κράτος που ως δευτεροβάθμια ιδεολογία μετασχηματίζει τις κοινωνικο-οικονομικές μονάδες σε πολιτικο-νομικά υποκείμενα (πολίτες). Το άτομο ισχυρίζεται ο Μ. Foucault παράγεται ως στοιχειώδη κοινωνική μονάδα κατά την μετάβαση από την «ανιούσα» εξατομίκευση της φεουδαρχίας που περιορίζεται στην τάξη των ευγενών, στη «κατιούσα» εξατομίκευση ενός «πειθαρχικού καθεστώτος» (Φουκώ 1989:254, 255) όπου η εξουσία εξακτινώνεται και διαχέεται παράγοντας μονάδες σώματος. Εντούτοις την ίδια περίοδο εκδιπλώνεται μπροστά μας η μετάβαση από ένα σύστημα κοινωνικών σχέσεων που βασίζεται στην ανταλλακτική οικονομία και είναι αυτάρκες, σε ένα σύστημα που παράγει για την αγορά και βασίζεται στη μισθωτή εργασία και όπου όλα (γη, χρήμα, εργασία) έχουν εμπορευματοποιηθεί. Μάλλον εδώ πρέπει να αναζητήσουμε τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες συγκρότησης του ατόμου-υποκειμένου.

Μια τυποκρατική-υποκειμενική αντίληψη για το κράτος, -το κράτος ως δρών υποκείμενο- θα βγάλει απ' έξω το κράτος ως κοινωνική σχέση, επομένως και την εξουσία, γεγονός που παραβλέπει την κοινωνική ιστορία του σύγχρονου κράτους. Αν στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες χρειάζεται η παρέμβαση του πολιτικού στοιχείου για την απόσπαση του κοινωνικού υπερπροϊόντος, στις καπιταλιστικές κοινωνίες η απόσπαση γίνεται, μετά τη βία της πρωταρχικής συσσώρευσης, πάραυτα στη σφαίρα παραγωγής. Εκ των πραγμάτων η παρέμβαση του κράτους καθίσταται «περιττή», γεγονός που εμφανίζει το κράτος να εγκαθίσταται ως δημόσια παρουσία εκείθεν των οικονομικών σχέσεων (Γράβαρης 2008:136), αναλαμβάνοντας την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων. Εδώ ανάγεται (στην πρωταρχική συσσώρευση) εν μέρει η ταξικότητα του κράτους, καθώς και η οργανική του σχέση με τις ιδιοκτήτριες τάξεις (βλ. Bratsis 2008:197). Η σχέση αυτή δεν σημαίνει και ταύτιση επειδή αυτό θα μείωνε το βαθμό νομιμοποίησής του, πράγμα που θα περιόριζε τις παρεμβατικές τους λειτουργίες.

Αν λοιπόν οι ταξικές σχέσεις επιβάλλουν την εξουσία άμεσα σε ειδικούς χώρους (πρωτοκομεία, εργοστάσια, επιχειρήσεις κ.λπ.), όπου προσφέρεται και εκμισθώνεται η εργασιακή δύναμη

(ικανότητα), την οποία μεθοδολογικά οφείλουμε να διαφοροποιούμε από την εργατική δύναμη, κάποιος που δεν μπορεί να είναι άλλος από το κράτος, -καθώς οι ιδιώτες και η αγορά απέτυχαν, όπως επιβεβαιώθηκε με το κραχ του '29-, οφείλει να πειθαρχήσει την εργατική δύναμη και τους φορείς της, δηλαδή τα άτομα, που αναπαράγονται έξω από τους χώρους εργασίας. Αν λοιπόν οι συνθήκες εργασίας πειθαρχούν την εργασιακή δύναμη με μέσον την πείνα και τα συστήματα οργάνωσης της εργασίας (φορτισμός, τείλορισμός κ.λπ), το κράτος αναλαμβάνει τον έλεγχο και την διαχείριση των βιόκοσμων, όπου μεγαλώνει και αναπαράγεται η εργατική δύναμη (σχολείο, γειτονιά, πόλη, δημόσια υγεία, κοινωνική καταστολή, κοινωνική εργασία κ.ά.). Αν στο επίπεδο της καθημερινότητας η βιοπολιτική και κατ' επέκταση η εξουσία γίνεται το μέσον για την εξατομίκευση, την πειθάρχηση και την κανονικοποίηση της εργατικής δύναμης, στο συμβολικό-πολιτικό επίπεδο το κράτος συγκροτεί και συγκρατεί μέσα από την διαπαιδαγώγηση, την κοινωνικοποίηση, τις πολιτικές πρακτικές, όπως λόγου χάριν η ιδιότητα του πολίτη, τα απομονωμένα υποκείμενα. Επομένως το κράτος ως κοινωνική σχέση δεν βρίσκεται σε σχέση εξωτερικότητας έναντι άλλων τύπων εξουσιών, και της οικονομίας. Αυτό συναρθρώνεται, με τους αναγκαίους διαχωρισμούς λειτουργιών και ρόλων, οργανικά μαζί τους προσδίδοντας, ακόμη και σε σχέσεις που δεν είναι ταξικές, όπως λόγου χάριν οι σχέσεις κοινωνικής αναπαραγωγής (κοινωνική πολιτική, εκπαίδευση, υγεία κ.ά.) ταξική σημασία.

Εφόσον η εξατομίκευση του κοινωνικού σώματος έχει τις χωροχρονικές μήτρες του στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, σε ένα σύστημα «ανοιχτών τάξεων» που χαρακτηρίζεται από την «ελεύθερη» κατανομή και τοποθέτηση των ατόμων, -αντίθετα απ' ότι συνέβαινε στο σύστημα των νομοκατεστημένων τάξεων της φεουδαρχίας-, στην ταξική δομή, το κράτος αναλαμβάνει να διαπλάσει, να εξειδικεύσει και να καθυποτάσσει τα άτομα με τέτοιο τρόπο ώστε αυτά να καταλαμβάνουν την μία ή την άλλη θέση με την οποία δεν είναι δεμένα από τη φύση τους ή την καταγωγή τους (Πουλαντζάς 1984:106). Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι το κράτος, ή, το εκπαιδευτικό σύστημα δύνανται, υπερβαίνοντας ουσιαστικά τις ταξικές σχέσεις (θέση και σχέση στο σύστημα παραγωγής), να τοποθετηθεί τα άτομα στην κοινωνική δομή, όπως σε ένα βαθμό υπαινίσσονται δομομαρξιστικές (Πουλαντζάς κ.ά.) και δομολειτουργιστικές προσεγγίσεις (Parsons κ.ά.). Προφανές είναι επίσης ότι η εξατομίκευση ως τόπος εξουσίας και τεχνολογία κατανομής των ατόμων στο χώρο και στο χρόνο, διαπλάθει, ανάλογα με την κοινωνική τάξη, διαφορετικούς τύπους σωματότητας. Αν για την εργατική τάξη το σώμα συνιστά ένα μέσον που ξοδεύεται, για την αστική τάξη αυτό αναδεικνύεται σε αυτοσκοπό προσλαμβάνοντας όλα τα πρόσθετα ενός «ταξικού σώματος», όπως αναφέρει Μ. Foucault, με εμφανή την πρόθεση για διάκριση και αυτοβεβαίωση (βλ. Φουκώ 1982:154). Αντίθετα το σώμα της εργατικής τάξης θα αποτελέσει από τον 18ο αιώνα και μετά, όταν σχηματίζεται το αστικό προλεταριάτο, κυρίως μέσα από την μικρή οικογένεια και την σεξουαλικότητα, πρόσφορο πεδίο ελέγχου και ρύθμισης του πληθυσμού (Smart 1988: 203). Η «κατοικιδιοποίηση» του προλεταριάτου, δηλαδή η πρόσδεσή του στη μικρή οικογένεια, με πρότυπο την αστική, η εγκατάστασή του στις κατοικίες που έκτιζαν οι βιομήχανοι δίπλα στα εργοστάσια τόσο για να κρατήσουν το εργατικό προσωπικό, 7 όσο και για να το πειθαρχήσουν στο χρόνο και στο χώρο της φάμπρικας (Treiber, Steinert 2005:54, 55), συνιστά ένα παράλληλο

---

7. Την ίδια στεγαστική πολιτική ακολουθούσαν επίσης μεγάλες ελληνικές βιομηχανίες στο Λαύριο, στη Δραπετσώνα κ.α. για να συγκρατήσουν και να διασφαλίσουν την διαγενεακή αναπαραγωγή του εργατικού προσωπικού τους (βλ. και Μπελαβίλας 2012 · Κερεστεντζή 2000).

εγχείρημα που πάει χέρι με χέρι με τον έλεγχο του συλλογικού σώματος. Εντούτοις για να αναγνωρίσει η αστική τάξη πως και η εργατική τάξη έχει σώμα, υγεία, σεξουαλικότητα και παρόμοιες ανάγκες και επιθυμίες με τις δικές της, χρειάστηκαν οι κοινωνικές και ανθρωπογεωγραφικές ανακατατάξεις του 18ου και του 19ου αιώνα αλλά και οι εργατικοί αγώνες. Μέχρι τότε κανείς δεν ενδιαφερόταν για την υγεία και τις ανάγκες των εργατικών στρωμάτων. «Λίγη σημασία είχε αν αυτοί οι άνθρωποι θα ζούσαν ή θα πέθαιναν, έτσι κι αλλιώς τούτο το πράγμα» γράφει ο Μ. Foucault «αναπαράγονταν από μόνο του» (Φουκώ 1982:156)

Η ανάδειξη του κορμιού και του σεξ σαφώς και συνδέεται με την ανάπτυξη και εδραίωση της αστικής ηγεμονίας τόσο έναντι της εργατικής τάξης όσο και έναντι της αριστοκρατίας που επέμενε στην καταγωγή του αίματος και στις επιγαμίες, πράγμα που απέκλειε την αστική τάξη (ό.π.:154, 155) πως μπορεί όμως να μην συνδέεται με την αναβάθμιση της αξίας του σώματος, θέση που αμφισβητεί ο Μ. Foucault,⁸ που έφερε μαζί του το σύστημα της μισθωτής εργασίας, εκτός αν θεωρήσουμε η πραγματικότητα είναι απότοκο των ιδεών, των παραστάσεων και των αντιλήψεων. Αν δεχτούμε δηλαδή μια βασική παραδοχή του στουκτουραλισμού σύμφωνα με την οποία η δομή της πραγματικότητας αντιστοιχεί στη δομή της σκέψης, επομένως εξετάζοντας τη σκέψη ακουμπάμε την πραγματικότητα. Εντούτοις το «καθεστώς αλήθειας» που μεσουρανούσε και επέιχε θέση κυρίαρχου λόγου αυτή την εποχή ήταν αυτό της πολιτικής οικονομίας του Α. Smith που διατείνεται ότι ο «Πλούτος των Εθνών» (1776) παράγεται αποκλειστικά και μόνο από την εργασία (Rubin1994:227). Δηλαδή η πολιτική οικονομία εμφανίζεται τη στιγμή που εμποδώνεται ο βιομηχανικός καπιταλισμός και η μισθωτή εργασία (ό.π.:197, 207), πρωτίστως η μανουφακτούρα και δευτερευόντως το εργοστάσιο, πράγμα που καταδεικνύει την αιτιακή σχέση της πραγματικότητας με την σκέψη.

Ούτε η παραγωγή του βιοπολιτικού σώματος, μπορεί να αποδοθεί, εφόσον δεν καταδειχτούν οι ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες που το κατέστησαν εφικτό, στη νεωτερικότητα και σε εγγενείς σ' αυτήν διεργασίες περίληψης και αποκλεισμού, όπως το θέτει ο G. Agamben, που μετατρέπουν τη βιοπολιτική ακόμη και σε θανατοπολιτική (στρατόπεδα συγκέντρωσης) (Agamben 2005:257, 258).⁹ Και αυτό γιατί η αναβάθμιση της αξίας του σώματος, η επένδυση σ' αυτό, η ομαλοποίησή του, δηλαδή η λειτουργική του ένταξη στη δομή της μισθωτής εργασίας, συνοδεύτηκε πάραυτα με την έκπτωσή του σε πράγμα, σε «γυμνή ζωή» (Homo Sacer). Επομένως η «πολιτικοποίηση της γυμνής ζωής» (ό.π.: 2005:21), δηλαδή η πραγματοποίηση του σώματος, η Verdinglichung, όπως λέει ο K. Marx, και μαζί η βιοπολιτική του κοινωνικού σώματος, συνιστούν, εφόσον κρατήσουμε την κυριαρχία μακριά από την οντολογία, τον κανόνα και όχι μια κατάσταση εξαίρεσης που έχει κανονικοποιηθεί. Η μετατροπή της εργασίας σε αφηρημένη, που μετριέται μόνο σε χρόνο και δύναμη (Arbeitsfähigkeit), αναφέρει ο Μ. Foucault ερμηνεύοντας τον K. Marx, «είναι μια εργασία ακρωτηριασμένη από κάθε ανθρώπινή της υπόσταση, από κάθε

8. «Η ανάδειξη του κορμιού» γράφει ο Μ. Foucault «πρέπει σαφώς να συνδεθεί με τη διαδικασία της ανάπτυξης και της εδραίωσης της αστικής ηγεμονίας : όχι όμως εξαιτίας της εμπορευματικής αξίας που είχε προσλάβει η εργασιακή δύναμη, αλλά εξαιτίας αυτού που μπορούσε να αντιπροσωπεύει πολιτικά, οικονομικά, καθώς και ιστορικά, για το παρόν και το μέλλον της μπουρζουαζίας, η «καλλιέργεια» του ίδιου της του σώματος» (Φουκώ 1982:155).

9. Ο ίδιος ο Μ. Foucault ανθίσταται στην άποψη που βλέπει μια γενεαλογική σχέση ανάμεσα στη νεωτερικότητα, τη βιοπολιτική/θανατοπολιτική και στο ολοκληρωτικό κράτος, όπως υποστηρίζεται σήμερα από τον G. Agamben (βλ. Foucault 2012:175).

ποιοική της μεταβλητή (...) ενώ η λογική του κεφαλαίου, δεν κρατά από την εργασία παρά τη δύναμη και το χρόνο» (Foucault 2012:205). Να λοιπόν ο Homo Sacer, απομυζημένος, αναλώσιμος, ακρωτηριασμένος. Τι κι αν και αυτός στις σφαίρα της εξουσίας εμφανίζεται ως υποκείμενο δικαίου ή, ως πολίτης;

Σε συνθήκες γενίκευσης της μισθωτοποίησης και διεύρυνσης της προλεταριακής κατάστασης, δηλαδή σε συνθήκες διευρυμένης πραγματοποίησης, είναι πολύ αμφίβολο αν ο μισθός μπορεί να αμβλύνει αυτή την ανθρωπολογική έκπτωση και τις διαλυτικές επιπτώσεις για το πρόσωπο και τον ψυχισμό του, πόσο μάλλον όταν αυτός αποζημιώνει το άτομο μόνο για την εργασιακή του ικανότητα. Η αναπαραγωγή του ατόμου, του προσώπου και του πληθυσμού που δεν εργάζεται (εργατική δύναμη, εφεδρικός βιομηχανικός στρατός) επιβάλλει, εκ των πραγμάτων, την παρέμβαση του κράτους (κοινωνικό κράτος). Φυσικά μαζί με την ευθύνη της αναπαραγωγής το κράτος αναλαμβάνει και την ποιοική διάπλαση της εργατικής δύναμης, και των φορέων της, δηλαδή των ατόμων, χρησιμοποιώντας βιοπολιτικές τεχνικές και μεθόδους.

4. Κοινωνικό κράτος και βιοπολιτική

Πριν εξετάσουμε ενδελεχώς τον ειδικό χαρακτήρα του κοινωνικού κράτους και τη σχέση του με την βιοπολιτική έχει σημασία να μείνουμε στην έννοια της βιοπολιτικής, όπως διατυπώθηκε από τον Μ. Foucault, και την αναλύσαμε παραπάνω, ώστε να διαφυλάξουμε την ευρετικότητα και την χρησιμότητά της ως μεθοδολογικής κατηγορίας. Η βιοεξουσία γενικότερα και η βιοπολιτική ειδικότερα έχει θετικό, παραγωγικό πρόσημο, επομένως δεν έχει καμία σχέση με την θανατοπολιτική, καθώς αυτή ως πρακτική αντιβαίνει την αρχή της πολιτικής οικονομίας που διέπει την διακυβερνησιακή λογική. Η αρχή αυτή που εμπεριέχει την απαίτηση ενός αυτοπεριορισμού της εξουσίας (Foucault 2012:290 · Σενελλάρ 2012:297), ώστε να είναι εφικτή μια λελογισμένη διαχείριση της ζωής και σπάνιων πόρων, είναι ασύμβατη, λόγου χάρη, με την θανατοπολιτική των στρατοπέδων συγκέντρωσης.¹⁰ Πραγματικά αυτή η διακυβερνησιακή λογική διαπερνά το κοινωνικό κράτος όσον αφορά την παραγωγή και την αναπαραγωγή της ζωής. Άλλο ένα σημείο που πρέπει να προσέξουμε σε σχέση με την βιοπολιτική είναι η εμμένεια που της αποδίδεται, καθώς η εισχώρηση της κοινωνικής εξουσίας στους νόδες και τα σώματα (Hardt, Negri 2002:49) έχει αναιρέσει οποιοδήποτε επίπεδο εξωτερικής διαμεσολάβησης. Αν ακολουθήσουμε τη συλλογιστική του Α. Negri παύει να υφίσταται εξωτερικό σημείο αναφοράς, -στη δική μας εννοιολόγηση δεν υπάρχει σημεινόμενο-, και το επίπεδο της εμμένειας καθίσταται το μοναδικό, από το οποίο θα αναδυθούν σε τελική ανάλυση οι υβριδικές υποκειμενικότητες («νέες δυντηκότητες») (Hardt, Negri 2002:489 109). Εκ των πραγμάτων λοιπόν και εφόσον δεν υπάρχει κανένα «έξω» η βιοπολιτική ως «πολιτική της ζωής», ως ζωή, μπορεί να εναντιωθεί στις εγκαθιδρυμένες πρακτικές της βιοεξουσίας (βλ. Virno 2007:106 · Lemke2008:84). Αν στον Μ. Foucault τα περιθώρια διαφυγής μετατοπίζονταν στην περιφέρεια της δομής, στις σποραδικές μοριακές αντιστάσεις, στους Μ.

10. Στην περίπτωση του ολοκληρωτικού κράτους δεν έχουμε, σύμφωνα με τον Μ. Foucault, ένταση της κρατικότητας αλλά μερική κατάργηση και απόσπαση του ίδιου του κράτους, προς όφελος του κόμματος (Foucault 2012:178, 179).

Hardt και A.Negri η ανθρωπολογική έξοδος που πυροδοτείται από την «πληθμονή της επιθυμίας» προσλαμβάνει τη μορφή του νομαδισμού και της αποσκίρτησης (Hardt, Negri 2002:49289, 291). Εδώ τα κοινωνικά υποκείμενα (εμφανής είναι η νεοεισείκη επίδραση) αναζητούνται στις εξωκοινωνικές εμπειρίες του νομαδισμού (νομάδες, νεοβάρβαροι) και του υβριδισμού (cyborg, μετασώματα κ.λπ.). Ωστόσο εμμενές προς το βιοπολιτικό πεδίο θα θεωρηθεί και το κοινωνικό κράτος, το οποίο ως «πειθαρχικό κράτος» διαχειρίστηκε σε μεγαλύτερο εύρος και βάθος τους κύκλους ζωής των πληθυσμών (ό.π.:330). Στη συγκεκριμένη συλλογιστική το κοινωνικό και πολιτισμικό κεκτημένο που ενυπάρχει στο κοινωνικό κράτος και έχει προκύψει από κοινωνικούς αγώνες, αξιολογείται επίσης ως βιοπολιτικό εργαλείο. Επομένως ο δρόμος προς την έξοδο περνάει μέσα από την απονομιμοποίηση αυτού του κεκτημένου και την αποδόμηση (κατεδάφιση) του κοινωνικού κράτους (ό.π.:489).

As έρθουμε όμως τώρα στη σχέση κοινωνικού κράτους και βιοπολιτικής. Σε μεγάλο βαθμό το κοινωνικό κράτος ταυτίστηκε με δύο λειτουργίες: α) την αναπαραγωγή του εργατικού πληθυσμού και την αναπαραγωγή του πληθυσμού που δεν εργάζεται («εφεδρικού στρατού εργασίας») και β) την νομιμοποίηση των σχέσεων εξουσίας (κυριαρχίας) (Gough 2008:97, 98,103). Και οι δύο λειτουργίες εντάσσονται οργανικά στις αντικυκλικές πολιτικές υπέρβασης της οικονομικής κρίσης (κεϋνσιανισμός). Η πρώτη λειτουργία αποσκοπούσε στην διάπλαση της εργασίας και είχε κυρίως ποιοτικά χαρακτηριστικά (κοινωνικοποίηση, κίνητρα, προσωπικότητα, συμπεριφορές, ειδικές ικανότητες), από τη μια, και ποσοτικά χαρακτηριστικά από την άλλη που αφορούσε την κοινωνική κατανάλωση (επιδόματα, υγεία, ασφάλιση, εργατικές κατοικίες κ.ά.). Κατ' αυτό τον τρόπο το κόστος αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης δεν θα μετακινούνταν στους μισθούς, γεγονός που θα τους συμπαρέσυρε προς τα πάνω. Ο καθένας αντιλαμβάνεται πως η διάπλαση και η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης αναδεικνύεται σε πρόσφορο πεδίο εφαρμογής βιοπολιτικών τεχνολογιών, εφόσον αναγνωρίζαμε στη βιοπολιτική και κατ' επέκταση στην εξουσία μια προθετικότητα με αναφορά συγκεκριμένα συμφέροντα. Και αυτό γιατί η κοινωνική πολιτική (εργασιακές συνθήκες, κοινωνική ασφάλιση, οικογενειακή πολιτική κ.λπ.) αναδείχτηκε από πολύ νωρίς σε πεδίο αντιπαράθεσης του εργατικού κινήματος με το κεφάλαιο. Απόρροια μάλλον της συλλογικής δράσης είναι και η εισαγωγή, λόγου χάρη, συστημάτων κρατικής ασφάλισης. Ως γνωστόν η κοινωνική νομοθεσία του καγκελαρίου Bismark στα τέλη του 19ου αιώνα στη Γερμανία (ασφάλιση υγείας, ασθένειας και γήρατος), δηλαδή η πολιτικοποίηση της ζωής και του θανάτου με όρους βιοπολιτικής, απέβλεπε πρωτίτως στον περιορισμό της επιρροής των Σοσιαλδημοκρατών στο εργατικό κίνημα (Sozialistengesetz 1878) (Fetscher 1999:66, 67). Αλλά και το Σχέδιο Beveridge στη Μεγάλη Βρετανία το 1946 για ένα καθολικό κοινωνικό κράτος, σχέδιο που είχε εκπονηθεί εν μέσω του Πολέμου, απέβλεπε πρωτίτως στην κινητοποίηση του πληθυσμού ενάντια στον Φασισμό και στην εξισορρόπηση των ζημιών και θυσιών που αυτός προκαλούσε. Προφανή είναι επίσης και τα συμφέροντα που εξυπηρετεί σήμερα η κατεδάφιση του κοινωνικού κράτους. Γίνεται σαφές, λοιπόν, ότι η κοινωνική πολιτική σ' αντίθεση με την βιοπολιτική, είναι προϊόν της εμπρόθεσμης δράσης κοινωνικών υποκειμένων και έχει συγκεκριμένο περιεχόμενο, δηλαδή η κοινωνική πολιτική ως σημαίνον έχει σημαινόμενο. Η κοινωνική πολιτική, λοιπόν έρχεται και επιβάλλεται από τα πάνω. Αντίθετα η βιοεξουσία έρχεται «από τα κάτω», δεν αρθρώνεται ως «δυναμική» αντίθεση εξουσιαστών και εξουσιαζόμενων (Φουκώ 1978:117), και υπάρχει παντού (ό.π.:116). Κοντολογίς αυτή δεν μπορεί να αναλυθεί με όρους δράσης. Η

εξάιρεση της εξουσίας από την ανάλυση της δράσης, δείχνει τη βιοπολιτική να εφαρμόζεται σε ένα κενό κοινωνικών σχέσεων ως αυτή να έχει απορρεύσει από τις εξωκοινωνικές-εξωιστορικές εμπειρίες, στο νιτσεϊκό υπόβαθρο πάντα, της «δίψας για γνώση» και της «βούλησης για δύναμη». Η ταύτιση εξουσίας και αντίστασης, πάλι, με την έννοια ότι «εκεί όπου υπάρχει εξουσία υπάρχει και αντίσταση» (ό.π.:85), επομένως η εξουσία είναι, όπως στον M. Weber, ζήτημα νομιμοποίησης και όχι επιβολής δεν βοηθάει ιδιαίτερα, πόσο μάλλον όταν και αυτή εξαιρείται από την ανάλυση δρώντων υποκειμένων. Στο βαθμό που η βιοπολιτική δεν συνοδεύεται από μια ανάλυση της κοινωνικής δράσης, θα λέγαμε και από μια θεωρία του υποκειμένου, -ο M. Foucault θα αξιολογούσε αυτή την κίνηση ως ανθρωπολογία ή, ως μεταφυσική του υποκειμένου-, έχουμε λόγου χάριν το παράδοξο, τα κοινωνικά δικαιώματα, ή τα αποεμπορευματοποιημένα δίκτυα του κοινωνικού κράτους, να θεωρηθούν εργαλεία που είτε υποκειμενικοποιούν, εγκλωβίζοντας τα άτομα σε ταυτότητες, είτε αντικειμενικοποιούν την εξουσία.¹¹ Φετιχοποιώντας μάλιστα την αυτονομία οι M. Hardt και A. Negri θα αντιμετωπίσουν τον «εκδημοκρατισμό» της κοινωνίας που ανοίγει προς το μετανεωτερικό ως μετάβαση από την «πειθαρχική κοινωνία» στην «κοινωνία ελέγχου» (Hardt, Negri 2002:49 · Angaben 2005:192). Εν γνώσει μας είναι ότι αυτά, αλλά και η κοινωνική πολιτική γενικότερα, συνέβαλαν στην ενσωμάτωση του εργατικού κινήματος στο υφιστάμενο σύστημα σχέσεων (ρεφορμισμός) και μ' αυτή την έννοια στη μορφή των «προνοιακών καθεστώτων» έχουμε μια αντικειμενοποίηση της εξουσίας, όσο και αν το εργατικό κίνημα διεύρυνε δυνατότητες δράσης και πρόσβασης σε πόρους. Εντούτοις αυτή η γνώση αποκτήθηκε επειδή η κοινωνική μας ανάλυση έλαβε υπόψη συμφέροντα (ταξικά), διακριτές κατηγορίες εξουσίας (βία, συναίνεση) και υποκείμενα δράσης όπως και εμπρόθετες μορφές δράσης.

Επομένως και παρά την περιγραφική της ικανότητα η βιοπολιτική χάνει σε εξηγητικό βάθος (βλ. και Dews 1984:92), αδυνατώντας να προσφέρει μια γενεαλογία της κοινωνικής πολιτικής, η οποία όπως παραπάνω είδαμε διακρίνεται από ταξικά συμφέροντα και ασύμμετρες σχέσεις. Αφού σταθμίσαμε τις αναλυτικές δυνατότητες της βιοπολιτικής πάνω στην κοινωνική πολιτική και κυρίως πάνω στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, ας εξετάσουμε τώρα τη βιοπολιτική σε σχέση με μια άλλη σημαντική λειτουργία της κοινωνικής πολιτικής που αφορά τη νομιμοποίηση των σχέσεων εξουσίας. Η προώθηση των αντικυκλικών πολιτικών του κράτους, σε συνάρτηση με την γενίκευση της μισθωτοποίησης έθετε εκ των πραγμάτων το ζήτημα της νομιμοποίησης των σχέσεων κυριαρχίας. Η πεμπτούσια αυτών των πολιτικών έγκειτο πρωτίστως στη χωροχρονική μετάθεση της κρίσης υπερσυσσώρευσης, όπου υπάρχουν και αργούν πλεονάσματα κεφαλαίου και εργασίας, προς την κατανάλωση ή, τις κοινωνικές δαπάνες, ώστε αφού απορροφηθούν τα πλεονάσματα, το υπερσυσσωρευμένο κεφάλαιο να επανέλθει στο πεδίο της άμεσης παραγωγής και κατανάλωσης (πρωταρχικό κύκλωμα) (βλ. και Χαρβεϊ 2006:122, 123). Σε μεγάλο βαθμό η ανάπτυξη των κοινωνικών υποδομών, όπως είδαμε παραπάνω, συνεισφέρουν άμεσα στην παραγωγή (ποιοτική και ποσοτική διάπλαση της εργασίας). Επομένως οι κοινωνικές υποδομές συγκροτούν μαζί με τις προνοιακές πολιτικές άμβλυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων (υποστή-

---

11. Παρόλο που ο M. Foucault βλέπει τη ζωή να γίνεται αντικείμενο μεταμόρφωσης από τους βιοπολιτικούς σχεδιασμούς, αναγνωρίζει εντούτοις ότι αυτή μπορεί να «τους ξεγλιστράει συνέχεια», υπονοώντας μάλλον ότι εκεί που υπάρχει εξουσία υπάρχει και αντίσταση. Έτσι τα δικαιώματα μπορούν να θεωρηθούν, παρόλο που συνιστούν πρακτικές υποκειμενικοποιήσεις, δηλαδή «καταναγκασμού», -σύμφωνα με την φουκωϊκή εννοιολόγηση-, ως η πολιτική απάντηση της ζωής στο σύστημα που αναλάμβανε να την ελέγξει (Φουκώ 1978:177, 178).

ριξη της οικογένειας, στεγαστική πολιτική, φροντίδα υγείας, εκπαίδευση, πολιτιστικές υποδομές κ.λπ.) ένα εγχείρημα διεύρυνσης της κοινωνικής συναίνεσης. Όπως είναι γνωστό το φορντικό-κεϋνσιανό κράτος (ή «φορντικό καθεστώς συσσώρευσης») θεωρήθηκε προϊόν της «συναίνεσης» του κεφαλαίου με την εργασία. Εντούτοις μια βιοπολιτική ανάγνωση αυτών των αντικυκλικών πολιτικών θα ερμηνεύσει το όλο εγχείρημα ως αντικειμενοποίηση της εξουσίας. Κατά κάποιο τρόπο οι πρακτικές ολοποιήσεις του κοινωνικού σώματος που αφορούν για αυτονότους λόγους το κοινωνικό κράτος, σηματοδοτούν τη μετάβαση από το «εδαφικό κράτος» με τις υποκειμενικές πρακτικές εξατομίκευσης στο «κράτος πληθυσμού» (M. Foucault) (Agamben 2005:20). Οι οποιοσδήποτε τριβές που θα προκληθούν στην εκδίπλωση αυτού του εξουσιαστικού εγχειρήματος, που καθιστά ουσιαστικά τη ζωή κέντρο της κρατικών πολιτικών (βιοπολιτική) θα ερμηνευτούν μάλλον ως αντιστάσεις, ζήτημα στο οποίο παρακάτω θα επανέλθουμε. Αυτό που εδώ παρατηρούμε είναι: α) ότι το κράτος, μετατρέπεται από «εξωτερικό» στοιχείο, από στοιχείο της «υπερδομής» ως προς την οικονομία (βλ. Φουκώ 1978:117), σε εγγενές στοιχείο της, «συγκωνεύεται» μ' αυτήν (βλ. κρατικομονοπωλιακός καπιταλισμός), και β) ότι οι πολιτικές αυτές εκπορεύονται από ένα κέντρο (κράτος, κεφάλαιο) και έχουν κατεύθυνση, έρχονται δηλαδή από τα πάνω, και όχι από τα κάτω, όπως ισχυρίζεται ο M. Foucault, καθώς ασκούνται πρωτίστως πάνω στα εργατικά και λαϊκά στρώματα. Κανένας δεν θα πρέπει να εκπλήσσεται λοιπόν αν το παρεμβατικό κράτος στην ιστορική εξέλιξη αυτού του εγχειρήματος επιχείρησε να προκαταλάβει και να ελέγξει, όπως μας λέει ο ίδιος ο M. Foucault, εναλλακτικές μορφές δράσης ατόμων και ομάδων (Foucault 1999: 193). Το γεγονός αυτό δείχνει πως τα άτομα, κάθε άλλο παρά συνιστούν απλά και μόνο πρακτικές και παθητικούς φορείς των δομών όπως διατείνεται ο στρουκτουραλισμός αλλά και ο δομολειτουργισμός.

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως το κοινωνικό κράτος αναλαμβάνοντας την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, πολιτικοποίησε στο έπακρο τη ζωή εγκαθιδρύοντας μια κυβερνητική της ζωής και των συνυφασμένων μ' αυτήν ρίσκων. Εκ των πραγμάτων λοιπόν τόσο οι επιθυμίες, όσο και οι ανάγκες αλλά και η ικανοποίηση τους ορίστηκαν, όχι με τοπικούς αλλά με καθολικούς όρους. Εξάλλου τόσο οι επιθυμίες και οι ανάγκες των εργατικών και λαϊκών στρωμάτων, που ήταν το αντικείμενο του κοινωνικού κράτους, καθώς και το βιωματικό τους απόθεμα, όσο και οι τρόποι αντιμετώπισής τους, μάλλον συγκλίνουν, καθώς απορρέουν από τα ίδια προβλήματα. Οι τεχνικές ομαλοποίησης, οι ταξινομήσεις και οι κατηγοριοποιήσεις που εγγράφονται στο κοινωνικό σώμα, αφορούν πρωτίστως το σώμα αυτών των στρωμάτων. Η ένταση της καταστολής, όπως αναφέρει πάλι ο M. Foucault με αφορμή τον εκσεξουαλισμό του κοινωνικού σώματος (19ος αιώνας), είναι ευθέως ανάλογη της κοινωνικής τάξης (Φουκώ 1982:159).

Βεβαίως και έχει σημασία ο τρόπος παραγωγής των εννοιών με τις οποίες γίνεται η καταγραφή και η ανάδειξη των προβλημάτων από το κοινωνικό κράτος. Ο παραδοσιακός κόσμος του κοινωνικού κράτους οικιζόταν, λόγου χάριν, από άφυλα αντικείμενα και υποκείμενα ανάλυσης ενώ οι γυναίκες αντιμετώπιζονταν πρωτίστως ως χρήστες και προμηθευτές και όχι ως διαμορφωτές προνοιακών υπηρεσιών (Lister 2007:44, 52). Το γεγονός αυτό σε συνάρτηση με την ταξική κατάσταση των γυναικών αύξησε την εξάρτησή τους από το κράτος. Η ίδια, πάλι, ταξική θέση του συζύγου (ως σχέση με το κεφάλαιο και ως σχέση με τη γυναίκα) κρατάει στο πλαίσιο μιας

«φεουδαλικής εκμετάλλευσης» (Wright 1985:128-130)¹² που για ευνότους λόγους καθαγιάζεται από το κοινωνικό κράτος τη γυναίκα στο σπίτι ή, την σπρώχνει σε αμειβόμενες εργασίες εκτός σπιτιού, ως πούμε χαμηλού κύρους, που είναι όμως συνέχεια της οικιακής εργασίας (πρόνοια, φροντίδα, καθαριότητα κ.λπ.) (Lister 2007:52). Και αυτό αφορά περισσότερο τις γυναίκες από τα εργατικά και λαϊκά στρώματα και τις μετανάστριες. Εντούτοις εδώ οι θέσεις είναι ταξικά διαμεσολαβημένες και κάθε άλλο παρά μπορούμε να εκλάβουμε την «τάξη» ως ισοδύναμη της «καταπίεσης» και της εξουσίας (Wright 1985). Η «τάξη» για να διατηρήσει την αναλυτική της δύναμη πρέπει να ορίζεται ως ισοδύναμη της «εκμετάλλευσης». Θέλουμε να πούμε πως το κοινωνικό ζήτημα οφείλει να ορίζεται πρωταρχικά με καθολικούς όρους. Να ξεκινά δηλαδή από την γενική κατάσταση του πληθυσμού (βασικές ανάγκες). Με αυτή την έννοια τα προβλήματα είναι σε μεγάλο βαθμό κοινά για ολόκληρο τον πληθυσμό. Επομένως και οι λύσεις τους είναι κοινές. Λογικό είναι, αντίθετα από την έμφαση που δίνει ο M. Foucault στο ειδικό, το τοπικό, το αποσπασματικό (βλ. Rabinow 1986), το κοινωνικό κράτος να ξεκινάει από καθολικές αρχές.

4.1 Βιοπολιτική και φιλελευθερισμός κατά του κοινωνικού κράτους

Είναι σχεδόν δεδομένη η ιδεολογική συγγένεια ανάμεσα στον φιλελευθερισμό και τον αναρχισμό (ατομιστικός), καθώς και οι δύο βλέπουν ως κύριος φορέα δράσης το άτομο. Ως γνωστόν το ζήτημα αυτό θεωρητικοποιείται από τον M. Weber (μεθοδολογικός ατομισμός). Η ελευθερία, η αυτονομία του ατόμου αλλά και η ατομική ιδιοκτησία αποτελούν συγκροτητικά στοιχεία τόσο της φιλελεύθερης κοινωνικής θεώρησης για την κοινωνία όσο και της αναρχικής (Proudhon, Stirner, Murray κ.ά) (βλ. Guérin 1980:8, 15, 17). Ως κύριος αντίπαλος και στις δύο θεωρήσεις εμφανίζεται το κράτος που «συνθλίβει» τις ατομικές ελευθερίες του ατόμου (ατομική πρωτοβουλία, ατομική ιδιοκτησία κ.λπ), πόσο μάλλον όταν ο κρατικός παρεμβατισμός, κυρίως του κοινωνικού κράτους (welfare state), περιορίζει τις ατομικές επιλογές προς όφελος «συλλογικών» (βλ. συλλογική κατανάλωση). Είναι προφανές ότι η παραγωγή και προσφορά βασικών αγαθών εκτός αγοράς (δημόσια αγαθά), στα αποεμπορευματοποιημένα συστήματα τους κράτους, αντιβαίνει την αξιωματική θέση του φιλελευθερισμού για την αγορά. Προφανές είναι επίσης ότι η αναδιανεμητική λειτουργία του κράτους πρόνοιας αντιβαίνει την «αυθόρμητη τάξη» της αγοράς (spontaneous order) (F. v. Hayek). Εδώ εδράζεται ο αντικρατισμός και των δύο με τον φιλελευθερισμό να επιφυλάσσει στο κράτος το ρόλο του νυκτοφύλακα και στον αναρχισμό, παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις, να υιοθετεί μια «απολίτικη» στάση έναντι του κράτους, ώστε να αποφευχθεί η γραφειοκρατικοποίηση της εργατικής εκπροσώπησης. Στην παράδοση του επαναστατικού συνδικαλισμού (G. Sorel) αλλά και του αναρχοσυνδικαλισμού η πολιτική οργάνωση αντιμετωπίζεται με καχυποψία και περιφρόνηση. Αντίθετα δίνεται έμφαση στο άμεσο βίωμα του εργοστασίου και στην συνδικαλιστική-σωματειακή οργάνωση της κοινωνίας. Το γεγονός αυτό αποπολιτικοποιεί τη συνδικαλιστική δράση μυθοποιώντας την Γενική Απεργία. Η ταξική πάλη μετατρέπεται αποκλειστικά σε οικονομική πάλη (βλ. Πουλιαντζάς 2006):164, 202) ανοίγοντας τον δρόμο στον κορπορατισμό. Η έμφαση στην ατομική δράση σε συνάρτηση με το πεπερασμένο

12. Εξαιτίας των διακρίσεων οι γυναίκες στερούνται το πλήρες δικαίωμα πάνω την εργατική τους δύναμη, παρόλο που αυτή δεν περιέρχεται στους άντρες (φεουδαλική εκμετάλλευση) (Wright 1985: 126 κ.ε.).

της (φιλελευθερισμός, ατομιστικός αναρχισμός κ.ά.) μαζί με την απαξίωση της πολιτικής πράξης (αναρχισμός), καθιστά όπως είναι προφανές μάταιη την πολιτική δράση.

Έχοντας αυτά υπόψη μπορούμε τώρα με σαφέστερο τρόπο να προσεγγίσουμε το πολιτικό πρόταγμα της βιοπολιτικής, όταν μαζί με τον φιλελευθερισμό, στρέφεται κατά του κοινωνικού κράτους. Κατά κάποιο τρόπο η κριτική του κοινωνικού κράτους με όρους βιοεξουσίας φέρνει τη βιοπολιτική κοντά στην αντίστοιχη του φιλελευθερισμού¹³ στο κοινωνικό κράτος. Ως γνωστόν ήταν ο ίδιος ο F. v. Hayek που στην αντιπαράθεσή του με τον J. M. Keynes θεωρούσε πως ο κολλεκτιβισμός του κοινωνικού κράτους (σχεδιασμός, συλλογική κατανάλωση) υπέσκαπε τη θέση της αγοράς και τις ελευθερίες του ατόμου. Βεβαίως εμείς, ανεξάρτητα από την αξιοπιστία αυτής της θέσης, μπορούμε να σκεφτούμε ποια κοινωνικά στρώματα θα ήταν επιφυλακτικά έναντι της συλλογικής κατανάλωσης του κράτους πρόνοιας. Αν συμφωνήσουμε με τον P. Bourdieu (Bourdieu 2002: 98, 144) ότι οι πρακτικές κατανάλωσης λειτουργούν και ως πρακτικές διάκρισης, αντιλαμβανόμαστε ότι η συλλογική κατανάλωση του κοινωνικού κράτους, καθώς αποβλέπει στην ικανοποίηση καθολικών αναγκών, δεν επιτρέπει να λειτουργήσει η κατανάλωση ως πεδίο κοινωνικής διαφοροποίησης, όπως το θέτει μεταξύ άλλων και ο M. Weber, στη βάση ξεχωριστών τρόπων ζωής και ατομικών επιθυμιών («κλειστές ομάδες»). Αν, σε μεγάλο βαθμό, πάλι, οι υλικές ανάγκες των εργατικών και λαϊκών στρωμάτων μπορούν να καλύπτονται από το κοινωνικό κράτος, τα νέα μεσαία στρώματα δίνοντας έμφαση σε «μεταϋλιστικές» αξίες και ανάγκες (αυτοπραγμάτωση, αυτονομία, αυτοπροσδιορισμός) αισθάνονται την παρέμβαση του κοινωνικού κράτους στους κοινωνικούς και βιωματικούς κόσμους ως απειλή. Εφόσον μάλιστα δεχτούμε τη θέση του J. Habermas, πως οι κοινωνικές συγκρούσεις σήμερα δεν τροφοδοτούνται από προβλήματα διανομής, όπου παραδοσιακά ενεργοποιείται το κοινωνικό κράτος, αλλά από ζητήματα που έχουν να κάνουν με την «γραμματική τρόπων ζωής» (Habermas 1981:512), αναδεικνύεται ως διακύβευμα η προάσπιση αυτόνομων τρόπων ζωής που απειλούνται από το κράτος. Ασφαλώς και η παρέμβαση του κοινωνικού κράτους στη σφαίρα της κοινωνικής αναπαραγωγής, διεμβόλισε βίόκοσμους και εξώθησε στην πολιτικοποίηση της ζωής, επιβάλλοντας στους «πελάτες» του, όπως αναφέρει ο Z. Bauman μια «ανηλικότητα» (infantilization) που σε συνάρτηση με το πυκνό δίκτυο ελέγχου και επιτήρησης, περιόρισε σημαντικά τη δυνατότητα των ατόμων να αποφασίζουν αυτόνομα (Bauman 1990:24). Παρόλα αυτά, όπως είδαμε και παραπάνω, αποκλειστικό αντικείμενο του κοινωνικού κράτους, με εξαίρεση προνοιακά καθεστώτα με καθολική βάση που απευθύνονταν και στα μεσαία στρώματα (σκανδιναβικό-σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο) (βλ. Esping-Andersen 2006), ήταν ανέκαθεν η εργατική τάξη. Μάλιστα το New Deal, που παρήγαγε σύμφωνα με τους M. Hardt και A. Negri την «υψηλότερη μορφή πειθαρχικής διακυβέρνησης» (Hardt, Negri 2002:49) υποστηρίζονταν τόσο από την εργατική τάξη όσο και από τα μεσαία στρώματα αλλά και κύκλους διανοουμένων (βλ. και Ρότρου 2000:57, 61, 67). Επομένως αν τα μεσαία στρώματα αντιμετωπίζουν το κοινωνικό κράτος ως απειλή για την ιδιωτική τους σφαίρα, η οποία ειρήσθω εν παρόδω, χρειάζεται πολιτισμικό και γλωσσικό κεφάλαιο για να αρθρωθεί, και ως περιορισμός της αυτονομίας τους, είναι ένα ζήτημα, δεν είναι όμως το πρώτο πρόβλημα της κοινωνίας (Αλεξίου 2007:52, 53, 54). Να όμως που η εναντίωση στο κοινωνικό κράτος, νομιμοποίησε πολιτικές αποδόμησής του και μαζί το αίτημα για «λιγότερο κράτος».

13. Σύμφωνα με τον M. Foucault ο νεοφιλελευθερισμός χαρακτηρίζεται από μια πρώτη μετάθεση από την ανταλλαγή στον ανταγωνισμό ως αρχή της αγοράς ενώ αντικαθιστά την ισοδυναμία αγαθών (όπου όλοι βγαίνουν ωφελημένοι), από την ανισότητα (Foucault 2012: 124,125).

Ωστόσο εκεί που αποκαθίσταται μια μεγαλύτερη σύγκληση ανάμεσα στον φιλελευθερισμό και την βιοπολιτική και έχει, ανεξάρτητα από τις επιστημολογικές καταβολές, άμεσες πολιτικές προεκτάσεις όσον αφορά την αμφισβήτηση του κοινωνικού κράτους, είναι το πώς αντιλαμβάνονται την κοινωνία. Ως γνωστόν ο φιλελευθερισμός έχοντας στον αξιακό του πυρήνα τα συμφέροντα και τις ελευθερίες του ατόμου, όπως αυτά πραγματώνονται στην αγορά, ορίζει τον κοινωνικό δεσμό ανταγωνιστικά-συγκρουσιακά. Ουσιαστικά προτείνει, και αυτό συμβαίνει περισσότερο με τον νεοφιλελευθερισμό που αντικαθιστά την ανταλλαγή με τον ανταγωνισμό (Foucault 2012:124), η κοινωνία να λειτουργήσει, -περιορίζοντας το κράτος στο ρόλο του νυκτοφύλακα-, όπως η αγορά. Ορίζοντας τώρα η βιοπολιτική τον κοινωνικό δεσμό εξουσιαστικά με την έννοια ότι η εξουσία έχει διαχυθεί παντού, έχει αποκεντρωθεί ενώ έχει επέλθει γι' αυτόν ακριβώς το λόγο και η μοριοποίηση της αντίστασης, αντιλαμβάνεται την κοινωνία ως πεδίο αέων συγκρούσεων, χωρίς ουσιαστική προοπτική εξόδου. Οι μοριακές αντιστάσεις για τις εξειδικευμένες μάχες θυμίζουν κλεφτοπόλεμο και φαίνεται να προσομοιάζουν περισσότερο στον ενικό και κινηματικό τρόπο δράσης των νέων μεσαίων στρωμάτων (Αλεξίου 2013:13). Αν λοιπόν ο φιλελευθερισμός βλέπει την κοινωνία ως άθροισμα ατόμων, η βιοπολιτική την αντιλαμβάνεται ως άθροισμα εξουσιαστικών σχέσεων. Και στις δύο περιπτώσεις αυτό που φαντάζει ως δύσκολο αν όχι απίθανο είναι το πώς, σε αυτές τις συγκρουσιακές συνθήκες θα δομηθούν, -δεδομένου του αντιουμανισμού του στρουκτουραλισμού και της βιοπολιτικής («διαδικασία χωρίς υποκείμενο») και του αντικολλεκτιβισμού του μεθοδολογικού ατομισμού-, κοινωνικά υποκείμενα. Μολαταύτα, αν λάβει κανείς υπόψη τη μεταθεωρητική μήτρα της βιοπολιτικής που εγγράφεται μάλλον σε έναν μεταμοντέρνο ή, μεταδομικό αναρχισμό, θα εντοπίσει μεγαλύτερες ομοιότητες με τον φιλελευθερισμό και ακόμη μεγαλύτερες με τον ελευθερισμό του R. Nozick. Εντούτοις ο αντιουτοπισμός,¹⁴ της φουκωϊκής προσέγγισης στην οποία εγγράφεται η βιοπολιτική είτε ως παράδειγμα είτε ως μεθοδολογική κατηγορία, μετατρέπεται σε αντίθεση με τον φιλελευθερισμό ή, τον κλασσικό αναρχισμό, που διαθέτουν μια κοινωνιολογική ανάλυση της εξουσίας αλλά και μια θεωρία της δράσης, σε πεσιμιστικό αναρχισμό ή, σε ένα σύγχρονο μηδενισμό. Στο βαθμό μάλιστα που δεν υπάρχει κανένα έξω, -τόσο εξαιτίας της διάχυσης της εργασίας στην κοινωνία («κοινωνία εργοστάσιο») όσο και εξαιτίας της διάχυσης της εξουσίας παντού («Πανοπικό») (βλ. Hardt, Negri 2002:285,400)-, και τα πράγματα προσεγγίζονται στο επίπεδο της «εμμένειας», με το κοινωνικό κράτος (ως «πειθαρχική διακυβέρνηση») (ό.π.:328) να ελέγχει όλα τα περάσματα, η «έξοδος» θα προσλάβει μάλλον ανθρωπολογικά χαρακτηριστικά. Αν στον M. Foucault τα περιθώρια διαφυγής μετατοπίζονταν στην περιφέρεια της δομής, στις σποραδικές μοριακές αντιστάσεις, στους M. Hardt και A.Negri η «ανθρωπολογική έξοδος» (ό.π.:294) που πυροδοτείται από την «πλησμονή της επιθυμίας» που δεν διαμεσολαβείται όμως κοινωνικά, προσλαμβάνει τη μορφή ενός πολιτικού βιταλισμού (νομαδισμός, φυλετισμός) (ό.π.:49289, 291). Εδώ τα κοινωνικά υποκείμενα («πλήθος», «νεοβάρβαροι» κ.ά.) αναζητούνται στις εξωκοινωνικές εμπειρίες του υβριδισμού και του νομαδισμού. Και αυτά στο διάβα τους ως «φορείς της ζωής», ως φορείς της ζωντανής, παραγωγικής εργασίας θα διαρρήξουν μάλλον τον βιοπολιτικό ιστό του κοινωνικού κράτους που υποβαστάζει την «Αυτοκρατορία» (Empire). Ενδεχομένως η αποδόμηση του κοινω-

14. Αντίθετα η μετα-ουτοπία του R. Nozick αντιμετωπίζει τα άτομα ως «συγγραφείς της ζωής τους» ενώ διασφαλίζει το πλαίσιο για την απρόσκοπτη ανάπτυξη των «προσωπικών ουτοπιών» (βλ. και Harvey 2007).

νικού κράτους να διευρύνει την αυτονομία των μεσαίων στρωμάτων, εφόσον όμως καταργηθούν τα αποεμπορευματοποιημένα συστήματα κοινωνικής πολιτικής, όπου τα βασικά αγαθά προσφέρονται ως δημόσια αγαθά, εμπορευματοποιείται πλήρως ο κοινωνικός δεσμός και η κοινωνία λειτουργεί πλέον ως αγορά. Από εκεί και μετά ο δρόμος είναι ανοιχτός για σοσιαλδαρβινιστικές λύσεις του κοινωνικού ζητήματος.

Συμπέρασμα

Παρόλο που η βιοπολιτική ως αναλυτική κατηγορία περιγράφει με παραστατικό τρόπο τα «τριχοειδή αγγεία της εξουσίας» συμβάλλοντας έτσι άμεσα στην ανάλυση συστημάτων κοινωνικής πολιτικής (από τους Νόμους για τους Φτωχούς μέχρι την εμπέδωση του κοινωνικού κράτους και την αποδόμησή του), αδυνατεί εντούτοις να συμβάλει σε μια ιστορικοποίηση της κοινωνικής πολιτικής. Και αυτό γιατί τόσο η βιοπολιτική (όσο η βιοεξουσία) εξελίσσονται «γενεαλογικά» σε ένα κενό κοινωνικών σχέσεων, χωρίς κέντρο εξουσίας (κράτος, κεφάλαιο κ.λπ.), χωρίς δρώντα υποκείμενα (ατομικά και κοινωνικά) και χωρίς κοινωνικό διακύβευμα (συμφέροντα, αντιθέσεις κ.λπ.). Στο βαθμό μάλιστα που η βιοπολιτική αναδεικνύει ως σημείο κριτικής στο κοινωνικό κράτος την αυτονομία, τον αυτοπροσδιορισμό (διάκριση), -συγκροτητικά στοιχεία υποκειμενοποίησης των μεσαίων αστικών στρωμάτων-, αυτή χάνει και την οποιαδήποτε ευρετικότητα της, συντασσόμενη ουσιαστικά με την κριτική του φιλελευθερισμού στο κοινωνικό κράτος. Επομένως κανείς δεν θα πρέπει να εκπλήσσεται αν αυτή η κριτική στο κράτος πρόνοιας από τα «αριστερά» νομιμοποίησε πολιτικές «αποκεντρώσης» (συρρίκνωση, «αποασυλοποίηση», ανάδειξη των «τοπικών κοινωνιών» κ.ο.κ.) των προνοιακών δομών, και πρακτικές, -«καλές πρακτικές» σύμφωνα με την εννοιολόγηση των ευρωπαϊκών προγραμμάτων-, εμπορευματοποίησης-ιδιωτικοποίησης του κοινωνικού δεσμού (ΜΚΟ, «εθελοντικές οργανώσεις» κ.λπ.), εγχειρήματα που είναι όμως μέσα στη λογική του «λιγότερου κράτους» που ζητούσε ανέκαθεν ο φιλελευθερισμός.

Βιβλιογραφία

- Agamben, G. (2005), *Homo Sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, Αθήνα: Scripta.
- Αλεξίου, Θ. (2013), «Η ταξική διάσταση της κοινωνικής δράσης : ταξική (συλλογική) δράση και κινηματική (αθροιστική) βάση», *Μαρξιστική Επιθεώρηση PRAXIS 4*, σσ. 9-25.
- Αλεξίου, Θ. (2007), «Νέα μεσαία στρώματα και κράτος πρόνοιας: Από τη συναίνεση στη διένεξη», *Σύγχρονα Θέματα* 96, σσ. 47-58.
- Bourdieu, P. (2002), *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Bratsis, P. (2008), «Ο Νίκος Πουλαντζάς και η οντολογική θέση του κράτους», στο Μ. Αγγελί-

- δης, Σ. Δημητρίου, Α. Λαβράνου (επιμ.), *Θεωρία, αξίες και κριτική. Αφιέρωμα στον Κοσμά Ψυχοπαίδη*, Αθήνα: Πόλις-Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Burns, E. (x.x.), *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Εισαγωγή στην Ιστορία και τον Πολιτισμό της νεότερης Ευρώπης*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Carnoy, M.(1990), *Κράτος και πολιτική θεωρία*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Clarke, S. (2013), «Ο μαρξισμός, η κοινωνιολογία και η θεωρία του κράτους στον Πουλαντζά», *Μαρξιστική Επιθεώρηση PRAXIS* 4, σσ.26-74.
- Dörner, K. (1995), *Bürger und Irre. Zur Sozialgeschichte und Wissenschaftssoziologie der Psychiatrie*, Hamburg:EVA.
- Dreyfus, H. L., P. Rabinow (1982), *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutic (with an Afterword by Michel Foucault)*, Chicago: University of Chicago Press.
- Dews, P. (1984), “Power and Subjectivity in Foucault”, *New Left Review* 144, σσ.72-95.
- Esping-Andersen, C. (2006), *Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού της ευημερίας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Guérin, D. (1980), *Anarchismus. Begriff und Praxis*, Frankfurt:Suhrkamp.
- Gough, J. (2008), *Η πολιτική οικονομία του κοινωνικού κράτους*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Γράβαρης, D. (2008), «Πολιτική (και) οικονομία. Η γενεαλογία μιας σχέσης», στο Μ. Αγγελίδης, Σ. Δημητρίου, Α. Λαβράνου (επιμ.), *Θεωρία, αξίες και κριτική. Αφιέρωμα στον Κοσμά Ψυχοπαίδη*, Αθήνα: Πόλις-Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Fetscher, I. (1999), “Der soziale Staat”, *Der Spiegel* 27, 1999.
- Foucault, M. (2012), *Η γέννηση της βιοπολιτικής. Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Foucault, M. (1999), “Wie wird Macht ausgeübt?” στο J. Engelmann (ed.), *Michel Foucault. Botschaften der Macht. Der Foucault-Reader. Diskurs und Medien*, Stuttgart: DVA.
- Φουκώ, Μ. (1989), *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα.
- Foucault, M. (1987), *Η αρχαιολογία της γνώσης*, Αθήνα: Εξάντας.
- Φουκώ, Μ. (1987), *Εξουσία, γνώση και ηθική*, Αθήνα: Ύψιλον.
- Foucault, M. (1987), “The Ethic of Care for the Self as a Practice of Freedom” στο J. Bernauer and D. Rasmussen (eds), *The Final Foucault*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Φουκώ, Μ. (1978), *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η δίψα της γνώσης*, τομ. 1, Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα.
- Habermas, J. (1993), *Ο φιλοσοφικός λόγος της νεωτερικότητας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Φουκώ, Μ. (1982), *Ιστορία της σεξουαλικότητας, τομ. 1, η δίψα της γνώσης*, Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα.
- Harvey, D. (2007), *Νεοφιλελευθερισμός: Ιστορία και παρόν*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Hobsbawm E.J. (1998), *Η εποχή του κεφαλαίου (1848-1875)*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Howarth, D. (2008), *Η έννοια του λόγου*, Αθήνα: Πολύτροπον.
- Κερεσεντζή, Σ. (2000), «Η Εργατική Κατοικία κατά τον Πρώτο Αιώνα της Εκβιομηχάνισης στη Δυτική Ευρώπη: Η Περίπτωση της Γερμανίας», *Τεχνικά Χρονικά* 1-2, σσ. 31-43.
- Leary, D. E. (1976), “Michael Foucault, an Historian of the Sciences Humaines”, *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 12, σσ.286-93.
- Lemke, Th. (2008), *Gouvernementalität und Biopolitik*, Wiesbaden: VS.

- Lister, R. (1997), «Το φύλο και η Ανάλυση της Κοινωνικής Πολιτικής», στο G. Lewis, S. Gewirtz & J. Clarke (επιμ.), *Κοινωνική Πολιτική. Μια άλλη προσέγγιση*, Αθήνα: Gutenberg.
- Macherey, P. (2012), *Από τον Κανγκιλέμ στον Φουκώ. Η δύναμη των κανόνων*, Αθήνα: Εκδ. Πλέθρον.
- Medich, H. (2011) “Anfänge und Voraussetzungen des organisierten Kapitalismus in Großbritannien 1873-1914” στο H.A. Winkler (επιμ.), *Organisierte Kapitalismus. Voraussetzungen und Anfänge*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Merquior, J. G. (2002), *Foucault*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Morris, L. (1994), *Dangerous Classes: The Underclass and Social Citizenship*, London: Routledge.
- Μπελαβίλας, Ν. (2012) «Οι πρώτοι οικισμοί εργατών στην Ελλάδα. Λάυριο, Δραπετσώνα, Ελευσίνα», courses.arch.ntua.gr/fsr/.../Ergatikoi_Oikismoι_Dec_2012_N_Belavilas.p... (πρόσβαση 19-9-2015).
- Negri, T., Lazzarato, M., Virno, P. (1998), *Umherschweifende Produzenten. Immaterielle Arbeit und Subversion*, Berlin: ID-Verlag.
- Πολάνυι, Κ. (2001), *Ο Μεγάλος μετασχηματισμός. Οι κοινωνικές και πολιτικές απαρχές του καιρού μας*, Θεσσαλονίκη: Νησίδες
- Πουλαντζάς, Ν. (2006), *Φασισμός και Δικτατορία. Η Τρίτη Διεθνής αντιμέτωπη με τον φασισμό*, Αθήνα: Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς-Θεμέλιο.
- Rabinow, R. (1986), *The Foucault Reader*, Harmondsworth: Penguin.
- Ρότρυ, Ρ. (2000), *Η αριστερή σκέψη στην Αμερική του 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Πόλις.
- Rubin, I. (1994), *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, Αθήνα: Κριτική.
- Σενελλάρ, Μ. (2012), «Τοποθέτηση του μαθήματος», στο Μ. Foucault, *Η γέννηση της βιοπολιτικής. Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Smart, B. (1988) «Michel Foucault: υποκείμενα εξουσίας, αντικείμενα γνώσης», στο Πετμεζίδου, Μ. (επιμ.), *Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία*, τόμ. II, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Thompson, E. P. (1987), *Die Entstehung der englischen Arbeiterklasse*, Zweiter Band, Frankfurt: Suhrkamp.
- Τίλλυ, Τσ. (2008), *Εξαναγκασμός, κεφάλαιο και ευρωπαϊκά κράτη 990-1992 μ.χ.*, Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος.
- Treiber, H., Steinert, H. (2005), *Die Fabrikation des zuferlässiger Menschen. Über die “wahlverwandschaft” von Kloster-und Fabrikdisziplin*, Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Τσίρος, Ν. (1996), «Ο Foucault για την εξουσία: Περιγραφή των μεθοδολογικών κριτηρίων, της εννοιολογικής ανάπτυξης της καθώς και συστηματική ομαδοποίηση των κριτικών της», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών* 19, σσ.49-70.
- Virno, P. (2007), *Γραμματική του Πλήθους. Για μια ανάλυση των σύγχρονων μορφών ζωής*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια-Οδυσσέας.
- Weber, M. (2005), *Οικονομία και κοινωνία. Κοινωνιολογικές έννοιες*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Winkler, H.A. (2011), *Βαϊμάρη. Η ανάπηρη Δημοκρατία 1918-1933*, Αθήνα: Πόλις.
- Wehler, H. U. (2011) “Der Aufstieg des organisierten Kapitalismus und der Interventionstaates in Deutschland” στο H.A. Winkler (επιμ.), *Organisierte Kapitalismus. Voraussetzungen*

und Anfängen, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.

Wright, E.O. (1985), *Clases*, London: Verso Editions.

Wüst, W. (1996), “ Die gezüchtigte Armut. Sozialer Disziplinierungsanspruch in den Arbeits- und Armenanstalten der „vorderen“ Reichskreise”, *Zeitschrift des Historischen Vereins für Schwaben* 89, 1996. σσ. 95-124.

Quality of Life in the third age: a descriptive analysis

Maria Symeonaki,

Assistant Professor, Panteion University

(e-mail: msymeon@panteion.gr, msymeonaki@me.com)

Abstract

The observed increase in life expectancy in Europe has reasonably caused an ongoing increase in the study of quality of life in the third age, giving special emphasis on finding those determinant factors that may establish or provide a high quality of life for the elderly. The present paper¹ investigates the measurement of the quality of life of individuals that are aged 50 and over, with data drawn from the latest available wave from the Share project and its possible relation to a number of socio-demographic variables for all participating countries.

Keywords: *SHARE project, Quality of Life, CASP-12 scale*

---

1. This paper uses data from SHARE wave 4 and 5 (DOIs: 10.6103/SHARE.w1.260, 10.6103/SHARE.w2.260, 10.6103/SHARE.w3.100, 10.6103/SHARE.w4.111, 10.6103/SHARE.w5.100), see Börsch-Supan et al. (2013) for methodological details.

The SHARE data collection has been primarily funded by the European Commission through the 5th Framework Programme (project QLK6-CT-2001-00360 in the thematic programme Quality of Life), through the 6th Framework Programme (projects SHARE-I3, RII-CT-2006-062193, COMPARE, CIT5-CT-2005-028857, and SHARELIFE, CIT4-CT-2006-028812) and through the 7th Framework Programme (SHAREPREP, No 211909, SHARE-LEAP, No 227822 and SHARE M4, No 261982). Additional funding from the U.S. National Institute on Aging (U01 AG09740-13S2, P01 AG005842, P01 AG08291, P30 AG12815, R21 AG025169, Y1-AG-4553-01, IAG BSR06-11 and OGHA 04-064) and the German Ministry of Education and Research as well as from various national sources is gratefully acknowledged (see www.shareproject.org for a full list of funding institutions).

This study was supported by a grant from THALIS-Panteion University-Investigating Crucial Interdisciplinary Linkages in Ageing Societies.

Περίληψη

Η παρατηρούμενη αύξηση του προσδόκιμου ορίου της ζωής στην Ευρώπη έχει πολύ λογικά οδηγήσει στην ολοένα αυξανόμενη μελέτη της μέτρησης της ποιότητας της ζωής στην τρίτη ηλικία, που εστιάζει κυρίως στην εύρεση εκείνων των προσδιοριστικών παραγόντων που μπορούν να εγκαθιδρύσουν και να εξασφαλίσουν ένα υψηλό επίπεδο ποιότητας ζωής. Η παρούσα εργασία μελετά την ποιότητα της ζωής με δεδομένα που προέρχονται από το πέμπτο κύμα της έρευνας SHARE και τα πρότυπα που ενδέχεται να δημιουργούνται με βάση κάποιους κοινωνικο-δημογραφικούς παράγοντες.

Λέξεις κλειδιά: Έρευνα SHARE, Ποιότητα της Ζωής, Κλίμακα CASP-12

1. Introduction

The observed increase in life expectancy in Europe has reasonably caused an ongoing increase in the study of quality of life of the elderly, placing a special emphasis on finding those crucial factors that may establish or provide a high quality of life (Hyde et al. 2003, Knesebeck et al. 2007, Wahrendorf 2006, Young and Schuller 1991, Motel-Klingebiel et al. 2004, 2009, Crimmins et al. 2001, among others). The basic aim of the present research is the measurement of the indicator of quality of life, as defined in the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (SHARE-project), with raw data drawn from the latest available wave in order to investigate differences that might exist between the participating countries. Moreover, it is of importance to explore the relation between the indicator of quality of life and a number of socio-demographic variables such as gender, age, the number of children, the health state, the sense of depression or loneliness, the trust in people, but also the religious feeling and the political beliefs of the individuals.

The structure of the present paper is the following. Section 2 presents the data and variables that will be used later on in the analysis, whereas Section 3 and 4 provide respectively the results and the conclusions of the study.

2. Data and Variables

The data that will be used in the present analysis is the raw data of the latest available data, i.e. the fifth wave of the Health, Ageing and Retirement in Europe Survey (SHARE-project), for all participating countries. More specifically, merged modules from the survey are used in order to access the necessary information. From the Activity (AC) module we draw the required information in order to measure quality of life, whereas from other modules (Demographic

(DN), Physical Health (PH), Mental Health (MH), Expectations (EX), Looping over Children (CH) module), we gather evidence that concern a number of socio-demographic characteristics, such as gender and age (DN), and other critical variables such as health status (PH), the depression scale (EURO-S scale) and loneliness scores (MH), the trust individuals show in others, the frequency of preying, their political beliefs (EX) and the number of their children (CH). The EURO-D scale was generally developed to allow valid comparison of prevalence and risk associations between European countries.

3. Measuring Quality of Life

The subjective measurement of quality of life in the third age is implemented through a scale that was introduced in Hyde et al. (2003), which actually measures the extend of satisfaction of the human needs of the individuals. This psychometric indicator of quality of life, called CASP-19, is based on 19 different items-questions. The SHARE-project uses a reformed, psychometrically validated instrument of 12 items-questions, the CASP-12 scale. The structure of this scale is actually based upon Maslow's pyramid of needs, i.e. on the hierarchy of human needs presented in Maslow's paper "A Theory of Human Motivation", published in 1943. The subsequent research of Doyal and Gough in 1991, extended the theory suggesting that in any case the satisfaction of the primal human needs makes up a fundamental requirement for social prosperity. It is Doyal and Gough's belief that the human needs are not ideological constructions but are real and based on the theory of primal needs, that they must be wholly satisfied, the first two constructs of the CASP-19 and CASP-12 scales, were constructed (control and autonomy).

Generally, the indicator is based upon four constructs that are related to quality of life:

- Control: which relates to the ability of an individual to move effectively within his/her environment.
- Autonomy: reflects the ability to distance oneself from undesirable factors that act outside his/her environment.
- Pleasure: corresponds to the feeling of satisfaction that derives from desirable activities, and
- Self-realisation: is built through the satisfaction deriving from the personal evolution and success of an individual, the satisfaction, fulfilment or happiness as a result of fully developing one's potential. The self-realisation construct corresponds to the process of development of the individual that aims to deploy wholly one's abilities.

For each of the constructs, three questions are asked, and each one is rated by an ascending 1 to 4 scale. Therefore, the total score of the indicator records values that range from 12 to 48. Table 1 presents the questions that the individuals are asked to answer.

Table 1 Quality of Life: CASP-12

Here is a list of statements that people have used to describe their lives or how they feel. We would like to know how often, if at all, you think they apply to you.	SHARE-variable (1=often, 4=never)
Control	
My age prevents me from doing the things I would like to.	ac014
I feel that what happens to me is out of control.	ac015
I feel left out of things.	ac016
Autonomy	
I can do the things that I want to do.	ac017*
Family responsibilities prevent me from doing what I want to do.	ac018
Shortage of money stops me from doing the things I want to do.	ac019
Pleasure	
I look forward to each day.	ac020*
I feel that my life has a meaning.	ac021*
On balance, I look back on my life with a sense of happiness.	ac022*
Self-realisation	
I feel full of energy these days.	ac023*
I feel that life is full of opportunities.	ac024*
I feel that the future looks good for me.	ac025*

* *Items reverse coded for scoring, AC module*

Apparently, to examine whether there are specific patterns of quality of life one needs first to estimate the sum scores among all countries and to reverse the values of all positively worded items, in order to achieve correspondence between the ordering of the response categories. Table 2 presents the CASP-12 scale's Cronbach's alpha for all countries participating in SHARE and the mean CASP-12 scores by country and gender for wave 5.

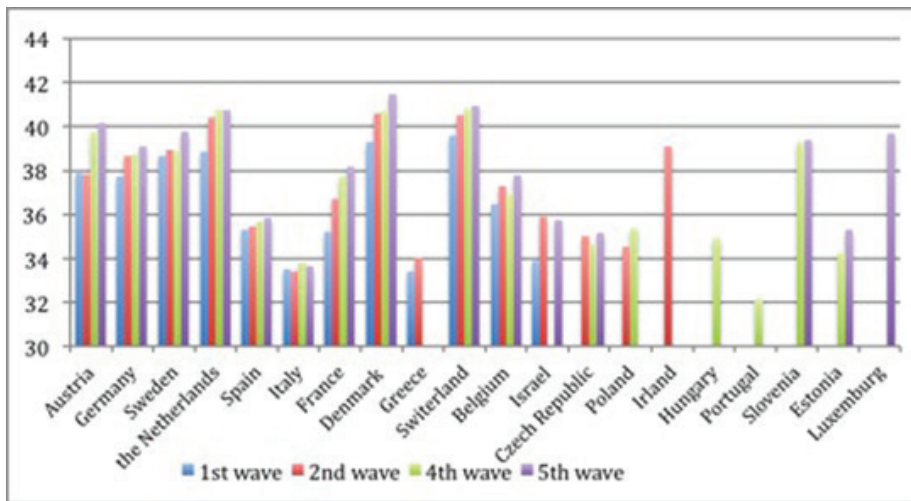
Differences between countries are highly significant at $p < 0.001$, (Independent Samples, Kruskal – Wallis Test). It can easily be seen that quality of life scores are comparatively high for Denmark, Switzerland and the Netherlands and comparatively low for Italy, Czech Republic and Estonia.

Table 2 Cronbach's alpha and mean CASP-12 scores by country and gender, 5th wave

Country	Cronbach's alpha	Mean CASP-12, Total	Mean CASP-12, Men	Mean CASP-12, Women
Austria	0.811	40.13	40.15	40.13
Germany	0.796	39.06	39.02	39.09
Sweden	0.772	39.75	39.69	39.80
Netherlands	0.758	40.75	40.68	40.82
Spain	0.819	35.85	35.76	35.93
Italy	0.748	33.63	33.65	33.60
France	0.808	38.16	38.26	38.08
Denmark	0.780	41.46	41.66	41.28
Switzerland	0.770	40.92	40.80	41.02
Belgium	0.782	37.77	37.69	37.85
Israel	0.777	35.73	35.53	35.92
Czech Republic	0.770	35.14	35.04	35.23
Luxemburg	0.761	39.65	39.81	39.49
Slovenia	0.809	39.38	39.33	39.43
Estonia	0.798	35.28	35.22	35.35
Total	0.811	37.93	37.88	37.97

Πηγή: SHARE-project: sharew5_rel1-0-0_ac.sav

Figure 1 reveals the differences between countries for all participating countries for all waves of the SHARE project.

Figure 1 Mean CASP-12 scores by country for all waves

We proceed in categorising the countries in four geographical regions:

- Northern: Sweden, Denmark, the Netherlands
- Southern: Italy, Spain, Israel
- East: Czech Republic, Slovenia, Estonia, and
- West: Belgium, France, Germany, Austria, Switzerland and Luxemburg.

Table 3 presents the mean CASP-12 scores for these four geographical regions (Northern, Southern, East and West Europe) by gender, age categories, number of children, current health situation, the feeling of depression and loneliness that the individuals feel, the trust the individuals show in people, the frequency of praying as a measurement of their sense of religiosity and finally the self-rated political beliefs of the respondents.

Table 3 Mean CASP-12 scores in relation to and socio-demographic factors by region

	Northern	South	East	West
Gender				
Male	40.67	35.63	36.30	39.38
Female	40.60	34.50	35.97	38.80
Age				
50-64	41.00	36.30	37.13	39.38
65-74	41.10	35.29	36.24	39.59
75+	39.02	32.43	34.00	37.59
Health*				
Excellent	43.29	39.34	41.71	42.65
Very Good	42.03	38.48	39.78	41.62
Good	40.75	36.57	38.10	39.85
Bad	37.94	38.10	35.13	36.55
Very Bad	33.75	39.85	30.60	31.95
Number of children				
0-2	40.38	34.99	35.86	38.79
3-5	40.41	34.36	35.93	38.85
6-8	39.81	32.86	35.27	37.24
9+	37.91	31.80	34.33	36.15
Depression**				
None	41.98	37.66	38.40	41.16
Little	38.36	33.55	34.63	37.28
Much	34.34	28.57	30.13	32.06
Very much	28.35	24.42	25.35	27.03
Loneliness***				
None	41.08	36.14	37.10	39.81
Little	35.80	30.10	31.73	33.98
Much	32.35	27.21	29.03	30.65
Trust in people				
None	38.00	33.03	34.04	36.69
Little	39.48	34.86	35.70	38.76
Much	41.29	36.01	37.20	40.45
Frequency of Praying				
Low	40.42	33.83	35.50	38.93
Medium	40.17	34.91	36.16	39.38
High	40.74	35.94	36.29	39.02
Politics				
Left	39.91	35.43	35.41	38.99
Centre	40.71	35.21	36.03	39.20
Right	41.20	35.42	37.40	39.49

Source: SHARE-project: sharew5_rell-0-0_ac.sav, * Self-perceived health, ** EU-D Depression scale, *** Short version of R-UCLA loneliness scale

4. Conclusions

As far as gender-based differences in quality of life are concerned we notice that only women in Northern countries score similar values as men, whereas in all other regions they score lower than men, with the Southern European countries exhibiting the higher difference.

In all four regions, as expected, individuals that are older (the 'oldest old category' of 75+) score lower than others, while the number of children doesn't seem to influence quality of life, in the 'zero to two (0-2) children' category and the 'three to five (3-5)' one. In the other two categories of number of children (6-8 and 9+), we observe a drop in the mean CASP-12 scores in all four regions.

Another factor that seems to play a rather important part in quality of life is depression, since there is a significant drop in the CASP-12 scores if the individual feels depressed. Respondents that don't feel depressed score higher in the CASP-12 scale. This is also true for the feeling of loneliness and the trust in other people for all regions.

As far the frequency of preying is concerned differences are observed only in the Southern European countries, where respondents that prey more frequently seem to score higher on the CASP-12 scale.

In these countries the political beliefs of the respondents don't seem to play a significant role. On the contrary, in the Northern and Eastern European countries individuals that place themselves left on the political scale are less satisfied with their life, whereas in the other two groups of countries the differences are not that obvious.

References

- Börsch-Supan, A., Brugiavini, A., Jürges, H., Kapteyn, A., Mackenbach, J., Siegrist, J. and Weber, G. (2008). First results from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (2004-2007). Starting the longitudinal dimension. Mannheim: Mannheim Research Institute for the Economics of Aging (MEA).
- Börsch-Supan, A. and Jürges, H. (2005). The Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe - Methodology. Mannheim, Mannheim Research Institute for the Economics of Aging (MEA).
- Crimmins, E., Jung, K. and Aida, S.-A. (2005). "Gender differences in health: results from SHARE, ELSA and HRS", *European Journal of Public Health*, 1 (1), pp. 81-91.
- Doyal, L. and Gough, I. (1991). *A theory of human needs*, New York: The Guildford Press.
- Hyde, M. R., Wiggins, P., Higgs and Blane, D. (2003). "A measure of quality of life in early age: the theory, development and properties of a needs satisfaction model (CASP-19)", *Ageing and Mental Health*, 7, pp. 186-194.
- von dem Knesebeck, O., Wahrendorf, M., Hyde, M. and Siegrist, J. (2007). "Socio-economic position and quality of life among older people in 10 European countries: Results of the SHARE study", *Ageing and Society*, 27, pp. 269-284.

- Maslow, A. (1943). "A theory of Human Motivation", *Psychological Review*, 50, pp. 370-396.
- Motel-Klingebiel, A., von Kondratowitz, H.-J. and Tesch-Römer, C. (2004). "Social Inequality in the Later Life: Cross-National Comparison of Quality of Life", *European Journal of Ageing*, 1, pp. 6-14.
- Motel-Klingebiel, A., Romeu, G. L., Jorg, B. (2009). "Welfare states and quality of later life: distributions and predictions in a comparative perspective", *European Journal of Ageing*, 6, pp. 67-78.
- Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (SHARE), Mannheim. Available at <http://www.share-project.org/> (20 October 2015, data last accessed).
- M. Wahrendorf, O. von dem Knesebeck and J. Siegrist. Social productivity and well-being of older people: Baseline results from the SHARE study. *European Journal of Ageing*, 3, 67-73, 2006.
- Wiggins, R., Netuveli, G., Hyde, M., Higgs, P. and Blane D. (2008). "The evaluation of a self- enumerated scale of quality of life (CASP-19) in the context of research on ageing: a combination of exploratory and confirmatory approaches", *Social Indicators Research*, 89, pp. 61-77, 2008.
- Young M. and Schuller, T. (1991). *Life after work: The arrival of the ageless society*. London: Harper Collins.

ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΥΠΟ ΤΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΗΣ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗΣ: ΜΙΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Ελένη Ρομποτή

Υποψήφια Διδάκτωρ, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Ανδρέας Φερόνας

Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Περίληψη

Σκοπός του άρθρου είναι η συγκριτική ανάλυση των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στην αγορά εργασίας των χωρών που τέθηκαν υπό το καθεστώς δημοσιονομικής προσαρμογής (Ελλάδα, Πορτογαλία, Ιρλανδία και Κύπρος). Αυτό θα επιδιωχθεί μέσα από την συγκριτική εξέταση των μεταρρυθμίσεων που επιβλήθηκαν σε δομικά συστατικά στοιχεία της αγοράς εργασίας των χωρών αυτών την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Από την συγκριτική ανάλυση προκύπτει ότι τα μέτρα που επιβλήθηκαν στο όνομα της ανταγωνιστικότητας και της ευελιξίας της αγοράς εργασίας, στο πλαίσιο των προγραμμάτων διάσωσης που συμφωνήθηκαν με την Τρόικα (ΕΕ, ΕΚΤ και ΔΝΤ), συνετέλεσαν στην απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων. Βασικά εργαλεία των παρεμβάσεων αυτών αποτέλεσαν η αποδιάρθρωση του συστήματος καθορισμού των μισθών, η αποδόμηση του συστήματος κοινωνικής προστασίας των ανέργων, η αποδυνάμωση του θεσμού της πλήρους και σταθερής απασχόλησης προς όφελος των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, η απορρύθμιση της νομοθεσίας για την προστασία της απασχόλησης και η αποκέντρωση των συλλογικών διαπραγματεύσεων.

Λέξεις Κλειδιά: Οικονομική Κρίση, Χώρες Μνημονίων, Μεταρρυθμίσεις της Αγοράς Εργασίας

Abstract

The aim of this article is a comparative analysis of the impact of the financial crisis on the labour market in the so called Memorandum countries (Greece, Portugal, Ireland and Cyprus). This will be sought through the examination of the reforms that have been imposed on structural components of the labour market in these countries in the course of the economic crisis and under bailout agreements with the Troika (EU, ECB, and IMF). The comparative analysis suggests that the measures imposed, in the name of competitiveness and flexibility in the labour market, have contributed to the deregulation of labour relations. The dismantling of the wage determination system, the weakening of the social protection system for the unemployed, the fading of the institution of full-time and stable employment to the benefit of flexible employment forms, the deregulation of employment protection legislation and the decentralization of collective bargaining have all served as the main tools of these interventions.

Keywords: *Economic Crisis, Memorandum countries, Labour Market reforms*

1. Εισαγωγή

Αντικείμενο του παρόντος άρθρου είναι η ανάλυση των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στην αγορά εργασίας των χωρών που τέθηκαν υπό το καθεστώς δημοσιονομικής προσαρμογής. Έμφαση, δηλαδή, θα δοθεί στις χώρες τις Ελλάδας, Πορτογαλίας, Ιρλανδίας και Κύπρου σε μια συγκριτική προοπτική. Θα αναλυθούν κυρίως οι μεταρρυθμίσεις που υιοθετήθηκαν σε αυτές τις χώρες κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, καθώς και ο αντίκτυπος τους στην ευρύτερη λειτουργία της αγοράς εργασίας.

Μεθοδολογικά, το άρθρο στηρίζεται στη συλλογή και επεξεργασία πρωτογενούς και δευτερογενούς υλικού. Αξιοποιήθηκαν πηγές από την ελληνική και ξενόγλωσση βιβλιογραφία και αρθρογραφία, αλλά και πρωτογενείς πηγές που περιλαμβάνουν την ελληνική νομοθεσία, μελέτες και εκθέσεις Ευρωπαϊκών και Διεθνών οργανισμών (OECD, EUROFOUND κ.λπ.), εθνικές και διεθνείς βάσεις στατιστικών δεδομένων (ΕΛΣΤΑΤ, EUROFOUND, EIRO, Employment Protection Database του ΟΟΣΑ). Η δομή που ακολουθείται είναι η εξής: μετά από μια συνοπτική απεικόνιση των οικονομικών και δημοσιονομικών επιπτώσεων της κρίσης στις χώρες των μνημονίων (ενότητα 2), αναλύονται συγκριτικά οι μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας που επιβλήθηκαν στις χώρες αυτές (ενότητα 3). Στα συμπεράσματα επιχειρείται μια αποτίμηση αυτών των αλλαγών στο νέο εργασιακό τοπίο που διαμορφώνεται.

2. Οι Δημοσιονομικές Επιπτώσεις της Κρίσης στις Χώρες των Μνημονίων

Η Ευρωπαϊκή Ένωση βιώνει τα τελευταία χρόνια τη βαθύτερη κρίση της ιστορίας της. Από τις χώρες της ΕΕ επλήγησαν ιδιαίτερα αυτές της Περιφέρειας (Ελλάδα, Πορτογαλία, Ιρλανδία, Κύπρος, Ιταλία και Ισπανία). Οι χώρες αυτές δέχθηκαν διαδοχικές υποβαθμίσεις της πιστοληπτικής ικανότητάς τους από τις αγορές, με αποτέλεσμα οι τέσσερις πρώτες να αναγκαστούν να ακολουθήσουν προγράμματα οικονομικής προσαρμογής υπό την εποπτεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, της ΕΚΤ και του ΔΝΤ («Τρόικα»), στις 3/5/2010, 11/5/2011, 3/12/2010 και 2/4/2013 αντίστοιχα. Αξίζει να αναφερθεί εδώ ότι η Ιταλία και η Ισπανία απέφυγαν τη μνημονιακή οδό και επιχείρησαν να αντιμετωπίσουν την κρίση με δανεισμό από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, υιοθετώντας εθνικά προγράμματα οικονομικής εξυγίανσης.

Κατά την περίοδο της οξείας κρίσης, η οικονομική κατάσταση των χωρών που εντάχθηκαν στα «μνημόνια κατανόησης» [Memorandum of Understanding (MoU)] για οικονομική βοήθεια είχε επηρεαστεί αρνητικά, αλλά διαφορετικά ως προς την ένταση και το βάθος. Ειδικότερα, το 2007 οι οικονομίες της Ελλάδας, της Ιρλανδίας και της Κύπρου σημείωναν ρυθμούς ανάπτυξης άνω του μέσου όρου της «Ε.Ε 28» (3,1%) (βλ. Πίνακα 1). Ειδικότερα, η Ελλάδα είχε 3,3%, η Ιρλανδία 5,5% και η Κύπρος 4,9%, με την Πορτογαλία να αποτελεί εξαίρεση με 2,5%. Το 2012, από το σύνολο των χωρών που εξετάζουμε, μόνο η Ιρλανδία είχε θετικό συντελεστή ανάπτυξης σε μέτριο επίπεδο στο 0,2%, ενώ ακόμα και ο μέσος όρος για τις 28 χώρες της Ε.Ε είχε μειωθεί στο (-0,5%). Το 2014, εκτός της Κύπρου με (-2,5%), οι ανωτέρω χώρες σημείωσαν ανάπτυξη έστω σε χαμηλά επίπεδα.

Πίνακας 1: Πραγματικός ρυθμός ανάπτυξης ΑΕΠ

	2007	2012	2013	2014
Ε.Ε 28	3.1	-0.5	0.2	1.4
Ελλάδα	3.3	-7.3p	-3.2p	0.7p
Πορτογαλία	2.5	-4.0	-1.1	0.9e
Ιρλανδία	5.5	0.2	1.4	5.2
Κύπρος	4.9	-2.4	-5.9	-2.5p

Πηγή: Eurostat, 2015, 28/9/15, code: tec00115. Σημείωση: Ορισμένα στοιχεία είναι προσωρινά.p= προσωρινά (provisional), e=υπολογισμένα (estimated)

Όσον αφορά τα πλεονάσματα και τα ελλείμματα των υπό εξέταση χωρών (Πίνακας 2), το 2007 η Κύπρος (3,2%) και η Ιρλανδία (0,3%) είχαν πλεόνασμα στον προϋπολογισμό τους, ενώ η Πορτογαλία (-3,0%) και η Ελλάδα είχαν (-6,7%) έλλειμμα. Η επίδοση της Πορτογαλίας ήταν οριακά εντός του ορίου του 3% του ΑΕΠ του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης, ενώ της Ελλάδας ήταν αρκετά υψηλότερη από το μέσο όρο της «Ε.Ε 28» (-0,9%). Μέχρι το τέλος του 2008 όλες οι υπό εξέταση χώρες παρουσίαζαν έλλειμμα, πλην της Κύπρου (0,9%). Ωστόσο και η κατάσταση της ίδιας άλλαξε σημαντικά φτάνοντας σε έλλειμμα (-5,5%) το 2009, αν και ήταν χαμηλότερο από το μέσο όρο της ΕΕ 28 (-6,7%) και συγκριτικά σαφώς μικρότερο από τα ελλείμματα της Ελλάδας

(-15,2%), της Ιρλανδίας (-13.8%) και της Πορτογαλίας (-9.8%). Κατά την περίοδο 2010-2014 καμία από τις χώρες που ακολούθησαν προγράμματα οικονομικής προσαρμογής δεν είχε έλλειμμα εντός του ορίου 3% του ΑΕΠ του ΣΣΑ. Μια από τις βασικές αιτίες της διόγκωσης των ελλειμμάτων, μετά το 2008, ήταν οι μαζικές συνεισφορές για τη στήριξη των τραπεζών. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Ιρλανδίας όπου, λόγω κυρίως της ανακεφαλαιοποίησης των τραπεζών το 2010, το έλλειμμα εκτινάχθηκε στο 32,3%.

Πίνακας 2.: Ελλείμματα/πλεονάσματα ως % ΑΕΠ

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
ΕΕ 28	-2.6	-1.6	-0.9	-2.5	-6.7	-6.4	-4.5	-4.3	-3.3	-3.0
Ελλάδα	-6.2	-5.9	-6.7	-10.2	-15.2	-11.2	-10.2	-8.8	-12.4	-3.6
Πορτογαλία	-6.2	-4.3	-3.0	-3.8	-9.8	-11.2	-7.4	-5.7	-4.8	-7.2
Ιρλανδία	1.3	2.8	0.3	-7.0	-13.8	-32.3	-12.5	-8.0	-5.7	-3.9
Κύπρος	-2.2	-1.0	3.2	0.9	-5.5	-4.8	-5.7	-5.8	-4.9	-8.9

Πηγή: Eurostat, 2015, 28/9/15, code: teina200

Όσον αφορά το γενικό δημόσιο χρέος (Πίνακας 3), το 2007 τα ποσοστά στην Κύπρο ήταν 53,9% και στην Ιρλανδία 23,9%, κυμαινόμενα κάτω από το μέσο όρο της «Ε.Ε 28» (57,8%). Η Πορτογαλία με συντελεστή 68,4% ήταν πάνω από το μέσο όρο της «Ε.Ε 28», αλλά σε σχετικά χαμηλά επίπεδα σε σύγκριση με την Ελλάδα όπου το δημόσιο χρέος ήταν παραπάνω από το 100% (103,1%). Το 2012, τα επίπεδα δημόσιου χρέους τόσο στην Ελλάδα όσο και στις Πορτογαλία και Ιρλανδία ήταν αρκετά πάνω από το 100% του ΑΕΠ. Συγκεκριμένα στην Ελλάδα 159,4%, στην Πορτογαλία 126,2% και στην Ιρλανδία 120,2%. Η Κύπρος με 79,3% του ΑΕΠ ήταν κάτω από το 100% που άγγιξαν οι άλλες χώρες, αλλά επίσης και από το μέσο όρο της Ευρώπης που βρισκόταν στο 83,8%. Το 2013 και 2014 όλες οι χώρες που ακολούθησαν προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής είχαν δημόσιο χρέος υψηλότερο από το 100% του ΑΕΠ αλλά και μεγαλύτερο από το μέσο όρο της Ε.Ε.

Μεταξύ του 2011 και 2012 η Ελλάδα ήταν η μόνη χώρα από τις τέσσερις που σημείωσε μείωση του δημόσιου χρέους, παρομοίως και η Ιρλανδία μεταξύ του 2013 και 2014, αν και το 2011-2014 στις τέσσερις χώρες, Ελλάδα, Πορτογαλία, Ιρλανδία και την Κύπρο (το 2013-2014) ο δείκτης του δημόσιου χρέους τους ήταν λίγο μικρότερο ή λίγο μεγαλύτερο από το διπλάσιο του ορίου 60% που επιβάλλει το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης και το Δημοσιονομικό Σύμφωνο. Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι από το 2008 έως το 2014 ο μέσος όρος της «Ε.Ε 28» είχε ξεπεράσει το 60%.

Πίνακας 3. Γενικό ακαθάριστο δημόσιο χρέος ως % ΑΕΠ

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
ΕΕ 28	61.8	60.4	57.8	61.0	73.0	78.4	81.0	83.8	85.5	86.8
Ελλάδα	107.3	103.5	103.1	109.4	126.7	146.2	172.0	159.4	177.0	178.6
Πορτογαλία	67.4	69.2	68.4	71.7	83.6	96.2	111.4	126.2	129.0	130.2
Ιρλανδία	26.1	23.6	23.9	42.4	61.8	86.8	109.3	120.2	120.0	107.5
Κύπρος	63.2	59.1	53.9	45.1	53.9	56.3	65.8	79.3	102.5	108.2

Πηγή: Eurostat, 2015, 28/9/15, code: teina225

Όπως θα επιχειρηθεί να τεκμηριωθεί στην επόμενη ενότητα, μέσω των σκληρών πολιτικών απορρύθμισης που επιβλήθηκαν στην αγορά εργασίας στις χώρες των μνημονίων, ορισμένα από τα βασικά συστατικά του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Μοντέλου υποβαθμίζονται ή ακόμη και καταργούνται. Όπως επισημαίνει ο Quiggin, η πολιτική της επεκτατικής λιτότητας συνιστά όχι απλώς «μία οικονομική ιδέα ζόμπι αλλά μία πολιτική στρατηγική κατηγορίας πολέμου» (Quiggin, 2012:233, Caritas, 2014). Αναμφισβήτητα, η συνταγή της πολιτικής λιτότητας οδηγεί στην κατάρρευση της οικονομίας (Stiglitz, 2013, 2013a, Moore, 2012, Caritas 2014), το δε μίγμα λιτότητας και φιλελευθεροποίησης απειλεί να γείρει την πλάστιγγα υπέρ του κεφαλαίου και κατά της εργασίας κατά το εγγύς μέλλον.

3. Οι Μεταρρυθμίσεις στην Αγορά Εργασίας των Χωρών υπό το Καθεστώς Δημοσιονομικής Προσαρμογής

Η κρίση στο πεδίο της απασχόλησης συνοδεύεται από πολιτικές λιτότητας στην αγορά εργασίας, οι οποίες ενισχύουν την ευελιξία και σε μεγάλο βαθμό συνεπάγονται περαιτέρω βήματα απορρύθμισης της εργασίας και των εργασιακών σχέσεων. Συγκεκριμένα, η αποδιάρθρωση αυτή στην αγορά εργασίας συντελείται με την εξασθένηση του συστήματος καθορισμού των μισθών, την αποδυνάμωση του θεσμού της πλήρους και σταθερής εργασίας προς όφελος των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, την απελευθέρωση και διευκόλυνση των απολύσεων σε βάρος της προστασίας των εργαζομένων σε περίπτωση καταγγελίας των συμβάσεων, την αποδιάρθρωση του συστήματος κοινωνικής προστασίας και αποζημίωσης των ανέργων μέσω της μείωσης των επιδομάτων ανεργίας, την ελαστικοποίηση των ωραρίων, την αποκέντρωση του συστήματος των συλλογικών συμβάσεων και συλλογικών διαπραγματεύσεων, αλλά και την αμφισβήτηση συνολικά του ρόλου τους ως πηγή του εργατικού δικαίου και διαμόρφωσης του περιεχομένου των εργασιακών σχέσεων (INE/ΓΣΕΕ, 2012, 2011).

Οι παραπάνω μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας προωθούνται στα περισσότερα κράτη-μέλη (ΚΜ) της Ε.Ε την περίοδο της κρίσης, ωστόσο επιβάλλονται σε μεγαλύτερη έκταση και ένταση στα ΚΜ που δοκιμάζονται περισσότερο από την ύφεση και που κατέφυγαν στα λεγόμενα

Μνημόνια Κατανόησης για την οικονομική σωτηρία τους. Στις ενότητες που ακολουθούν, επιχειρείται μια συγκριτική ανάλυση των μεταρρυθμίσεων αυτών στην αγορά εργασίας.

3.1 Κατώτατοι Μισθοί και Σύστημα Διαμόρφωσης Μισθών

Στον τομέα των μισθών και των συλλογικών διαπραγματεύσεων ο αντίκτυπος των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων εκδηλώνεται σε τρία πεδία: Πρώτον, στη συνεχόμενη πίεση για τη συγκράτηση των μισθών. Δεύτερον, στην προώθηση της αποκέντρωσης των συλλογικών διαπραγματεύσεων. Τρίτον, στην αυξανόμενη άμεση πολιτική παρέμβαση στις συλλογικές διαπραγματεύσεις, με σκοπό τη διασφάλιση της αποτελεσματικής υλοποίησης των δύο προαναφερθεισών (Muller & Bernaciak, 2013, Schulten & Muller, 2013a). Σημαντική επιρροή στις εξελίξεις αυτές άσκησαν τα νέα εργαλεία Ευρωπαϊκής Οικονομικής Διακυβέρνησης¹, καθώς θεωρήθηκε ότι οι μισθοί θα μπορούσαν να συμβάλουν στην επιτυχή υλοποίηση των πολιτικών μεταρρυθμίσεων της Ε.Ε για την ανάσχεση της ύφεσης (Πίνακας 4).

---

1. Ως νέα Ευρωπαϊκή Οικονομική Διακυβέρνηση ορίζεται το σύστημα θεσμικών οργάνων και διαδικασιών που θεσπίστηκε με σκοπό να επιτευχθούν οι στόχοι της Ένωσης στον οικονομικό τομέα, ήτοι ο συντονισμός των οικονομικών πολιτικών για την προαγωγή της οικονομικής και κοινωνικής προόδου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των πολιτών της (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2011). Τα εργαλεία της νέας οικονομικής διακυβέρνησης όπως τα Ευρωπαϊκό Εξάμηνο (European semester), Πακέτο των Έξι (Six Pack), Πακέτο των Δύο (Two Pack), Σύμφωνο για το Ευρώ+ (Euro plus Pack), Δημοσιονομικό Σύμφωνο (Fiscal Compact) επιβεβαιώνουν και ενισχύουν το στόχο για οικονομική και δημοσιονομική σταθερότητα (Degryse, 2012)

Πίνακας 4: Ευρωπαϊκή Οικονομική Διακυβέρνηση στο σύστημα διαμόρφωσης των μισθών: Δεσμεύσεις και συστάσεις της πολιτικής των μισθών (2011-2014) στις χώρες των μνημονίων.

Χώρα	Δεσμεύσεις του Συμφώνου Ευρώ+ (2011)	Συστάσεις του Ευρωπαϊκού Εξαμήνου (2011-2012)	Συστάσεις του Ευρωπαϊκού Εξαμήνου (2012-2013)	Συστάσεις του Ευρωπαϊκού Εξαμήνου (2013-2014)	Προγράμματα χρηματοδοτικής βοήθειας
Ελλάδα	Μηχανισμοί καθορισμού των μισθών	Εφαρμογή δεσμεύσεων στο πλαίσιο προγραμμάτων χρηματοδοτικής βοήθειας. Πρώτο Μνημόνιο: 3/5/2010 (N.3863/2010) & (N.4042/2011) Δεύτερο Μνημόνιο: 1/3/2012.	Εφαρμογή δεσμεύσεων στο πλαίσιο προγραμμάτων χρηματοδοτικής βοήθειας.	Εφαρμογή δεσμεύσεων στο πλαίσιο προγραμμάτων χρηματοδοτικής βοήθειας.	Ετήσια μεταρρύθμιση του επικαιροποιημένου μηχανισμού κατώτατου μισθού. Αυξήσεις μισθών και επιδομάτων πολυετίας αναστέλλονται έως ότου η ανεργία μειωθεί κάτω από το 10%. Δεν αναμένεται να συμβεί πριν από το 2034.
Πορτογαλία	Μηχανισμοί καθορισμού των μισθών	Εφαρμογή δεσμεύσεων υπό την κυριαρχία του «Μνημονίου Συμφωνίας» 11 Μαΐου 2011.	Εφαρμογή δεσμεύσεων υπό την κυριαρχία του «Μνημονίου Συμφωνίας» 11 Μαΐου 2011.	Εφαρμογή δεσμεύσεων υπό την κυριαρχία του «Μνημονίου Συμφωνίας» 11 Μαΐου 2011.	α) Πάγωμα των μισθών στο δημόσιο τομέα το 2012-2013 β) Προώθηση της προσαρμογής των μισθών ώστε να συμβαδίζουν με την παραγωγικότητα στο επίπεδο επιχείρησης.
Ιρλανδία	Μηχανισμοί καθορισμού των μισθών	Εφαρμογή δεσμεύσεων στο πλαίσιο προγραμμάτων χρηματοδοτικής βοήθειας, υπό το Μνημόνιο 3/12/2010.	Εφαρμογή δεσμεύσεων στο πλαίσιο προγραμμάτων χρηματοδοτικής βοήθειας.	Εφαρμογή δεσμεύσεων στο πλαίσιο προγραμμάτων χρηματοδοτικής βοήθειας.	Το θέμα των μισθών δεν τίθεται άμεσα (wages not directly addressed).
Κύπρος	Μηχανισμοί καθορισμού των μισθών	Μεταρρύθμιση του καθορισμού των μισθών και τιμαριθμική αναπροσαρμογή.	Μεταρρύθμιση του συστήματος τιμαρίθμησης των μισθών.	Εφαρμογή δεσμεύσεων στο πλαίσιο προγραμμάτων χρηματοδοτικής βοήθειας, υπό το Μνημόνιο Συμφωνίας 2/4/2013.	Μεταρρύθμιση στο πλαίσιο καθορισμού των μισθών. Αναστολή τιμαριθμικής αναπροσαρμογής. Καμία αύξηση δεν επρόκειτο να γίνει δίχως την έγκριση της Τρόικας.

Πηγή: , Euro Plus Pact Commitments in 2011-Background on the Euro Plus Pact, European Commission; European Semester recommendations-European Commission, 2011a, 2012, 2013, Degryse, 2012, ETUI 2014. Επεξεργασία συγγραφέων.

Στην Ε.Ε παρατηρούνται σημαντικές διαφορές στα καθεστώτα του κατώτατου μισθού. Αυτές δεν εντοπίζονται μόνο στο σύστημα διαμόρφωσής τους και στο ρόλο που διαδραματίζουν τα συνδικάτα και οι ενώσεις των εργοδοτών, αλλά και στις μεταξύ τους έντονα αποκλίνουσες τιμές. Ειδικότερα, οι 21 από τις 28 χώρες της Ε.Ε – μεταξύ αυτών και οι τρεις από τις τέσσερις χώρες των μνημονίων (η Ελλάδα από το 2012 και οι Πορτογαλία και Ιρλανδία από το 2011) - έχουν γενικό καθεστώς κατώτατου μισθού, που καθορίζεται είτε από το νόμο είτε μέσω συλλογικών διαπραγματεύσεων². Έχει υποστηριχθεί ότι η διαρκής προστασία του κατώτατου μισθού μπορεί να εξασφαλιστεί και μέσω της ευρείας κάλυψης των συλλογικών διαπραγματεύσεων, καθιστώντας περιττή τη νομοθετική ρύθμιση (Eldring and Alsos, 2012, Schulten, 2014a). Ωστόσο, οι νόμιμοι και οι συλλογικά συμφωνημένοι κατώτατοι μισθοί δεν είναι απαραίτητα αντίθετοι μεταξύ τους, αλλά αλληλοσυμπληρώνονται. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει και ο Schulten (2014a) σε πολλές χώρες της Ε.Ε η ύπαρξη του νόμιμου κατώτατου μισθού παρέχει κάλυψη στους εργαζομένους που δεν διαθέτουν -επαρκή- προστασία του κατώτατου μισθού δυνάμει συλλογικής σύμβασης. Αντίθετα, η τέταρτη η χώρα του μνημονίου Κύπρος³ ανήκει στα λεγόμενα κλαδικά καθεστώτα (Πίνακας 5).

Πίνακας 5: Γενικά και Κλαδικά καθεστώτα κατώτατου μισθού στην Ε.Ε.

Ρυθμιστική πράξη/Πεδίο εφαρμογής	Νόμος	Συλλογική διαπραγμάτευση ή Τριμερής σύμβαση
Γενικά καθεστώτα Ομοιόμορφος εθνικός κατώτατος μισθός (γενικό επίπεδο μισθών)	Δυτική Ευρώπη Ιρλανδία (από το 2011), Γαλλία, Λουξεμβούργο, Ολλανδία, Η. Βασίλειο Νότια Ευρώπη Ελλάδα (από το 2012), Πορτογαλία (από το 2011), Ισπανία, Μάλτα Ανατολική Ευρώπη Κροατία (από το 2008), Λιθουανία, Λετονία, Ρουμανία (από το 2011), Σλοβενία, Τσέικη Δημοκρατία, Ουγγαρία (από το 2011)	Δυτική Ευρώπη Βέλγιο, Γερμανία (από 1.1.2015) Νότια Ευρώπη Ελλάδα (μέχρι το 2012) Ανατολική Ευρώπη Βουλγαρία*, Εσθονία*, Πολωνία*, Σλοβακία*, Κροατία (μέχρι το 2008), Ρουμανία (μέχρι το 2011), Ουγγαρία (μέχρι το 2011)
Κλαδικά καθεστώτα Κατώτατοι μισθοί για συγκεκριμένους κλάδους ή επαγγελματικές ομάδες (αλλά όχι γενικό επίπεδο μισθών)	Κύπρος	Βόρεια Ευρώπη Δανία, Φιλανδία, Σουηδία Δυτική Ευρώπη Γερμανία (μέχρι το 2015), Αυστρία Νότια Ευρώπη Ιταλία

* Εάν δεν επιτευχθεί τριμερής συμφωνία, η απόφαση λαμβάνεται από το νομοθέτη.

Πηγή: WSI, επεξεργασία των συγγραφέων.

2. Μέχρι πριν από λίγα χρόνια στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης κυριαρχούσε το σύστημα διαμόρφωσης του κατώτατου μισθού με τριμερείς συμφωνίες. Με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης και λόγω της διεθνούς πίεσης που ασκήθηκε από τη λεγόμενη Τρόικα, οι κατώτατοι μισθοί διαμορφώνονται πλέον από το νόμο (Schulten and Muller 2013).

3. Στο ίδιο καθεστώς, εκτός από την Κύπρο, ανήκουν και η Γερμανία, Ιταλία, Αυστρία, καθώς και οι σκανδιναβικές χώρες Δανία, Φιλανδία, Σουηδία.

Όσον αφορά στο ύψος των κατώτατων μισθών των υπό εξέταση χωρών εντοπίζονται σημαντικές αυξομειώσεις (βλ. ενδεικτικά πίνακα 6). Ειδικότερα, στην Ελλάδα ο κατώτατος μισθός μειώθηκε αρκετά καθυστερημένα αλλά ιδιαίτερα έντονα το 2013 και παρέμεινε στάσιμος έως το 2015 στα 580€/μήνα (3,35€/ώρα). Στην Ιρλανδία σταθεροποιείται από το 2008-2015 στα 1.462€/μήνα (8,65€/ώρα) και παραμένει από τους υψηλότερους κατώτατους μισθούς στην Ε.Ε. Στην Πορτογαλία σταθεροποιείται από το 2011-2014 στα 485€/μήνα (2.92€/ώρα) και αυξάνεται το 2015 κατά 20€ στα 505€/μήνα (3,04€/ώρα). Τέλος, στην Κύπρο ανέρχεται στα 870€/μήνα για τους νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας σε επτά από εννέα επαγγέλματα. Συγκριτικά, μεταξύ των τεσσάρων χωρών ο κατώτατος μισθός επηρεάστηκε περισσότερο αρνητικά στην Ελλάδα το 2013 με μείωση κατά 22% και 32% (511€ στους νέους κάτω των 25 ετών), ενώ την ίδια περίοδο στις Πορτογαλία, Ιρλανδία και Κύπρο παραμένει στην αντίστοιχη τιμή των προηγούμενων ετών.

Πίνακας 6: Χρονολογική εξέλιξη των κατώτατων μισθών στις χώρες των μνημονίων την περίοδο της κρίσης

	Από 1.1 (Ιαν.)	Ευρώ ανά μήνα	Ευρώ ανά ώρα
Ελλάδα	2007	626€	3,62€
	2008	681€	3,94€
	2009	701€	4,05€
	2010	740€	4,28€
	2011	740€	4,28€
	2012	751€	4,34€
	2013	580€	3,35€
	2014	580€	3,35€
	2015	580€	3,35€
	Πορτογαλία	2007	403€
2008		426€	2,57€
2009		450€	2,71€
2010		475€	2,86€
2011		485€	2,92€
2012		485€	2,92€
2013		485€	2,92€
2014		485€	2,92€
2015		505€	3,04€
Ιρλανδία		2007	1.403€
	2008	1.462€	8,65€
	2009	1.462€	8,65€
	2010	1.462€	8,65€
	2011	1.462€	8,65€
	2012	1.462€	8,65€
	2013	1.462€	8,65€
	2014	1.462€	8,65€
	2015	1.462€	8,65€
	Κύπρος	Καθορίζονται από Συλλογικές Διαπραγματεύσεις Ανά Κλάδο και από το Νόμο για συγκεκριμένες Επαγγελματικές Κατηγορίες.	-

Πηγές: 1) *WSI Minimum Wage Database (2007-2015)* για όλες τις χώρες, 2) *Eurofound, 2016*, 3) Ελλάδα <http://www.eurofound.europa.eu/eiro/2008/05/articles/gr0805039i.htm>, http://www.ekathimerini.com/4dcgi/_w_articles_ws1_1_23/06/2011_395769, Πορτογαλία: <http://www.publico.pt/economia/noticia/acordo-fechado-salario-mini-mo-aumentapara-os-505-euros-em-outubro-1670732>, Ιρλανδία: *Department of Enterprise, Trade and Employment*, επεξεργασία συγγραφέων

Εκτός, από τον κατώτατο μισθό, μειώσεις ή και πάγωμα μισθών σημειώθηκαν αρχικά στο δημόσιο τομέα στις χώρες των μνημονίων, αλλά και στις περισσότερες χώρες της Ε.Ε. Συγκεκριμένα, γενικό πάγωμα μισθών πραγματοποιήθηκε στην Ελλάδα από το 2009, στην Ιρλανδία από το 2008, στην Πορτογαλία από το 2010, στην Κύπρο από το 2013 έως το 2017, ενώ στην ίδια χώρα παρατηρήθηκε μείωσή τους από 6,5% έως 12,5% το 2013. Ειδικότερα, μειώσεις μισθών μέχρι 10% παρατηρήθηκαν στην Ιρλανδία (5%-7% το 2009, 5%-8% το 2010 μαζί με αύξηση των συνταξιοδοτικών εισφορών κατά 7%) και στην Πορτογαλία (περίπου 5% το 2010, 3,5%-10% το 2011), ενώ μειώσεις μισθών από 12%-55% παρατηρήθηκαν στην Ελλάδα (12%-20%, το 2010, έως 17% το 2011-2013, έως 55% 2010-2015). Επίσης, τα έτη 2012 & 2013 σημειώθηκε κατάργηση ή μείωση των μόνους και ειδικών επιδομάτων διαμέσου των μισθών στο δημόσιο τομέα τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Πορτογαλία (δηλαδή, κατάργηση του 13ου και του 14ου μισθού και σύνταξης στην Ελλάδα, επιδοτήσεων στέγασης, τροφίμων και των επιδομάτων υγείας στην Πορτογαλία) (Schulten, 2014, European Commission, 2013, ETUI, 2015, Vaughan – Whitehead, 2013).

3.2 Συστήματα Αποζημίωσης Ανέργων

Κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, οι μεταρρυθμίσεις στους κατώτατους μισθούς στις χώρες των μνημονίων επηρέασαν και τα συστήματα αποζημίωσης των ανέργων, επιφέροντας αρνητικές συνέπειες στην κοινωνική προστασία. Συγκεκριμένα, οι χρηματικές παροχές που χορηγούνται από τις δημόσιες υπηρεσίες απασχόλησης για την εισοδηματική ενίσχυση των ανέργων στην Ελλάδα, την Πορτογαλία, και την Ιρλανδία, μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες: (α) στο Υποχρεωτικό ή Τακτικό επίδομα ανεργίας (Unemployment Insurance Benefit) και (β) στο Ειδικό επίδομα ανεργίας (Unemployment Assistance Benefit), που χορηγείται αφού έχει λήξει το δικαίωμα στο Τακτικό επίδομα. Αντίθετα στην Κύπρο δεν παρέχεται το επίδομα της δεύτερης κατηγορίας. Αξίζει να σημειωθεί, ότι οι Ιρλανδία, Πορτογαλία και Κύπρος – σε αντίθεση με την Ελλάδα - διαθέτουν ένα σύστημα κοινωνικής πρόνοιας (ή Social Assistance) εξαρτώμενο από τη φορολογία για την κάλυψη των ανέργων με χαμηλό εισόδημα. Επιπροσθέτως, στην Ελλάδα και στην Πορτογαλία η παροχή κατά της ανεργίας χορηγείται σε μηνιαία βάση, ενώ στην Ιρλανδία και στην Κύπρο παρέχεται σε εβδομαδιαία. Στη συνέχεια, ακολουθεί μια συγκριτική ανάλυση των μεταρρυθμίσεων στις παραπάνω κατηγορίες επιδομάτων ανεργίας, που έλαβαν χώρα κατά την εξεταζόμενη περίοδο στις χώρες των μνημονίων.

3.2.1. Τακτικό επίδομα ανεργίας

Στην Ελλάδα, το τακτικό επίδομα ανεργίας καλύπτει τους εργαζομένους που απολύθηκαν ή των οποίων οι συμβάσεις εργασίας ορισμένου χρόνου έληξαν. Καλύπτει όλα τα άτομα που απασχολήθηκαν με εξαρτημένη σχέση εργασίας ορισμένου ή αορίστου χρόνου ή οντότητες που λειτουργούν σύμφωνα με το δημόσιο ή ιδιωτικό δίκαιο ή ακόμα και απασχολούμενους στο Δημόσιο, δεδομένου ότι είναι ασφαλισμένοι στον τομέα ασφάλισης υγείας του Ιδρύματος Κοινωνικής

Ασφάλισης (ΙΚΑ), που αποτελεί το μεγαλύτερο οργανισμό κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα. Για τους δημόσιους υπαλλήλους δεν υπάρχει συγκεκριμένο καθεστώς προστασίας της ανεργίας, καθώς θεωρούνται μόνιμο προσωπικό μέχρι τη συνταξιοδότησή τους. Το τακτικό επίδομα ανεργίας δεν υπολογίζεται με βάση την προηγούμενη αμοιβή του εργαζόμενου αλλά με βάση τον εθνικό κατώτατο μισθό που προσδιορίζεται από την εθνική νομοθεσία. Από το 2007 σύμφωνα με το Ν.3552/2007, το επίδομα έχει καθοριστεί στο 55% του κατώτατου μισθού για τους εργαζομένους με πλήρη απασχόληση και ανέρχεται σε 14,69€ την ημέρα και 367,38€ ανά μήνα. Ωστόσο, από 12.3.2012 έως σήμερα (διατάξεις του Ν.4046/2012), το τακτικό επίδομα ανεργίας αναπροσαρμόστηκε στα 14,40€ ανά ημέρα και 360€ το μήνα, ως αποτέλεσμα της μείωσης του εθνικού κατώτατου μισθού κατά 22%, αυξανόμενο κατά 10% για κάθε εξαρτώμενο μέλος της οικογένειας του ανέργου έως και τρία μέλη. Επίσης, χορηγείται τακτικό επίδομα 297 € ανά μήνα για τους εργαζομένους των οποίων ο τελευταίος μηνιαίος μισθός κυμαινόταν από 157-314€ και 198€ ανά μήνα για τα άτομα με μισθό έως 157€/μήνα (Eurofound, EIRO 2012, Ο.Κ.Ε, 2008, The Greek Ombudsman, 2007).

Στην Πορτογαλία, στο πλαίσιο της εφαρμογής των πολιτικών λιτότητας (PEC5 2010-2013), η σοσιαλιστική κυβέρνηση λόγω των ανειλημμένων δεσμεύσεων, αποφάσισε διαρθρωτικές αλλαγές στο σύστημα επιδομάτων ανεργίας, μέσω του διατάγματος 72/2010 που δημοσιεύτηκε στις 25 Ιουνίου 2010 (PT1005029I). Οι αλλαγές αυτές περιλαμβάνουν: Πρώτον, την αποδοχή θέσεων εργασίας, από τους δικαιούχους, με ακαθάριστο μισθό 10% ή περισσότερο πάνω από την αξία του επιδόματος ανεργίας, (UI) κατά τη διάρκεια του πρώτου έτους της ανεργίας τους. Σε περίπτωση που μετά από 12 μήνες βρίσκονται ακόμη εκτός αγοράς εργασίας, πρέπει να δεχθούν έναν ακαθάριστο μισθό ίσο με το επίδομα ανεργίας τους. Εάν απορρίψουν μια τέτοια προσφορά εργασίας χάνουν το δικαίωμα στο τακτικό επίδομα ανεργίας. Δεύτερον, το νέο διάταγμα περιορίζει το υποχρεωτικό επίδομα ανεργίας στο ανώτατο όριο του 75% των προηγούμενων αποδοχών του δικαιούχου, ενώ δεν μπορεί να υπερβαίνει το τριπλάσιο της αξίας του δείκτη κοινωνικής στήριξης (ΔΚΣ)⁶. Η τιμή αυτή το 2010 ορίστηκε στα 419,22€ το μήνα. Ωστόσο, σύμφωνα με το Μνημόνιο που υπεγράφη στις 11.5.2011 με την Τρόικα, το ποσό του επιδόματος περιορίζεται περαιτέρω στο ανώτατο όριο του 65% του προηγούμενου μισθού του αιτούντος και δεν μπορεί να είναι πάνω από 2,5 της αξίας ΔΚΣ. Μετά από 180 ημέρες (ή έξι μήνες) λήψης του κανονικού επιδόματος, η ημερήσια καταβολή μειώνεται κατά 10%. Στις περιπτώσεις που και τα δύο μέλη ενός ζευγαριού είναι δικαιούχοι και έχουν εξαρτώμενα τέκνα ή είναι μονογονεϊκές οικογένειες ο νόμος προβλέπει αύξηση του επιδόματος ανεργίας κατά 10%. Από την άλλη πλευρά, το μνημόνιο προέβλεπε μια θετική για την κοινωνική προστασία των ανέργων διάταξη που αφορούσε την επέκταση του επιδόματος ανεργίας σε μεγαλύτερο αριθμό δικαιούχων, μειώνοντας τον απαιτούμενο χρόνο για την πρόσβαση σε ασφάλιση ανεργίας από τους 15 στους 12 μήνες. Ο δεξιός συ-

4. Διατάξεις του Ν.4046/2012 (εφαρμογή του Β' Μνημονίου υπό συμφωνία ΔΝΤ, Ε.Ε., ΕΚΤ και την υπουργική απόφαση για τη μείωση των κατώτατων μισθών και ημερομισθίων κατά 22% από 28/2/2012).

5. PEC (Portugal Economic Community)

6. Μια τιμή αναφοράς που ενημερώνεται σε ετήσια βάση και καθορίζει τους δικαιούχους του επιδόματος ανεργίας με βάση το εισόδημα

νασισμός PSD⁷/CDS-PP⁸ που ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας ψήφισε το Νόμο 64/2012 για την εφαρμογή των παραπάνω μεταρρυθμίσεων (Eurofound, 2012).

Στην Ιρλανδία, το 2006 το τακτικό επίδομα ανεργίας μετονομάστηκε σε «Επίδομα του Αναζητούντος Απασχόληση» (Jobseeker's Benefit). Το Jobseeker's Benefit είναι μια εβδομαδιαία καταβολή από το Υπουργείο Κοινωνικής Προστασίας, στα άτομα που δεν έχουν εργασία και καλύπτονται από την κοινωνική ασφάλιση, που σχετίζεται με υποχρεωτική πληρωμή εισφορών (PRSI⁹) από τους περισσότερους εργοδότες και εργαζομένους (άνω των 16 ετών) στο εθνικό Ταμείο Κοινωνικής Ασφάλισης (SIF¹⁰). Οι πιο πρόσφατες αλλαγές στον αριθμό εισφορών PRSI που θα έπρεπε κάποιος δικαιούχος να έχει για το επίδομα αυτό, έγιναν το 2009. Συγκεκριμένα, για να δικαιούται κάποιος το επίδομα, θα πρέπει: α) να έχει τουλάχιστον 104 εβδομάδες PRSI πληρωμένες από τότε που άρχισε να εργάζεται και β) να έχει 39 εβδομάδες PRSI πληρωμένες ή πιστωμένες στο αντίστοιχο φορολογικό έτος (πληρωμένες εισφορές τουλάχιστον 13 εβδομάδων) ή να έχει 26 εβδομάδες PRSI πληρωμένες στο αντίστοιχο φορολογικό έτος και 26 εβδομάδες PRSI πληρωμένες στο αμέσως προηγούμενο φορολογικό έτος. Το 2011 το ετήσιο ανώτατο όριο εισοδήματος του μισθωτού για το «Επίδομα του Αναζητούντος Απασχόληση» καταργήθηκε και η Κοινωνική Ασφάλιση Ανεργίας παρέχεται σε όλα τα εισοδήματα. Έτσι, από τον Ιανουάριο του 2011, το πλήρες εβδομαδιαίο ατομικό ποσοστό του JB είναι 188€ (μείωση κατά 8 ευρώ σε σχέση με το 2010). Επίσης, από τον Ιανουάριο του 2013, κατά τον υπολογισμό του ποσού του επιδόματος που καταβάλλεται, λαμβάνεται υπόψη και η εργασία κατά την Κυριακή (Eurofound, 2012).

Τέλος στην Κύπρο, η πιο σημαντική αλλαγή στο σύστημα αποζημίωσης των ανέργων έγινε επίσης την περίοδο της κρίσης και αναφέρεται στην κατανομή του ποσοστού της εισφοράς των ασφαλιστέων αποδοχών στο Λογαριασμό της Ανεργίας των μισθωτών εργαζομένων. Συγκεκριμένα, μετά την ψήφιση του Νόμου 59(1)/2010 Περί κοινωνικών ασφαλίσεων στις 9 Ιουλίου 2010, το ποσοστό των ασφαλιστέων αποδοχών των μισθωτών διατίθεται στο Λογαριασμό κατά της Ανεργίας και έχει αυξηθεί από το 1% στο 1,15%. Στην Κύπρο το Τακτικό επίδομα ανεργίας περιλαμβάνει ένα βασικό και ένα συμπληρωματικό επίδομα. Το εβδομαδιαίο ποσό του βασικού επιδόματος την περίοδο κρίσης ισούται με το 60% του μέσου εβδομαδιαίου των βασικών ασφαλιστέων αποδοχών του δικαιούχου κατά τη διάρκεια του προηγούμενου έτους εισφορών και αυξάνεται κατά 1/3 για την/τον εξαρτώμενο σύζυγο και κατά 1/6 για κάθε τέκνο ή άλλον εξαρτώμενο (ο μέγιστος αριθμός εξαρτώμενων τέκνων ή άλλων εξαρτώμενων είναι δύο). Το εβδομαδιαίο ποσό του συμπληρωματικού επιδόματος ισούται με το 50% του εβδομαδιαίου μέσου όρου των ασφαλιστέων εσόδων του δικαιούχου που υπερβαίνει τα βασικά ασφαλιστέα έσοδα, αλλά το συμπληρωματικό επίδομα δεν μπορεί να είναι υψηλότερο από το εβδομαδιαίο ποσό των βασικών ασφαλιστέων εσόδων (Eurofound, 2012).

Όσον αφορά την Ελλάδα, η διάρκεια της καταβολής του τακτικού επιδόματος κλιμακώνεται ανάλογα με τον αριθμό ημερών απασχόλησης του ανέργου κατά τη διάρκεια της αντίστοιχης κρίσιμης περιόδου προ της λύσης της σχέσης της απασχόλησης (δηλαδή σε 24 μήνες, 14 μήνες ή 12 μήνες). Η ελάχιστη διάρκεια της καταβολής του ανέρχεται σε πέντε μήνες και η μέγιστη

7. PSD (Social Democratic Party)

8. CDS-PP (Centro Democrático Social -Partido Popular, με πρόσφατο ηγέτη τον Paulo Portas)

9. PRSI (Pay Related Social Insurance)

10. SIF (Social Insurance Fund)

διάρκειά του είναι δώδεκα μήνες. Μια σημαντική επισήμανση αφορά στο ότι από την 1.1.2013 οι συνολικές μέρες επιδότησης ανεργίας δεν θα πρέπει να υπερβαίνουν τις 450 σε μια τετραετία.¹¹

Στην Πορτογαλία, η διάρκεια καταβολής του τακτικού επιδόματος ποικίλλει ανάλογα με την ηλικία και την ανταποδοτική σταδιοδρομία, από ένα ελάχιστο πέντε μηνών για τους νεότερους δικαιούχους με μικρότερη σταδιοδρομία σε ένα μέγιστο δεκαοκτώ μηνών για τους πιο μεγάλους ηλικιακά δικαιούχους με μακρά επαγγελματική σταδιοδρομία. Στην Ιρλανδία, μπορεί να καταβάλλεται μέχρι το όριο των επτά μηνών και οκτώ ημερών ή δέκα μηνών και τεσσάρων ημερών. Όμως, η διάρκεια του επιδόματος ποικίλλει ανάλογα με την κατηγορία της εισφοράς PRSI και τον αριθμό των συνολικών εισφορών που καταβλήθηκαν από όταν άρχισε να εργάζεται ο μισθωτός. Τέλος, στην Κύπρο η διάρκεια του επιδόματος είναι πέντε μήνες και δύο ημέρες για κάθε περίοδο διακοπής της απασχόλησης (βλ. πίνακα 7) (Eurofound 2012, O.K.E, 2008, The Greek Ombudsman, 2007).

---

11. Από 1.1.2014 τα ημερήσια επιδόματα στην τετραετία δεν μπορούν να είναι πάνω από 400. Η διάρκεια της επιδότησης είναι από 5-12 μήνες και εξαρτάται πλέον και από τον περιορισμό των 450 (2013) ή 400 (2014) ημερήσιων επιδομάτων ανεργίας για την τετραετία πριν από την έναρξη της επιδότησης.

Πίνακας 7: Εξέλιξη των Τακτικών Επιδομάτων Ανεργίας από το 2007 έως το 2014

		Τιμή σε ευρώ (ανά μηνιαίο εισόδημα)		Τιμή σε ευρώ (ανά εβδομαδιαίο εισόδημα)		Τιμή σε ευρώ (ανά μηνιαίο εισόδημα)		Τιμή σε ευρώ (ανά εβδομαδιαίο εισόδημα)
Ελλάδα	2007	367,38€	Ιρλανδία	185,80€ (150€ ή περισσότερο εισόδημα)	Πορτογαλία		Κύπρος	-
	2008	404,11€		197,80€ (150€ ή περισσότερο εισόδημα)				-
	2009	454,25€		204,30€ (300€ ή περισσότερο εισόδημα)				
	2010	454,25€		196€ (300€ ή περισσότερο εισόδημα)		Το επίδομα ανεργίας ισούται με το 75% του εισοδήματος αναφοράς με όριο 3 φορές το Δείκτη Κοινωνικής Στήριξης (IAS) (419,22 ευρώ) το μήνα, και δεν μπορεί να είναι κατώτερο από το IAS.		-
	2011	454,25€		188€ (300€ ή περισσότερο εισόδημα)		Όσον αφορά τα ποσοστά αναπλήρωσης, το επίδομα ανεργίας ισούται με το 65% του εισοδήματος αναφοράς με όριο 2,5 φορές το Δείκτη Κοινωνικής Στήριξης (IAS) (419,22€) το μήνα, και δεν μπορεί να είναι κατώτερο από το IAS.		-
	2012	360€		188€				
	2013	360€		188€				Το εβδομαδιαίο ποσό: α) του βασικού επιδόματος ισούται με το 60% του μέσου εβδομαδιαίου των βασικών ασφαλιστέων αποδοχών του δικαιούχου κατά τη διάρκεια του προηγούμενου έτους εισφορών β) του συμπληρωματικού επιδόματος ισούται με το 50% του εβδομαδιαίου μέσου όρου των ασφαλιστέων εισόδων του δικαιούχου που υπερβαίνει τα βασικά ασφαλιστέα έσοδα.
	2014	360€		188€				Το ίδιο
Διάρκεια επιδόματος	Ελλάδα	5-12 μήνες	Ιρλανδία	7 μήνες και 8 ημέρες-10 μήνες και 4 ημέρες	Πορτογαλία	Η ελάχιστη διάρκεια του υποχρεωτικού επιδόματος είναι 5 μήνες -18 μήνες	Κύπρος	5 μήνες και δύο ημέρες

Πηγή: Eurofound, EIRO, 2012, O.K.E 2008, The Greek Ombudsman 2007, επεξεργασία συγγραφέων

3.2.2. Ειδικά επιδόματα ανεργίας

Τα ειδικά επιδόματα ανεργίας (UA) στην Ελλάδα, χορηγούνται σε άτομα που είναι ασφαλισμένα στον ΟΑΕΔ, αλλά δεν δικαιούνται το τακτικό επίδομα ανεργίας, είτε επειδή δεν πληρούν τις προϋποθέσεις σχετικά με την ελάχιστη περίοδο προηγούμενης απασχόλησης είτε επειδή έληξε η κανονική περίοδος καταβολής του επιδόματος ανεργίας. Οι κατηγορίες αυτών των βοηθημάτων είναι: α) το ειδικό βοήθημα μετά τη λήξη της επιδότησης λόγω ανεργίας, β) το ειδικό εποχικό βοήθημα, γ) το ειδικό βοήθημα μετά από τρίμηνη παραμονή στα μητρώα του ΟΑΕΔ, δ) το ειδικό βοήθημα σε όσους εξέτισαν ποινή στερητική της ελευθερίας, ε) το επίδομα μακροχρόνιων ανέργων μετά τη λήξη της περιόδου καταβολής του επιδόματος ανεργίας και, τέλος, στ) το ειδικό βοήθημα λόγω επίσκεψης εργασίας. Η αναπροσαρμογή του ποσού όλων των βοηθημάτων υπολογίζεται με βάση τον κατώτατο μισθό και, ως εκ τούτου, από το Μάρτιο του 2012, εκτός από το τακτικό επίδομα ανεργίας, όλα τα άλλα επιδόματα που χορηγούνται από τον ΟΑΕΔ, και συνδέονται με τον Εθνικό Κατώτατο Μισθό, έχουν μειωθεί κατά 22%. Τέλος, η διάρκειά τους διαφέρει ανά κατηγορία επιδομάτων (Eurofound 2012, Ο.Κ.Ε, 2008).

Στην Πορτογαλία, η διάρκεια της παροχής του Ειδικού επιδόματος ανεργίας (UA) ακολουθεί τους ίδιους κανόνες με το υποχρεωτικό επίδομα ανεργίας (UI), δηλαδή η ελάχιστη διάρκεια είναι πέντε μήνες (150 ημέρες) και η μέγιστη δεκαοκτώ μήνες (540 ημέρες). Όσον αφορά τα ποσοστά αναπλήρωσης, το ειδικό επίδομα σχετίζεται με την αξία του Δείκτη Κοινωνικής Στήριξης και τον τύπο της οικογένειας, είναι 100% για τους δικαιούχους με νοικοκυριά και 80% για τους μεμονωμένους δικαιούχους (Eurofound, 2012).

Στην Ιρλανδία, το ειδικό επίδομα ή βοήθημα ανεργίας μετονομάστηκε το 2006 σε Jobseeker's Allowance (Επίδομα του Αναζητούντος Απασχόληση). Είναι μια παροχή που καταβάλλεται μετά από έλεγχο πόρων σε άτομα που είναι άνεργα και αναζητούν εργασία, και διαρκεί για όσο διάστημα οι προϋποθέσεις χορήγησής του συνεχίζουν να ισχύουν. Από τον Μάιο του 2009 το επίδομα μειώθηκε στα 100€ εβδομαδιαίως για τα άτομα κάτω των 20 ετών¹², ενώ από τον Ιανουάριο του 2010 μειώθηκε επίσης στα 100€ για τους νέους 20-21 ετών χωρίς εξαρτώμενα μέλη, και στα 150€ για τους νέους ηλικίας 22-24 ετών. Τέλος, το 2011 το ύψος του επιδόματος μειώθηκε κατά 8 ευρώ, στα επίπεδα του τακτικού επιδόματος (Jobseeker's Benefit).

Στην Κύπρο, τέλος, δεν υπάρχει σύστημα εισοδηματικής ενίσχυσης των ανέργων (Unemployment Assistance) μετά τη λήξη του Τακτικού επιδόματος (Eurofound, 2012).

3.2.3. Άλλα επιδόματα

Στην Ελλάδα, το σύστημα Κοινωνικής Πρόνοιας δεν συνδέεται με το σύστημα αποζημίωσης των ανέργων, αφού δεν αναπληρώνει το εισόδημά τους στην περίπτωση που δεν καλύπτονται από το τακτικό επίδομα ανεργίας. Στην Πορτογαλία, το Εισόδημα Κοινωνικής Ενσωμάτωσης (γνωστό παλαιότερα ως Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα) αποτελεί μέρος του Συστήματος Κοινωνικής Πρόνοιας και στοχεύει στη στήριξη ατόμων ή οικογενειών σε κατάσταση μεγάλης οικονομικής

12. Οι αλλαγές έγιναν για να δώσουν ισχυρά οικονομικά κίνητρα σε νέους 18 και 19 ετών που αναζητούν εργασία να καταρτιστούν και να μην είναι εξαρτημένοι από το Κράτος. Είναι ένα στοχευμένο μέτρο για τη βελτίωση των δεξιοτήτων των νέων και την καταπολέμηση της μακροχρόνιας ανεργίας μέσω της κατάρτισης ή της πρακτικής άσκησης ή της αναζήτησης εργασίας με εισόδημα πάνω από 100 ευρώ.

ανάγκης ενώ συνιστά ταυτόχρονα και πρόγραμμα ενσωμάτωσης, με σκοπό να παρέχει στα άτομα και τα νοικοκυριά τους τα μέσα που θα ικανοποιήσουν τις βασικές τους ανάγκες και θα επιτρέψουν την προοδευτική είσοδό τους στην αγορά εργασίας. Εάν ο δικαιούχος ζει μόνος, το ΕΚΕ δεν μπορεί να υπερβαίνει τα 189,52€ το μήνα. Εάν ο δικαιούχος είναι μέλος ενός νοικοκυριού, το νοικοκυριό δικαιούται να λάβει 132,66€ για κάθε ενήλικα και 94,76€ για κάθε παιδί μνησιαίως. Στην Ιρλανδία, το «Επίδομα του Αναζητούντος Απασχόληση» (JA) θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ανήκει στην κατηγορία των Κοινωνικών Επιδομάτων (SA), όπως τα προ συνταξιοδοτικά επιδόματα, η σύνταξη κηρείας, τα επιδόματα γεωργών, τυφλών, αναπηρίας, μονογονεϊκής οικογένειας, κτλ., και χορηγείται σε αυτούς που έχουν χαμηλό ή μηδενικό εισόδημα. Από 1.1.2011, το «Επίδομα του Αναζητούντος Απασχόληση» (SA), όπως τα περισσότερα κοινωνικά επιδόματα, μειώθηκε κατά 10€ την εβδομάδα και κυμαίνεται στα 186€. Στην Κύπρο το Σύστημα Κοινωνικής Πρόνοιας (Social Assistance), μέσω του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος, καλύπτει τους ανέργους με χαμηλό ή μηδενικό εισόδημα. (Eurofound 2012, Ο.Κ.Ε, 2008).

3.3 Νομοθεσία για την Προστασία της Απασχόλησης

Η νομοθεσία για την προστασία της απασχόλησης περιλαμβάνει όλα τα είδη των μέτρων προστασίας της εργασίας, αναφερόμενα τόσο σε κανονισμούς σχετικά με την πρόσληψη (προσωρινές συμβάσεις ορισμένου χρόνου) όσο και σε κανονισμούς σχετικά με την απόλυση (ατομικές ή συλλογικές απολύσεις). Ένας από τους πιο συχνά χρησιμοποιούμενους δείκτες προστασίας της απασχόλησης, είναι ο Δείκτης Προστασίας της Απασχόλησης που εκπονείται από τον ΟΟΣΑ και βασίζεται σε τρεις επιμέρους δείκτες: α) προστασία της απασχόλησης των εργαζομένων έναντι της ατομικής απόλυσης, β) ειδικές απαιτήσεις για τις ομαδικές απολύσεις, γ) νομοθεσία των προσωρινών μορφών απασχόλησης (OECD, 2015).

Σύμφωνα με τα στοιχεία του παρακάτω πίνακα (Πίνακας 8), προκύπτει ότι το 2013, η Πορτογαλία παρουσιάζει τη μεγαλύτερη καλάρωση προστασίας έναντι των ατομικών απολύσεων, με μείωση του σχετικού δείκτη κατά 1,24 μονάδες σε σχέση με το 2008 και ακολουθεί η Ελλάδα με μείωση κατά 0,68 μονάδες. Αντίθετα στην Ιρλανδία, η νομική προστασία έναντι των ατομικών απολύσεων είναι ήδη χαμηλή το 2008 και 2010 με δείκτες (1,27) και παρουσιάζει άνοδο το 2013 (1,40), λόγω της εξόδου της χώρας από το πρόγραμμα προσαρμογής. Στον τομέα της προστασίας των προσωρινών μορφών απασχόλησης, η Ελλάδα παρουσιάζει τη μεγαλύτερη μείωση του δείκτη το 2013 κατά 0,5 μονάδες σε σχέση με το 2008, ενώ η Πορτογαλία σημειώνει ελαφρά μείωση κατά 0,13 μονάδες. Στην Ιρλανδία σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο παραμένει σταθερός στο 0.63. Όσον αφορά την προστασία των εργαζομένων από συλλογικές απολύσεις την περίοδο 2008-2013, παραμένει σταθερή τόσο στην Ελλάδα (3.25), όσο και στις Πορτογαλία (1.88) και Ιρλανδία (3.50). Σε σύγκριση με τη Δανία, η οποία διεκδικεί την πατρότητα του όρου flexicurity (ευελι-σφάλεια), παρατηρούμε ότι η τελευταία παρουσιάζει, κατά την ίδια περίοδο, αύξηση του δείκτη προστασίας έναντι των ατομικών απολύσεων κατά 0,07 μονάδες, ενώ παρουσιάζει σταθερότητα στο δείκτη των συλλογικών απολύσεων (2.88) και των προσωρινών μορφών απασχόλησης (1.38).

Πίνακας 8: Προστασία της Απασχόλησης στις χώρες των μνημονίων, ΟΟΣΑ (2008-2013)

	Αυστηρότητα Προστασίας Εργαζομένων (μόνιμων) από Ατομικές Απολύσεις- Κανονικές Συμβάσεις	Αυστηρότητα Προστασίας Εργαζομένων (μόνιμων)από Συλλογικές Απολύσεις-Επι- πρόσθετοι Περιορισμοί	Αυστηρότητα Προστασίας Εργαζομένων υπό Προσω- ρινή Μορφή Απασχόλησης
ΕΛΛΑΔΑ			
2008	2.80	3.25	2.75
2009	2.80	3.25	2.75
2010	2.80	3.25	2.75
2011	2.17	3.25	2.50
2012	2.17	3.25	2.25
2013	2.12	3.25	2.25
2008-2013	0.68 μ.	-	0.5 μ.
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ			
2008	4.42	1.88	1.94
2009	4.42	1.88	1.94
2010	4.13	1.88	1.94
2011	4.13	1.88	1.94
2012	3.56	1.88	1.94
2013	3.18	1.88	1.81
2008-2013	1.24 μ.	-	0.13 μ.
ΙΡΛΑΝΔΙΑ			
2008	1.27	3.50	0.63
2009	1.27	3.50	0.63
2010	1.27	3.50	0.63
2011	1.27	3.50	0.63
2012	1.40	3.50	0.63
2013	1.40	3.50	0.63
2008-2013	0.13 μ.	-	-
ΔΑΝΙΑ*			
2008	2.13	2.88	1.38
2009	2.13	2.88	1.38
2010	2.13	2.88	1.38
2011	2.20	2.88	1.38
2012	2.20	2.88	1.38
2013	2.20	2.88	1.38
2008-2013	0.07 μ.	-	-

Πηγή: Συγκριτικός πίνακας από Strictness of Employment Protection Database 2008-2013, OECD 2015, επεξεργασία συγγραφέων. Τα δεδομένα αναφέρονται στην περίοδο 2008-2013 για τις χώρες του ΟΟΣΑ. Η Κύπρος δεν είναι χώρα του ΟΟΣΑ. *Δανία, σύγκριση με χώρες μνημονίων. Σημείωση: Κλίμακα από 0 (λιγότερο αυστηρό) έως 6 (πιο αυστηρό).

3.4 Μέτρα Ενίσχυσης της Ευελιξίας στην Αγορά Εργασίας

3.4.1. Μέτρα ενίσχυσης της προσωρινής απασχόλησης

Στα μέτρα ενίσχυσης της προσωρινής απασχόλησης εντάσσονται: α) οι συμβάσεις ορισμένου χρόνου και β) ο δανεισμός των εργαζομένων. Η απασχόληση των εργαζομένων μέσω συμβάσεων ορισμένου χρόνου είναι η πιο διαδεδομένη έκφανση της προσωρινής απασχόλησης (Κουζής, 2001). Την περίοδο της κρίσης 2007-2013, λόγω αύξησης των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, παρατηρείται αυξημένη τάση των προσωρινών μορφών απασχόλησης και στις τέσσερις χώρες των μνημονίων. Ωστόσο, η τάση αυτή διαφέρει από χώρα σε χώρα, καθώς εξαρτάται από το πόσο διαδεδομένη ήταν πριν από την κρίση (Πίνακας 9). Η προσωρινή απασχόληση την περίοδο 2007-13, ήταν ιδιαίτερα αυξημένη στις Κύπρο κατά 4.2%, και Ιρλανδία 1.5% ενώ στις Ελλάδα και Πορτογαλία παρουσίασε μείωση (-0.9%).

Πίνακας 9.: Προσωρινή απασχόληση κατά τη διάρκεια της κρίσης (%) 2007-2013 στις χώρες των μνημονίων

	2007	2013	Αλλαγή (2007-2013)%
Ελλάδα	11.0	10.1	-0.9
Πορτογαλία	22.3	21.4	-0.9
Ιρλανδία	8.5b	10.0	1.5
Κύπρος	13.2	17.4	4.2
EU 28	14.6	13.7	-0.9

Πηγή: Eurostat, 28/9/15 code: tps00073, επεξεργασία συγγραφέων (b): break in time series.

Όσον αφορά το δανεισμό των εργαζομένων μέσω εταιρειών προσωρινής απασχόλησης, παρατηρείται καλάρωση των προϋποθέσεων για τη σύσταση εταιρειών δανεισμού εργαζομένων, καθώς παρέχεται η σχετική δυνατότητα και σε εταιρείες που δεν έχουν τη νομική μορφή της ανώνυμης εταιρείας, όπως περιοριστικά προέβλεπε η προηγούμενη νομοθεσία (πχ. Ελλάδα). Ειδικότερα, στην Ελλάδα η ενοικίαση εργαζομένων συνήθως γίνεται ανάμεσα σε επιχειρήσεις που ανήκουν στον ίδιο όμιλο επιχειρήσεων και η ανώτατη διάρκεια ενοικίασης των εργαζομένων τριπλασιάζεται από τους 12 στους 36 μήνες, όπως και η ανώτατη διάρκεια διαδοχικών συμβάσεων ορισμένου χρόνου από τους 24 στους 36 μήνες (Κουζής, 2014). Η πολιτική της ενοικίασης προσωπικού και στις τέσσερις χώρες των μνημονίων έχει ως συνέπεια την ανισότητα μεταχείρισης και τις χαμηλές αμοιβές των μισθωτών έναντι του μόνιμου προσωπικού της δανειζόμενης επιχείρησης. Εφόσον οι δανειζόμενοι εργαζόμενοι υπερβαίνουν το όριο παραμονής των δώδεκα συνολικών εβδομάδων στις δανειζόμενες εταιρείες υφίστανται ανισότητα ως προς τις αποδοχές, τον χρόνο εργασίας, τις άδειες και την νυκτερινή εργασία. Με αυτόν τον τρόπο αυξάνονται οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης, καταπατούνται τα εργασιακά και κοινωνικά δικαιώματα και αυτό λειτουργεί καταχρηστικά εις βάρος των δικαιωμάτων της τυπικής απασχόλησης (INE/ΓΣΕΕ 2012, Κουζής, 2012).

3.4.2 Μέτρα ενίσχυσης της μερικής απασχόλησης

Στην κατηγορία αυτή υπάγονται οι παρεμβάσεις στα ακόλουθα επιμέρους πεδία που αναφέρονται σε ειδικές εκφράσεις μειωμένου ωραρίου: α) την τυπική μορφή της μερικής απασχόλησης, β) την εκ περιτροπής εργασία. Ειδικότερα, ως προς την τυπική μορφή της μερικής απασχόλησης στην Ελλάδα, παρατηρείται κατάργηση των προσαυξήσεων στο ωρομίσθιο των απασχολουμένων με μειωμένο ωράριο σε περίπτωση υπερωριακής απασχόλησης και σε περίπτωση που το ωράριο εργασίας αντιστοιχεί σε λιγότερες από 20 ώρες την εβδομάδα. Επίσης, δίνεται η δυνατότητα μετατροπής της πλήρους απασχόλησης σε προαιρετική μερική απασχόληση με εφαρμογή στο σύνολο του δημόσιου τομέα που συνεπάγεται τη μείωση του εργάσιμου χρόνου και των αποδοχών έως 50% για χρονικό διάστημα μέχρι πέντε ετών. Στην Πορτογαλία, στις Ιρλανδία και Κύπρο εισήχθη η δυνατότητα μετατροπής της εργασίας πλήρους απασχόλησης σε μερική όταν η επιχείρηση βρίσκεται αντιμέτωπὴ με οικονομικές δυσχέρειες (INE/ΓΣΕΕ, 2011, 2012, Κουζής, 2012).

Ως προς την εκ περιτροπής εργασία που αφορά απασχόληση με πλήρες ημερήσιο ωράριο για ορισμένες ημέρες την εβδομάδα (τριήμερα, τετραήμερα), το μήνα, ή το έτος, στην Ελλάδα επεκτείνεται ο χρόνος διάρκειάς της από τους έξι στους εννέα μήνες του ημερολογιακού έτους (με δυνατότητα διαδοχής δύο ετήσιων περιόδων μέχρι του δεκαοκτάμηνου), κάτι που σε συνδυασμό με την κατάργηση των όποιων προσαυξήσεων στην υπερωριακή απασχόληση και στις αμοιβές της «περιορισμένης» μερικής απασχόλησης, ενθαρρύνει την περαιτέρω ανάπτυξη της απασχόλησης με μειωμένα ωράρια. Στην Ελλάδα, από το 2010 έως το 2012, η μετατροπή της πλήρους απασχόλησης σε μερική και σε εκ περιτροπής εργασία, εκτοξεύονται σε 370% και 14.000% αντίστοιχα (ΣΕΠΕ, 2012), το δε μέγεθος της άτυπης αγοράς εργασίας, που είναι ήδη απαράδεκτα μεγάλο, φαίνεται να γίνεται ανεξέλεγκτο (INE/ΓΣΕΕ, 2012, Κουζής, 2012). Δείγματα εκ περιτροπής εργασίας εμφανίζονται επίσης και στην Πορτογαλία.

Την περίοδο της κρίσης 2007-2013 (βλ. πίνακα 10) αυξημένη είναι και η τάση της μερικής απασχόλησης στις χώρες που ακολούθησαν προγράμματα οικονομικής προσαρμογής. Ειδικότερα, το 2013 στην Ελλάδα το ποσοστό μερικής απασχόλησης ανήλθε στο 8.5%, αυξημένο κατά 2.8% σε σχέση με το 2007, στις Πορτογαλία στο 14.3% αυξημένο κατά 2%, Ιρλανδία 24.1% αυξημένο κατά 6.2%, και στην Κύπρο αυξήθηκε κατά 12.7% με ανοδική πορεία κατά 5.4% σε σύγκριση το 2007.

Πίνακας 10: Μερική απασχόληση κατά τη διάρκεια της κρίσης (%) 2007-2013 στις χώρες των μνημονίων για το σύνολο του πληθυσμού

	2007	2013	Αλλαγή 2007-2013%
Ελλάδα	5.7	8.5	2.8
Πορτογαλία	12.3	14.3	2
Ιρλανδία	17.9 b	24.1	6.2
Κύπρος	7.3	12.7	5.4
EU 28	18.1	20.4	2.3

Πηγή: Eurostat, 28/9/15, code: tps00159, επεξεργασία συγγραφέων (b): break in time series.

Οι εξελίξεις αυτές είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση της εργασιακής ανασφάλειας και επισφάλειας. Η εργασιακή ανασφάλεια την περίοδο κρίσης 2007-2012 αυξήθηκε στην Ελλάδα και την Κύπρο κατά 22,37%, στην Πορτογαλία κατά 11.42% και την Ιρλανδία κατά 12.47% (EQLS, 2007, 2012, στο Eurofound 2014).

3.5 Συλλογικές Διαπραγματεύσεις

Ο αντίκτυπος της κρίσης στις συλλογικές διαπραγματεύσεις αφορά (α) στη διάρκεια και τον αριθμό των συλλογικών συμβάσεων και β) στη μείωση ή πάγωμα των μισθών κτλ. (Eurofound, 2014). Συγκριτικά, μείωση της διάρκειας των συλλογικών συμβάσεων παρατηρείται στην Ελλάδα και την Κύπρο, μείωση του αριθμού των συλλογικών διαπραγματεύσεων στην Ελλάδα, την Πορτογαλία και την Κύπρο και τέλος, μείωση ή πάγωμα των μισθών μέσω συλλογικών διαπραγματεύσεων σημειώνεται σε όλες τις χώρες των μνημονίων (Πίνακας 11). Είναι αξιοσημείωτο να αναφέρουμε ότι στην Ελλάδα η πιθανή διάρκεια των Σ.Σ μειώνεται δραματικά, με την ελάχιστη περίοδο σε ισχύ να είναι ο ένας χρόνος και η μέγιστη τα τρία χρόνια, με συνέπεια οι συμβάσεις αορίστου χρόνου να καταργούνται (Dedoussopoulos, 2012). Επιπροσθέτως, στην Πορτογαλία το 2012 ο αριθμός επέκτασης των συλλογικών διαπραγματεύσεων μειώθηκε σε 12, από 137 το 2008 (Ministry of Economy and Employment, 2013 στο Eurofound, 2013 b).

Πίνακας 11: Ο αντίκτυπος της κρίσης στις συλλογικές συμβάσεις στις χώρες των μνημονίων

Αντίκτυπος	Χώρες
Μείωση της διάρκειας των συλλογικών συμβάσεων	Ελλάδα, Κύπρος
Αύξηση της διάρκειας των συλλογικών συμβάσεων	Σε καμία χώρα των μνημονίων παρά μόνο στην Αυστρία και τη Γερμανία
Μείωση του αριθμού των συλλογικών συμβάσεων	Ελλάδα, Πορτογαλία, Κύπρος
Μείωση ή πάγωμα των μισθών	Ελλάδα, Πορτογαλία, Ιρλανδία, Κύπρος

Πηγή: Eurofound (2014, 2013b), επεξεργασία συγγραφέων

Όσον αφορά, το σύστημα συλλογικής διαπραγμάτευσης (Πίνακας 12), κατά την υπό εξέταση περίοδο στην Ελλάδα (N4024/2011) και την Πορτογαλία (N90/2012), θεσπίζονται αυστηρότερα κριτήρια για την επέκταση των συλλογικών διαπραγματεύσεων. Επίσης, με τους νόμους N4024/11 και N23/2012 αντίστοιχα, μειώνεται ο χρόνος μετενέργειας¹³, προωθείται η αποκέντρωση των συλλογικών συμβάσεων και η δυνατότητα των εργαζομένων που δεν ανήκουν σε

13. Με τον όρο μετενέργεια των συλλογικών συμβάσεων νοείται η παράταση των όρων των συλλογικών συμβάσεων ακόμη και μετά την λήξη της διάρκειάς τους για ένα ακόμη εξάμηνο, προκειμένου να δοθεί ο απαραίτητος χρόνος για την ολοκλήρωση των συλλογικών διαπραγματεύσεων που θα καταλήξουν στην υπογραφή της νέας σύμβασης. Ακόμη και μετά την πάροδο του εξαμήνου στην περίπτωση που δεν υπογραφεί νέα σύμβαση οι υφιστάμενοι όροι εργασίας εξακολουθούν να ισχύουν μέχρις ότου λυθεί ή τροποποιηθεί η ατομική σχέση εργασίας. Την περίοδο κρίσης η μετενέργεια μειώθηκε από τους 6 στους 3 μήνες (INE/ ΓΣΕΕ 2012).

κάποια συνδικαλιστική ένωση να διαπραγματευτούν συμφωνίες σε επίπεδο επιχείρησης. Από την άλλη πλευρά, στην Ιρλανδία καταργούνται οι εθνικές συλλογικές διαπραγματεύσεις και εισάγονται αυστηρότερα κριτήρια στις Εγγεγραμμένες Συμφωνίες Απασχόλησης (Registered Employment Agreements - REAs) και στους Κανονισμούς της Νομοθεσίας της Απασχόλησης (Employment Regulation Orders - EROs), μέσω των οποίων καθορίζονται οι κατώτατοι μισθοί σε ορισμένους κλάδους της οικονομίας. Τέλος, το περιεχόμενο των κλαδικών συμβάσεων υποχωρεί από συμφωνίες που αφορούν τις ειδικές οικονομικές ζώνες (Schulten, 2014, ETUI, 2014, INE/ΓΣΕΕ 2014, European Commission, 2013, European Commission, 2014).

Πίνακας 12: Αποκέντρωση του συστήματος συλλογικής διαπραγμάτευσης στις χώρες της Ε.Ε υπό την πίεση ΔΝΤ, ΕΚΤ, Ε.Ε.

Μέτρα	Χώρες που επηρεάζονται
<ul style="list-style-type: none"> Κατάργηση-Τερματισμός των εθνικών συλλογικών διαπραγματεύσεων Αυστηρότερα κριτήρια στις Εγγεγραμμένες Συμφωνίες Απασχόλησης και τους Κανονισμούς της Νομοθεσίας Απασχόλησης 	Ιρλανδία
<ul style="list-style-type: none"> Διευκόλυνση της παρέκκλισης των διαπραγματεύσεων σε επιχειρησιακό επίπεδο από τις κλαδικές διαπραγματεύσεις ή νομοθετικές (το ελάχιστο) διατάξεις 	Ελλάδα, Πορτογαλία
<ul style="list-style-type: none"> Γενική προτεραιότητα των επιχειρησιακών διαπραγματεύσεων Κατάργηση της ευνοϊκότερης ρύθμισης Υποβάθμιση του ρόλου του Οργανισμού Μεσολάβησης και Διαιτησίας –Ενίσχυση του ρόλου της θέσης της Εργοδοσίας 	Ελλάδα
<ul style="list-style-type: none"> Περισσότερο αυστηρά κριτήρια για την επέκταση των συλλογικών διαπραγματεύσεων 	Ελλάδα (αναστολή της επέκτασης των κλαδικών και ομοιοεπαγγελματικών συμβάσεων έως το 2014) Πορτογαλία (50% διαπραγματευτική κάλυψη)
<ul style="list-style-type: none"> Μείωση του χρόνου της μετενέργειας των Σ.Δ 	Ελλάδα (οι μήνες μειώνονται από τους 6 στους 3 και ο περιορισμός αφορά τους όρους συλλογικής σύμβασης που μετενεργούν στο βασικό μισθό και σε τέσσερα επιδόματα -τέκνων, εκπαίδευσης, πολυετίας και επικίνδυνης εργασίας). Πορτογαλία
<ul style="list-style-type: none"> Δυνατότητα για σύναψη συμβάσεων σε επίπεδο επιχείρησης από ομάδα εργαζομένων που δεν ανήκει σε ένωση 	Ελλάδα (αρκεί να εκπροσωπούν τα 3/5 του προσωπικού της επιχείρησης) Πορτογαλία, Κύπρος (εκπροσώπηση κατά 40% τουλάχιστον των εργαζομένων της επιχείρησης)
<ul style="list-style-type: none"> Αναστολή της Τιμαριθμικής Αναπροσαρμογής των Μισθών στο Ευρύ Δημόσιο και Ιδιωτικό Τομέα 	Κύπρος

Πηγή : Schulten and Muller (2013b, 198), Schulten, 2014, ETUI, 2014, INE/ΓΣΕΕ 2014, European Commission, 2013a,2014, Eurofound, 2014,2013b, επεξεργασία συγγραφέων

Συμπέρασμα

Σκοπός του παρόντος άρθρου, ήταν η διερεύνηση των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στην αγορά εργασίας των χωρών που τέθηκαν υπό καθεστώς δημοσιονομικής προσαρμογής. Από την συγκριτική ανάλυση, προκύπτει ότι οι οικονομίες της Ελλάδας, Πορτογαλίας, Ιρλανδίας και Κύπρου επηρεάστηκαν αρνητικά από την παγκόσμια οικονομική κρίση, αλλά διαφορετικά ως προς την ένταση και το βάθος. Παρά το γεγονός ότι και στις τέσσερις χώρες υπογράφονται Μνημόνια Συμφωνίας, οι Ιρλανδία και Πορτογαλία πραγματοποιούν «πανηγυρική» έξοδο τα έτη 2013 και 2014 αντίστοιχα, χωρίς ωστόσο να έχουν καταφέρει ακόμη να βγουν ουσιαστικά από την κρίση.

Όσον αφορά στις «μεταρρυθμίσεις» που συντελέστηκαν στην αγορά εργασίας στις χώρες των μνημονίων, εντοπίζονται ομοιότητες αλλά και διαφορές. Ενδεικτικά, στο πεδίο των μισθών, η πίεση για προσαρμογή και εσωτερική υποτίμηση ήταν πολύ μεγαλύτερη στην Ελλάδα, όπου παρατηρήθηκαν σημαντικές μειώσεις στον κατώτατο μισθό, αλλά και στους μισθούς του δημοσίου τομέα. Αντίθετα, στην Ιρλανδία ο κατώτατος μισθός παρέμεινε σταθερός, ενώ στην Πορτογαλία αυξήθηκε. Στο πεδίο της προστασίας της απασχόλησης, οι σχετικοί δείκτες επιδεινώθηκαν περισσότερο στην Πορτογαλία και την Ελλάδα, ενώ αντίθετα στην Ιρλανδία παρέμειναν σχετικά σταθεροί. Η αποκέντρωση των συλλογικών διαπραγματεύσεων παρατηρήθηκε σε όλες τις χώρες των μνημονίων, με μεγαλύτερη ένταση όμως στην Ελλάδα και την Πορτογαλία. Οι κοινωνικές επιπτώσεις των παρεμβάσεων αυτών ήταν καταλυτικές στα πεδία της ανεργίας, της φτώχειας και ιδιαίτερα της εργασιακής φτώχειας¹⁴ (Ιωαννίδης κ.α., 2012). Είναι πλέον εμφανές ότι ένα μεγάλο ποσοστό φτώχειας προέρχεται από τους επισφαλείς Ευρωπαίους εργαζομένους καθώς οι μισοί περίπου βρίσκονται κάτω από το όριο της φτώχειας (Paratheodorou and Dafermos, 2012, Ιωαννίδης, Παπαθεοδώρου, Σουφτάς 2012).

Δυστυχώς, οι μεταρρυθμίσεις αυτές αποτελούν ακραία έκφραση και αποτέλεσμα της κυριαρχίας των ακραίων νεοφιλελεύθερων αντιλήψεων στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με τη βαθύτατη οικονομική κρίση να αποτελεί το τέλειο άλλοθι για την επιβολή τους (Κουζής, 2010). Αναμφισβήτητο, η νέα αυτή κρίση αποτελεί, όπως θα την χαρακτήριζε ο Μαρξ, «βίαιη έκρηξη» των αντιθέσεων του συστήματος (Μαρξ, 1978) θέτοντας υπό αμφισβήτηση κυρίαρχες δομές του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού και της νέας ιμπεριαλιστικής «τάξης πραγμάτων» που επέβαλαν οι ΗΠΑ με τους συμμάχους τους την τελευταία εικοσαετία στον κόσμο (Τόλιος, 2010).

Στη δίνη της οικονομικής κρίσης, η συνταγή των μνημονίων που δόθηκε στις χώρες αυτές με στόχους την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων, την απελευθέρωση των αγορών, την μείωση του εργασιακού κόστους, τον κλυδωνισμό και συνάμα τον περιορισμό των εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων, αποτελεί φάρμακο πιο θανατηφόρο και από την ίδια την αρρώστια, εφόσον επιταχύνει τη διαδικασία εγκατάλειψης των θεσμών του κοινωνικού κράτους, δημιουργώντας έτσι έναν ανελέητο, φαύλο κύκλο ύφεσης και διόγκωσης του χρέους. Δυστυχώς, το μέλλον για τις χώρες της Περιφέρειας, οι οποίες βρέθηκαν αντιμέτωπες με τη δομική κρίση που αντανάκλα την ιστορική αποτυχία της Ευρωζώνης, καταγράφεται δυσοίωνα. Τα μνημόνια με μαθηματική ακρίβεια οδήγησαν και οδηγούν σε αδιέξοδα.

---

14. Η ανάλυση των κοινωνικών επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης, με σημαντικότερη την αύξηση του φαινομένου των φτωχών εργαζομένων, ξεφεύγει από τα πλαίσια του παρόντος άρθρου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενογλώσση

- Dedoussopoulos, A. (2012). *Promoting a balanced and inclusive recovery from the crisis in Europe through sound industrial relations and social dialogue: The case of Greece*, ILO, Geneva.
- Degryse, C. (2012). «The new European economic governance», *ETUI Working Paper 2012.14*, ETUI, Brussels.
- Eldring, L. and Alsos, K. (2012). «European Minimum Wage: A Nordic Outlook», *Fafo-Report Nr.16*; online at: <http://www.fafo.no/pub/rapp/20243/20243.pdf>.
- Eurofound (2012). *Social partners involvement in unemployment benefit regimes, Greece, Portugal, Ireland, Cyprus*. EIRO: Dublin.
- Eurofound (2013b). *The impact of the crisis on industrial relations*, Dublin.
- Eurofound (2014). *Impact of the Crisis on Industrial Relations and Working Conditions in Europe*, Dublin.
- Eurofound (2016). *Statutory Minimum Wages in the EU 2016*, Dublin
- European Commission (2011a). *Assessing the links between wage setting, competitiveness, and imbalances*, Communication, COM (2011), 666366, <http://gesd.free.fr/epc666.pdf>
- European Commission (2012). *Labour market developments in Europe 2012*, European Economy 5/2012, Communication, COM (2012), Luxembourg, Publications Office of the European Union.
- European Commission (2013). *Industrial relations in Europe 2012*, Communication, COM (2013), Luxembourg, Publications Office of the European Union. <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=738&langId=de&pubId=7498>.
- European Commission (2013a). *Industrial relations in Europe 2012*, Communication, COM (2013), Luxembourg, Publications Office of the European Union,
- European Commission (2014). *Troika and financial assistance in the euro area: successes and failures*, COM (2014), Luxembourg, Publications Office of the European Union.
- Eurostat, 2015, code: tec00115: *Real GDP growth rate-volume*
- Eurostat, 2015, code: teina200 General government deficit (-) and surplus (+)-annual data
- Eurostat, 2015, code: teina225 General government gross debt –annual data
- Eurostat, 2015, code: tps00073, Employees with a Contract of Limited Duration (annual average)
- Eurostat, 2015, code: tps00159, Persons Employed Part-Time -Total
- European Semester recommendations (2011-2013), European Commission 2011a, 2012, 2013
- Euro plus Commitments (2011), Background on the Euro Plus Pact, European Commission
- ETUI and ETUC (2014) *Benchmarking working Europe*, 2014 Brussels
- ETUI and ETUC (2015) *Benchmarking working Europe*, 2015 Brussels
- Leahy A, Healy S, and Murphy M. (2014). *The Impact of the European Crisis*, Caritas,
- Moore, M. (2012). ‘Stiglitz says European austerity plans are a ‘suicide pact’. The Telegraph, 17 January.

- Müller T. and Bernaciak M. (2013). «European wages and collective bargaining under pressure», *International Union Rights Journal*, 20 (4), 17-19.
- OECD (2015). *Employment Protection Legislation Database*
- Papatheodorou, Ch. & Dafermos, Y.. (2012). «Working poor, labour market and social protection in the EU: A comparative perspective», *International Journal of Management Concepts and Philosophy*, 6, (1/2), pp.71-88
- Quiggin, J., (2012). *Zombie Economics How Dead Ideas Still Walk Among Us*. Fifth printing with new chapter
- Schulten T. and Müller T. (2013a) «A new European interventionism? The impact of the new European economic governance on wages and collective bargaining», in Natali D. and Vanhercke, B. (eds) *Social developments in the European Union 2012*, Brussels: OSE & ETUI, p.p 181-213.
- Schulten, T. (2014). *The impact of the Troika policy on wages and collective bargaining*, Brussels, European Parliament, 9 January 2014
- Sculten, T. (2014 a). *Minimum wage regimes in Europe and what Germany can learn from them*. Berlin: Friedrich Ebert Stiftung
- Stiglitz, J., 2013. 'The Lessons of the North Atlantic Crisis for Economic Theory and Policy.' *Social Europe Journal*. 10 May.
- Stiglitz, J., 2013a. 'Five Years in Limbo.' *Social Europe Journal*. 9 October.
- Vaughan-Whitehead D. (2013). «Public sector shock in Europe: between structural reform and quantitative adjustment», in Vaughan-Whitehead D. (ed.) *Public sector shock. The impact of policy retrenchment in Europe*, Cheltenham, Edward Elgar, 1-42.
- WSI, *Minimum Wage Database* (2007-2015).

Ελληνόγλωσση

- Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (2011), Η Οικονομική Διακυβέρνηση το 2011-2014.
- Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (ΟΚΕ) (2008). Ενεργητικές Πολιτικές Απασχόλησης και Εισοδηματικές ενισχύσεις Ανέργων: υστερήσεις, προκλήσεις, προοπτικές, Αθήνα.
- ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ (2014). Η Ελληνική Οικονομία και η Απασχόληση: Ετήσιες Εκθέσεις, Αθήνα.
- ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ (2013). Η Ελληνική Οικονομία και η Απασχόληση: Ετήσιες Εκθέσεις, Αθήνα.
- ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ (2012). Η Ελληνική Οικονομία και η Απασχόληση: Ετήσιες Εκθέσεις, Αθήνα.
- ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ (2011). Η Ελληνική Οικονομία και η Απασχόληση: Ετήσιες Εκθέσεις, Αθήνα.
- ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ (2014). Οι εργασιακές σχέσεις στην Ευρώπη και την Ελλάδα. Ετήσιες Εκθέσεις, Αθήνα.
- ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ (2013). Οι εργασιακές σχέσεις στην Ευρώπη και την Ελλάδα. Ετήσιες Εκθέσεις, Αθήνα.

- INE/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ (2012). Οι εργασιακές σχέσεις στην Ευρώπη και την Ελλάδα. Ετήσιες Εκθέσεις, Αθήνα.
- INE/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ (2011). Οι εργασιακές σχέσεις στην Ευρώπη και την Ελλάδα. Ετήσιες Εκθέσεις, Αθήνα.
- Ιωαννίδης Α., Παπαθεοδώρου Χ. και Σουφτάς Δ. (2012). Εργαζόμενοι και όμως φτωχοί, Αθήνα: ΙΝΕ/ΓΣΕΕ
- Κουζής, Γ. (2014). «Η εργασία στη δίνη της οικονομικής κρίσης και των μνημονίων», στο Ζαμπαρλούκου, Σ., Κιούση, Μ. (επιμ.), Κοινωνικές όψεις της κρίσης στην Ελλάδα. Αθήνα: Πεδίο.
- Κουζής, Γ. (2010): «Η πορεία της νεοφιλελεύθερης απορρύθμισης της εργασίας και το άλλοθι της κρίσης» στο συλλογικό τόμο Βατικιώτης, Λ. κ.λπ. Ο χάρτης της κρίσης: Το τέλος της αυταπάτης. Αθήνα: Τόπος
- Κουζής, Γ (2001) «*Εργασιακές σχέσεις και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση*», Αθήνα, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ.
- Μάρξ Κ, Το Κεφάλαιο, τόμ. ΙΙΙ, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα (1978).
- ΣΕΠΕ (2012). Η Αγορά Εργασίας το 2012.
- Τόλιος, Ι. (2010), «Οικονομικές και Κοινωνικές προεκτάσεις της κρίσης στην Ελλάδα. Προϋποθέσεις προοδευτικής εξόδου», στο Συλλογικό Τόμο Ο Χάρτης της Κρίσης, Το Τέλος της Αυταπάτης, Τόπος, Αθήνα.

ΤΟ ΜΙΓΜΑ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ ΣΤΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΕΙΨΗΣ ΣΤΕΓΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΥΡΥΤΕΡΕΣ ΣΥΝΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΟΥ

Νίκος Κουραχάνης

Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο (n.kourachanis@gmail.com)

Περίληψη

Το άρθρο χρησιμοποιεί την έννοια του «μίγματος ευημερίας» (welfare mix) ως βασικό ερμηνευτικό εργαλείο, επιχειρώντας να εξετάσει την αναλογία του στις πολιτικές αντιμετώπισης της έλλειψης στέγης στην Ελλάδα. Οι αλλαγές στο μίγμα ευημερίας οδηγούν σε νέους τύπους διακυβέρνησης. Σε αυτό το πλαίσιο, η οπισθοχώρηση του κράτους επιχειρείται να αναπληρωθεί από την κοινωνία των πολιτών και τον ιδιωτικό τομέα. Στην Ελλάδα, στα χρόνια της κρίσης, η ανάδυση των πολιτικών για την έλλειψη στέγης φαίνεται να ακολουθεί αυτά ακριβώς τα μονοπάτια. ΜΚΟ, φιλανθρωπικά ιδρύματα και ιδιωτικές επιχειρήσεις πρωταγωνιστούν στην προσφορά ευημερίας, εξαιτίας της μη παρέμβασης του κράτους. Γεγονός που έχει εμφανή αρνητικό αντίκτυπο στην ποιότητα της κοινωνικής προστασίας των αστέγων.

Λέξεις Κλειδιά: *Μίγμα Ευημερίας, Κοινωνική Πολιτική, Έλλειψη Στέγης, Ελλάδα*

Abstract

The article uses the concept of “welfare mix” as the main interpretive tool, attempting to examine its ratio to the policies addressing homelessness in Greece. Changes in the welfare mix, lead to new modes of governance. In this context, the retreat of the state is attempted to be made up by the civil society as well as the private sector. In Greece, during the years of crisis, the emergence of homelessness policies seems to follow these exact paths. NGOs, charities and private companies play the leading role in welfare bid, because of the non-intervention of the state. This fact has an obvious negative impact on the quality of the social protection of the homeless.

Keywords: *welfare mix, social policy, homelessness, Greece*

1. Εισαγωγή¹

Το άρθρο επιχειρεί να εξετάσει το μίγμα ευημερίας² (welfare mix) στις πολιτικές για την αντιμετώπιση της έλλειψης στέγης στην Ελλάδα. Με όρους ελληνικής πραγματικότητας, πρόκειται για ένα μάλλον ανεξερευνήτο ερευνητικό ερώτημα. Κι αυτό γιατί, καταρχήν, οι όροι ‘έλλειψη στέγης’ (homelessness) αλλά και ‘μίγμα ευημερίας’ δεν είναι ιδιαίτερα οικείοι στο λεξιλόγιο της εγχώριας κοινωνικής πολιτικής. Παρακάτω επιχειρείται μια προσπάθεια εννοιολογικής αποσαφήνισης και των δύο όρων.

Η έλλειψη στέγης³ (homelessness) είναι μια ετερόκλητη και πολυδιάστατη μορφή κοινωνικού αποκλεισμού για την οποία δεν έχει μέχρι σήμερα διατυπωθεί ένας κοινά αποδεκτός ορισμός. Σύμφωνα με την κυρίαρχη τυπολογία ETHOS (2006) της FEANTSA⁴, υπάρχουν τρεις παράμετροι που συνιστούν την έννοια της ‘στέγης’, η απουσία των οποίων παράγει μορφές έλλειψης στέγης. Πρώτον, το να έχει κάποιος στέγη σημαίνει ότι έχει κατάλληλο οίκημα στο οποίο το άτομο και η οικογένειά του μπορούν να ζουν με αξιοπρέπεια (φυσική διάσταση). Δεύτερον, σημαίνει επίσης ότι διαθέτει κανείς τη δυνατότητα να έχει τον προσωπικό του χώρο και να απολαμβάνει τις κοινωνικές του σχέσεις (κοινωνική διάσταση). Τρίτον, σημαίνει τέλος, ότι έχει κανείς την αποκλειστική κυριότητα, την ασφάλεια της ιδιοκτησίας ή τη νόμιμη διαμονή⁵ σ’ ένα χώρο (νομική διάσταση). Σημαντική παράμετρος είναι επίσης η συμπερίληψη της διάστασης της κατάστασης της κατοικίας από πλευράς τεχνικής αρτιότητας. Με βάση τις παραπάνω προϋποθέσεις, σύμφωνα με την τυπολογία ETHOS, διακρίνονται τέσσερις γενικές κατηγορίες ανθρώπων που πλήττονται από την έλλειψη στέγης: οι άστεγοι που ζουν στο δρόμο, οι στερούμενοι κατοικίας (π.χ. φιλοξενούμενοι σε ξενώνες), οι άνθρωποι που ζουν σε επισφαλείς στεγαστικές συνθήκες (π.χ. υπό την απειλή έξωσης) και οι άνθρωποι που ζουν σε ακατάλληλα ή ανεπαρκή καταλύματα (π.χ. παραπήγματα).

Αν όμως θεωρείται δύσκολος ο ορισμός της έλλειψης στέγης, τότε τι θα μπορούσε να ληφθεί για τον ορισμό της ευημερίας; Η ευημερία οπωσδήποτε συνδέεται με την κάλυψη αναγκών (Βενιέρης 2015: 80). Υπό την έννοια αυτή το μίγμα ευημερίας αναφέρεται στους συνδυασμούς και στην αναλογία των επιμέρους συστατικών του για την κάλυψη μιας συγκεκριμένης ανάγκης. Μια ακριβέστερη διατύπωση θα το όριζε ως τους συνδυασμούς των τρόπων με τους οποίους παρέχονται και χρηματοδοτούνται τα κοινωνικά οφέλη και οι υπηρεσίες. Ο συνδυασμός του μίγματος μπορεί να συμπεριλαμβάνει τον δημόσιο, τον ιδιωτικό, τον εθελοντικό τομέα ή/και μορφές άτυπης φροντίδας⁶ (Alcock et. al. 2002: 149-50).

Η διάσταση του μίγματος ευημερίας έχει απασχολήσει σημαντικά τον σύγχρονο περί Κοινωνικής Πολιτικής διάλογο. Για παράδειγμα στη δημοφιλή μελέτη του G. Esping-Andersen (1990)

1. Ευχαριστώ τους αξιολογητές του άρθρου για τον χρόνο τους και για τα εποικοδομητικά τους σχόλια.

2. Ο όρος ‘welfare mix’ δεν έχει μια κοινά αποδεκτή απόδοση στα ελληνικά. Μελετητές το αποδίδουν ως «συνδυασμός προνοιακών πολιτικών» ή «συνδυασμός πρόνοιας» ή απλώς ως «μίγμα μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα». Σε αυτό το κείμενο επιλέγεται η πιο ακριβής και συμπυκνωμένη μετάφραση του που είναι το ‘μίγμα ευημερίας’.

3. Η έλλειψη στέγης συχνά αποδίδεται στην ελληνική γλώσσα λανθασμένα ως ‘άστεγία’.

4. Ευρωπαϊκή Συνομοσπονδία των Οργανώσεων που ασχολούνται με την αντιμετώπιση της έλλειψης στέγης.

5. Εδώ εννοείται κυρίως η διάσταση της ενοικιαζόμενης κατοικίας.

6. Χαρακτηριστική είναι για παράδειγμα η άτυπη μορφή προστασίας που προσφέρει ο θεσμός της οικογένειας.

η αναλογία του μίγματος ευημερίας αποτέλεσε τη μια από τις τρεις βασικές αρχές, οι οποίες συγκρότησαν τα κριτήρια διάκρισης των «τριών κόσμων του καπιταλισμού της ευημερίας». Πιο συγκεκριμένα, το προσδιόρισε ως μια βασική αρχή που αναφέρεται στις σχέσεις που διαμορφώνονται ανάμεσα στο κράτος, την αγορά και την οικογένεια σε ότι αφορά την παροχή κοινωνικής προστασίας (Πετμεζίδου 2006α: 13).

Στόχος επομένως του άρθρου είναι να εξετάσει την αναλογία μεταξύ των πυλώνων παροχής των πολιτικών για την αντιμετώπιση της έλλειψης στέγης στην Ελλάδα. Επίσης, να διερευνήσει το πώς αυτές συναρτώνται με τις ευρύτερες εξελίξεις της σύγχρονης θεωρητικής και πολιτικής υπόστασης της κοινωνικής πολιτικής. Στην εξέλιξη του διαλόγου που αναζωπύρωσε⁷ ο Esping-Andersen (1990), σύμφωνα με την κυρίαρχη διάκριση, η Ελλάδα ομαδοποιείται στο Νότιο-ευρωπαϊκό ή Μεσογειακό τύπο. Το μίγμα ευημερίας σε αυτή την ταξινόμηση, μεταξύ άλλων σημαντικών στοιχείων, χαρακτηρίζεται από την χαμηλή αποτελεσματικότητα των δημόσιων υπηρεσιών του, την διευρυμένη εξάρτηση από τον άτυπο θεσμό της οικογένειας ως μορφής κοινωνικής φροντίδας αλλά και την σχετικά σημαντική συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα στην παροχή υπηρεσιών (Ferrera 1996).

Εντός αυτού του τύπου, το μίγμα ευημερίας στις πολιτικές για την αντιμετώπιση της έλλειψης στέγης διαχρονικά χαρακτηρίστηκε από εγγενή υπανάπτυξη. Το πλαίσιο γης – ιδιοκτησίας διαμορφώθηκε ως μια επιμέρους παραλλαγή αυτής της οικογενειοκεντρικής φιλοσοφίας (Aragoglou 2002: 90). Ακολουθώντας το «παράδειγμα» των υπόλοιπων χωρών της Νότιας Ευρώπης το ελληνικό κράτος εναπόθεσε το ζήτημα της στέγασης κυρίως στον άτυπο θεσμό της οικογένειας και στον ιδιωτικό τομέα, παρά σε μια δημόσια πολιτική⁸ (Μαλούτας 1990, Maloutas 2012: 23). Χωρίς αυτό βεβαίως να σημαίνει ότι τα φτωχά νοικοκυριά δεν διέθεταν στην πλειοψηφία τους σοβαρά προβλήματα χώρου ή εξυπηρετήσεων κατοικίας (Εμμανουήλ 1996: 280).

Ωστόσο, όπως θα υποστηριχθεί, οι επιπτώσεις της κρίσης σκιαγραφούν ένα νέο τοπίο με σημαντικές, επί τα χείρω, ποσοτικές και ποιοτικές μεταβολές στα φαινόμενα έλλειψης στέγης, με αποτέλεσμα η παρέμβαση της κρατικής κοινωνικής πολιτικής να θεωρείται απολύτως αναγκαία για την ανάπτυξη μιας συνολικής στρατηγικής αντιμετώπισης του. Αντί αυτού, μέχρι στιγμής φαίνεται να ενισχύεται και να παγιώνεται το προ κρίσης πλαίσιο κοινωνικής διαχείρισης με την Κοινωνία των Πολιτών σε ρόλο πρωταγωνιστή. Γεγονός που συμπορεύεται με τους ευρύτερους μετασχηματισμούς του μίγματος ευημερίας τις τελευταίες δεκαετίες στην Ευρώπη. Η παράμετρος της κρίσης οδηγεί τις εξελίξεις αυτές σε επιτάχυνση και σε εδραίωση μιας νέας φιλοσοφίας όπου το κράτος αποσύρεται από την σφαίρα των κοινωνικών δικαιωμάτων ή αρκείται σε έναν ρόλο διαχειριστή.

Οι τρόποι απόδειξης των παραπάνω ισχυρισμών είναι τρεις και συμπληρωματικοί. Σε επίπεδο μεθοδολογίας καταρχήν διεξάγεται δευτερογενής επισκόπηση της επιστημονικής βιβλιογραφίας γύρω από τους σύγχρονους θεωρητικούς μετασχηματισμούς της κοινωνικής πολιτικής αλλά και

7. Επισημαίνεται ότι τα πρώτα εγχειρήματα σύγκρισης και ομαδοποίησης διαφορετικών μοντέλων κοινωνικής πολιτικής είναι προϊόν προηγούμενων δεκαετιών από τη μελέτη του Esping-Andersen (βλ. Wilensky 1975, Gough 1979, Titmuss 1983). Ωστόσο ο απόηχος της μελέτης του Esping-Andersen έδωσε την αφορμή για έναν πιο συστηματικό διάλογο γύρω από την αναζήτηση και διάκριση πρόσθετων «κόσμων ευημερίας» (π.χ. Deacon 1992, Ferrera 1996, Gough and Wood 2004). Διάλογος ο οποίος συνεχίζεται μέχρι και τις μέρες μας (ενδεικτικά Arts and Gelissen 2010).

8. Για μια εκτενή αναφορά στη σχέση ζητημάτων χώρου / κατοικίας με την ελληνική ανάπτυξη του κράτους ευημερίας βλ. την κλασική μελέτη των Μαλούτα – Οικονόμου (1988).

της επίδρασης τους στην ανάδυση νέων τύπων διακυβέρνησης στην Ευρώπη. Δεύτερον, επιχειρείται επεξεργασία των κυριότερων θεσμικών πρωτοβουλιών για την αντιμετώπιση της έλλειψης στέγης στην Ελλάδα. Τρίτον, γίνεται προσπάθεια δευτερογενούς ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων που παρήχθησαν από έρευνα πεδίου στο πλαίσιο εκπόνησης διδακτορικής διατριβής. Σύμφωνα με τον Τσιώλη (2011: 152): «μέσω της Δευτερογενούς Ανάλυσης σύνολα ποιοτικών δεδομένων που έχουν παραχθεί στο πλαίσιο προηγούμενων ερευνών, μπορούν να αναλυθούν εκ νέου υπό το πρίσμα νέων ερωτημάτων ή νέων θεωρητικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων».

Με βάση τα όσα αναφέρθηκαν μέχρι στιγμής το κείμενο δομείται σε δύο μέρη. Στο πρώτο επιδιώκεται η περιγραφή των βασικότερων αλλαγών στις αρμοδιότητες του κρατικού τομέα και της κοινωνίας των πολιτών στην παροχή ευημερίας κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Υπό το πρίσμα αυτό γίνεται προσπάθεια συνάρτησης τους με τις αλλαγές στους τύπους διακυβέρνησης της κοινωνικής πολιτικής και στον ολοένα διευρυμένο ρόλο που η κοινωνία των πολιτών αναλαμβάνει. Με βάση τις διαπιστώσεις του πρώτου μέρους, στο δεύτερο γίνεται προσπάθεια κατανόησης του ρόλου του κράτους και της κοινωνίας των πολιτών στις πολιτικές για την αντιμετώπιση ενός θεμελιώδους κοινωνικού προβλήματος με αυξανόμενες διαστάσεις στην Ελλάδα, του προβλήματος της έλλειψης στέγης.

2. Νέα Θεωρητικά Υποδείγματα Κοινωνικής Πολιτικής

Η μεταπολεμική προσάρτηση των κοινωνικών δικαιωμάτων ως ισότιμου και αδιαίρετου στοιχείου της Ιδιότητας του Πολίτη (Marshall 1950) προσέφερε την απαραίτητη νομιμοποίηση για την ανάπτυξη του κράτους ευημερίας (welfare state) (Wilensky 1975). Κεντρική διάσταση στη διασφάλιση του καθολικού χαρακτήρα τους διαδραμάτισε η έννοια της αποεμπορευματοποίησης (decommodification) των κοινωνικών παροχών. Η αποεμπορευματοποίηση, η οποία αναδείχθηκε στο σύγχρονο διάλογο από την μελέτη του Esping-Andersen (1990), παραπέμπει στη συνθήκη εκείνη όπου η πρόσβαση στις κοινωνικές παροχές αποτελεί κατοχυρωμένο δικαίωμα καθολικού χαρακτήρα, ώστε το άτομο, ακόμη και όταν βρίσκεται εκτός αγοράς εργασίας, να μπορεί να εξασφαλίζει ένα ικανοποιητικό, με βάση τα κοινωνικά δεδομένα, βιοτικό επίπεδο χωρίς να στηρίζεται στις δυνάμεις της αγοράς (Πετμεζίδου 2006α: 12). Έννοια που προέκυψε ως αναγκαία απάντηση στην εντεινόμενη εμπορευματοποίηση της εργασίας στο πλαίσιο εκβιομηχάνισης των νεωτερικών κοινωνιών (Polanyi 1944).

Μια σειρά καίριων οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών μεταβολών από τα μέσα του 1970 και μετά οδήγησε σε θεμελιώδεις αναδιατάξεις του μίγματος ευημερίας (welfare mix). Εξελίξεις όπως η κρίση του μεταπολεμικού κράτους ευημερίας, η παγκοσμιοποίηση και η ενδυνάμωση του πλαισίου της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αλλά, και επιμέρους μετατοπίσεις όπως, η επιδείνωση των εισοδηματικών ανισοτήτων, οι αρνητικές δημογραφικές εξελίξεις, οι σημαντικές αλλαγές στο πεδίο της απασχόλησης και των εργασιακών σχέσεων, στην τεχνολογία, στην οργάνωση της παραγωγής και στη διάρθρωση της οικογένειας επέφεραν σημαντικές αλλαγές (Πετμεζίδου 2006β: 6). Η διαμόρφωση των παραπάνω διαστάσεων από την κρατούσα νεοφιλε-

λεύθερη ιδεολογία ενίσχυσε τη μετατόπιση του κέντρου βάρους από το δημόσιο στο ιδιωτικό και από το συλλογικό, ξανά, στο ατομικό.

Εντός αυτών των ανακατατάξεων η εμπορευματοποίηση των κοινωνικών παροχών ανακτά το χαμένο, μεταπολεμικά, έδαφος της και ανασηματοδοτεί την έννοια και το περίβλημα των κοινωνικών δικαιωμάτων (Βενιέρης 2013). Συνθήκη που αντικατοπτρίζεται μέσα από τις αλλαγές στη χρηματοδότηση των κοινωνικών παρεμβάσεων με έντονη τη δυναμική προς τον ιδιωτικό τομέα. Επίσης, αντανakλάται μέσα από τις μεταβολές που αποκρυσταλλώνονται στους προμηθευτές των κοινωνικών παροχών με την αποδυνάμωση του κρατικού και την ενδυνάμωση του τοπικού, μη κυβερνητικού και ιδιωτικού πλαισίου. Τέλος, η τάση αυτή γίνεται αντιληπτή στις μεθόδους και τις νέες πρακτικές υλοποίησης των κοινωνικών πολιτικών (Πετμεζίδου 2010: 13).

Σε αυτό το πλαίσιο η πολυμέρεια των δρώντων θεωρείται αναγκαία προϋπόθεση εκπλήρωσης των νέων κοινωνικών δικαιωμάτων. Φαινόμενο που αποκρυσταλλώνεται στην έννοια του Προνοιακού Πλουραλισμού (welfare pluralism) (Ferrera and Hamerijck 2003). Ο Προνοιακός Πλουραλισμός ως έννοια υποστηρίζει ότι η ευημερία μπορεί να προσφέρεται και από άλλους πύλωνες, πέραν του κρατικού (ενδεικτικά Johnson 1997). Μια σειρά θεσμών, όπως το άτυπο πλέγμα προστασίας της οικογένειας, η κοινωνία των πολιτών, αλλά ακόμη και ο ιδιωτικός τομέας⁹ μπορούν να δρουν συμπληρωματικά ή αυτόνομα στην παροχή ευημερίας (Alcock et. al. 1998).

Το έμπρακτο αντίκρισμα αυτών των εξελίξεων είναι μια διαδικασία οικονομικής και επιτελικής αποκέντρωσης των κοινωνικών υπηρεσιών. Είναι επίσης η εισαγωγή διοικητικών πρακτικών του ιδιωτικού τομέα με την επικράτηση της φιλοσοφίας του Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ (New Public Management). Όπως και η υιοθέτηση μιας σειράς μέτρων οικονομικής εξυγίανσης και 'εξορθολογισμού' που, τελικά, καταλήγει στην ιδιωτικοποίηση των υπηρεσιών (Ascoli and Ranci 2002: 3). Τέλος, είναι μια τάση διαχωρισμού του σχεδιασμού και της χρηματοδότησης των υπηρεσιών από το κομμάτι της υλοποίησης. Οι δημόσιες αρχές αναλαμβάνουν την ρύθμιση των βασικών κανόνων του πλαισίου λειτουργίας ή/και την χρηματοδότηση των πολιτικών. Η υλοποίηση τους επαφίεται στο μη κρατικό ή στον ιδιωτικό τομέα κατόπιν προγραμματικών συμφωνιών (Paulsen 2005: 17-22). Άλλωστε η ίδια η σταδιακή υποκατάσταση του όρου 'κράτος ευημερίας' από τον ευρύτερο όρο 'Σύγχρονο Κοινωνικό Κράτος' υπονοεί την συμπερίληψη άλλων, πέραν του κράτους, θεσμών στις παροχές ευημερίας (Βενιέρης 2015: 101).

Στο περίβλημα της νέας οργανωτικής κουλτούρας του δημόσιου τομέα αναδεικνύονται και κυριαρχούν νέες έννοιες. Οι έννοιες της πειραματικής διακυβέρνησης (experimental governance) και των κοινωνικών καινοτομιών (social innovations) καθίστανται κυρίαρχες στο σύγχρονο τοπίο των δημόσιων πολιτικών. Η καινοτομία, υπό το πρίσμα της υλοποίησης και της διάχυσης μιας νέας εφεύρεσης, εισάγεται στον επιστημονικό λόγο από τον Joseph Schumpeter (1934). Για δεκαετίες προσέλκυσε το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας, αρχικά στο πεδίο της οικονομικής θεωρίας. Προς τα τέλη του 20^{ου} αιώνα η καινοτομία κατέστη στόχος γενικών εταιρικών πρακτικών και μια κατευθυντήρια γραμμή για την έρευνα και την οικονομική πολιτική των υψηλά ανεπτυγμένων βιομηχανικά χωρών (Hochgerner 2011: 1).

9. Στη διάσταση του ιδιωτικού τομέα μεγάλη δυναμική εμφανίζει τα τελευταία χρόνια η έννοια της Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης (Corporate Social Responsibility). Η ΕΚΕ μπορεί να προσδιοριστεί ως μια διαδικασία που ιδιωτικοί οργανισμοί ενσωματώνουν στις δράσεις τους, σε εθελοντική βάση, κοινωνικούς και περιβαλλοντικούς προβληματισμούς στο πλαίσιο αλληλεπίδρασης τους με τα μέλη τους ή με την κοινωνία γενικότερα (Moreno 2010: 3).

Η μεταπήδηση της καινοτομίας από το οικονομικό στο κοινωνικό πεδίο εμπίπτει στο φάσμα αλλαγών στο δημόσιο μάντζμεντ και δεν αποκόπτεται από ευρύτερες ιδεολογικές συνδηλώσεις. Οι Κοινωνικές Καινοτομίες, κατά μια προσέγγιση, αναφέρονται σε τοπικά ενσωματωμένες πρακτικές και πολιτικές, οι οποίες βοηθούν όσους πλήττονται από φαινόμενα φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού να ικανοποιήσουν τις βασικές τους ανάγκες. Ανάγκες για τις οποίες δεν βρίσκουν ικανοποιητικές λύσεις στις κοινωνικές πολιτικές μάκρο-επιπέδου ή στην ιδιωτική αγορά (Oosterlynck et. al. 2013: 3). Με μια διαφορετική διατύπωση, σύμφωνα με ένα παρεμφερή ορισμό, κοινωνικές καινοτομίες είναι οι διαδικασίες με τις οποίες οι δρώντες της κοινωνίας των πολιτών αναπτύσσουν νέες τεχνολογίες, στρατηγικές και ιδέες ή/και οργανώσεις για να καλύψουν τις κοινωνικές ανάγκες ή να επιλύσουν κοινωνικά προβλήματα (European Commission 2013: 15).

Το σύνολο αυτών των αλλαγών συμπορεύεται με τη μετατόπιση προς τις ενεργητικές κοινωνικές πολιτικές που προάγουν την αναγκαιότητα ενεργοποίησης του ατόμου ως αποδέκτη των παροχών (van Berkel et. al. 2011). Η μετουσίωση της ιδεολογικής επικράτησης του νεοφιλελευθερισμού σε θεωρητικά σχήματα κοινωνικής πολιτικής τα τελευταία χρόνια εκπληρώνεται μέσα από την έμφαση στην κοινωνική επένδυση (social investment). Η νέα φιλοσοφία επίλυσης των κοινωνικών προβλημάτων επικεντρώνεται στην επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο με την ανάπτυξη των δεξιοτήτων του ατόμου μέσω της εκπαίδευσης και της κατάρτισης (Esping-Andersen 2000). Κάτι που, όπως θα παρατηρηθεί στη συνέχεια, αποτελεί κεντρικό εργαλείο των νέων τύπων διακυβέρνησης κοινωνικής πολιτικής σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης.

3. Νέοι Τύποι Διακυβέρνησης και Εργαλεία Κοινωνικής Πολιτικής

Οι θεωρητικοί μετασχηματισμοί που συνοπτικά αναφέρθηκαν παραπάνω υιοθετήθηκαν, κατά κόρον, στο περιεχόμενο των πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι Νέοι Τύποι Διακυβέρνησης (new modes of governance) συμπεριλαμβάνουν ολόένα και περισσότερο την κοινωνία των πολιτών και τον ιδιωτικό τομέα ως ισότιμους παίκτες στη διαμόρφωση και την υλοποίηση των πολιτικών (Pierson 1991, Jessop 1998). Η Στρατηγική της Λισαβόνας (2000-2010) στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού, της ανταγωνιστικότητας και της καινοτομίας του δημόσιου τομέα ενθάρρυνε την εμπλοκή των μη κρατικών δρώντων, κάτι που υλοποιήθηκε με τους νέους τύπους διακυβέρνησης (Maroto – Rubalcaba 2008: 43). Η υιοθέτηση ήπιων εργαλείων πολιτικής (soft policy instruments) προαιρετικής εφαρμογής, όπως η Ανοικτή Μέθοδος Συντονισμού (ΑΜΣ), αποτέλεσε το κυριότερο μέσο εξευρωπαϊσμού και σύγκλισης των συστημάτων κοινωνικής προστασίας των κρατών μελών (de La Porte 2010). Γεγονός που συνέβη σε αντιδιαστολή με τις δεσμευτικές πολιτικές οικονομικής εναρμόνισης (Φερώνας 2013).

Η λειτουργία των νέων εργαλείων, έμμεσα, οδήγησε σε περιορισμό του δημόσιου χαρακτήρα των πολιτικών. Κάτι που ενισχύθηκε με την εισαγωγή διοικητικών πρακτικών που μέχρι πρότινος εφαρμόζονταν στην ιδιωτική αγορά. Η ανάπτυξη πειραματικών μεθόδων διακυβέρνησης (experimental governance) και καινοτομιών (innovation) προωθήθηκαν μέσω της ΑΜΣ (Natali 2010: 6). Το εγχείρημα αύξησης της επίδοσης των δημόσιων υπηρεσιών συνυφάνθηκε με την

έμφαση στις καινοτομίες και στη διασύνδεση τους με την οικονομική ανάπτυξη (Windrum 2008: 3). Έτσι, ο διάλογος γύρω από την καινοτομία του δημόσιου τομέα επηρεάστηκε έντονα από την σφαίρα της επιχειρηματικότητας και των ιδιωτικών οργανισμών. Κι αυτό, διότι ο νεοφιλελεύθερος ρόλος περί εταιρικής διακυβέρνησης έχει καταστεί κυρίαρχος (Veenswijk 2005: 3).

Οι στόχοι αυτοί εξακολουθούν να επιδιώκονται στη Στρατηγική «Ευρώπη 2020». Στο πλαίσιο της νέας Στρατηγικής, εν μέσω βαθιάς ύφεσης, εγκαινιάστηκε μια νέα καινοτομία, η Πλατφόρμα για την Καταπολέμηση της Φτώχειας και του Κοινωνικού Αποκλεισμού. Η Πλατφόρμα αποτελεί τον κεντρικό μηχανισμό για την εκπλήρωση του στόχου μείωσης κατά 20 εκατομμύρια των ανθρώπων που ζουν κάτω από συνθήκες φτώχειας μέχρι το 2020 [COM (2010) 758 final]. Στόχος που είναι αντιφατικός με τις εμμένουσες πολιτικές λιτότητας (Petmesidou – Guillen 2015: 23).

Κύριο εργαλείο πολιτικής της Πλατφόρμας ορίστηκε το Πακέτο Κοινωνικής Επένδυσης (Social Investment Package) [SWD(2013) 42 final]. Η έκδοση του Πακέτου φέρνει στο προσκήνιο ένα εύρος εργαλείων και πολιτικών, τα οποία όμως συχνά αντιμετωπίζονται σαν μια ad hoc απάντηση στα αυξανόμενα επίπεδα φτώχειας και περιθωριοποίησης. Τέτοια, για παράδειγμα, είναι το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα για την Απασχόληση και την Κοινωνική Καινοτομία ή το Ευρωπαϊκό Ταμείο για τους πιο Περιθωριοποιημένους, τα οποία αξιοποιούνται από τις τοπικές αρχές και τις ΜΚΟ για την χρηματοδότηση πολιτικών καταπολέμησης της φτώχειας ή κοινωνικής ένταξης (Arapoglou – Gounis 2015: 11). Τέλος, στο Πακέτο υπάρχει για πρώτη φορά ρητή αναφορά στους άστεγους ως ομάδας – στόχου των κοινωνικών παρεμβάσεων που προτείνονται.

Κεντρικό ρόλο στη Στρατηγική εξακολουθούν να διαδραματίζουν οι πειραματισμοί (experimentations) και οι καινοτομίες (innovations) στο κοινωνικό πεδίο. Ωστόσο, το πλαίσιο μετάβασης προς αυτές τις πολιτικές δεν φαίνεται να προκύπτει ως προϊόν κοινωνικής συναίνεσης. Αντίθετα, είναι μάλλον αποτέλεσμα ενός συμβιβασμού που διατυπώνεται στο πλαίσιο «μιας ζώνης πειραματισμού» που διαμορφώνεται από την ιδεολογία της αγοράς (Arapoglou – Gounis 2015: 12). Στο δεύτερο μέρος του άρθρου επιχειρείται η μελέτη της επίδρασης των μετασχηματισμών που μέχρι στιγμής αναφέρθηκαν στις πολιτικές για την αντιμετώπιση της έλλειψης στέγης στην Ελλάδα, στο πλαίσιο της ευρύτερης κοινωνικής πολιτικής που φαίνεται να διαμορφώνεται την περίοδο της οικονομικής κρίσης.

4. Ο Αντίκτυπος της Νέας Κοινωνικής Πολιτικής στο Μίγμα Ευημερίας της Έλλειψης Στέγης στην Ελλάδα

Έχει ιδιαίτερη σημασία ότι οι αλλαγές στη φιλοσοφία και τις μεθόδους του μίγματος ευημερίας παγιώνονται παράλληλα με τις επιπτώσεις της κρίσης. Ενώ επίσης, σε μεγάλο βαθμό, αντιλούν νομιμοποίηση από το δυσμενές αυτό περιβάλλον. Τα κράτη του Νοτιο-Ευρωπαϊκού τύπου ευημερίας βιώνουν από το 2008 κι έπειτα την πιο σκληρή και μακροχρόνια κρίση στη σύγχρονη ιστορία τους (Petmesidou – Guillen 2015: 3).

Η Ελλάδα βρέθηκε απροετοίμαστη μπροστά σε αυτή τη μεγάλη κρίση (Thomadakis 2015: 30), βιώνοντας με επώδυνο τρόπο την αύξηση των φαινομένων φτώχειας και κοινωνικού απο-

κλεισμού (FEANTSA 2012: 7). Οι χρηματοπιστωτικές αγορές και οι κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις της ΕΕ χρησιμοποιώντας το χρέος ως εργαλείο ελέγχου (Fouskas – Dimoulas 2013) εξανάγκασαν τις χώρες αυτές να ακολουθήσουν μεθόδους μιας «τιμωρητικής» δημοσιονομικής πειθαρχίας. Γεγονός που προκύπτει ως συνέπεια της εφαρμογής των μνημονίων δημοσιονομικής προσαρμογής (Petmesidou 2011) και τον επακόλουθο βίαιο μετασχηματισμό ελαχιστοποίησης του συστήματος κοινωνικής προστασίας (Venieris 2013).

Η κοινωνική πολιτική του ελληνικού κράτους απορρυθμίζεται απότομα εφαρμόζοντας πολιτικές που άλλες χώρες επιχείρησαν να υλοποιήσουν μέσω μεταρρυθμίσεων. Άλλωστε, στην Ελλάδα δεν σημειώθηκε καμία προσπάθεια διαπραγμάτευσης για μεταρρυθμίσεις κατά τις προηγούμενες δεκαετίες (Petmesidou - Guillen 2014: 299). Μετά τις εκτεταμένες περικοπές κοινωνικών δαπανών τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της κοινωνικής πολιτικής φαίνεται να αλλάζουν (Petmesidou 2013). Κομβικό ρόλο στο νέο προσκήνιο εξακολουθούν να έχουν οι χρηματοδοτήσεις των ευρωπαϊκών προγραμμάτων. Ωστόσο, ενισχυμένος παίκτης φαίνεται να είναι η Κοινωνία των Πολιτών (Sotiropoulos – Bourikos 2014). Αυτό συμβαίνει μέσω της περαιτέρω ενδυνάμωσης της δραστηριοποίησης των ΜΚΟ, της χρηματοδότησης που προσφέρουν φιλανθρωπικά ιδρύματα ή και οι ιδιωτικές επιχειρήσεις μέσω πρακτικών Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης.

Η εξέταση των πολιτικών αντιμετώπισης της έλλειψης στέγης αποτελεί ενδεχομένως ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της νέας φιλοσοφίας των κυοφορούμενων κοινωνικών παρεμβάσεων. Παρότι η έλλειψη στέγης δεν αποτέλεσε ποτέ προτεραιότητα της κρατικής κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα (Sarounakis 1997, Arapoglou 2002), οι επιπτώσεις της κρίσης αναδεικνύουν κάτι τέτοιο σε αναγκαιότητα.

Η απότομη αύξηση των φαινομένων φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, η όξυνση των ποσοστών ανεργίας και, κυρίως, μακροχρόνιας ανεργίας που παρατηρούνται στην Ελλάδα (βλ. Eurostat 2015) είναι δομικοί / διαρθρωτικοί παράγοντες που ευνοούν την εμφάνιση φαινομένων έλλειψης στέγης (ενδεικτικά Eliot and Krivo 1991). Με αυτό τον ισχυρισμό φαίνεται να συμφωνούν πρόσφατες έρευνες εστιασμένες στο συγκεκριμένο ζήτημα.

Τα ευρήματα της έρευνας των Arapoglou – Gounis (2014) φανερώουν αύξηση των ορατών μορφών έλλειψης στέγης και μια εκτεταμένη διόγκωση των κρυφών μορφών φτώχειας, ανεπαρκούς και επισφαλούς στέγασης. Ειδικότερα, σύμφωνα με τους υπολογισμούς των ερευνητών, περίπου 9.100 άνθρωποι βίωσαν κάποια από τις ορατές μορφές έλλειψης στέγης (visible homeless) στην ευρύτερη Μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας κατά το 2013. Ο αριθμός των αστέγων που ζουν στο δρόμο (roofless) υπολογίζεται για την ίδια χρονιά ότι κυμάνθηκε μεταξύ 1.200 – 2.360. Επίσης 15.435 άτομα εκτιμάται ότι ανήκουν στη δεύτερη κατηγορία της τυπολογίας ETHOS, τους στερούμενους κατοικίας (houseless). Τέλος, με βάση τα στοιχεία της εθνικής απογραφής του 2011, υπολογίζεται ότι περίπου 7.950 άτομα ζουν σε μη συμβατικές κατοικίες (non-conventional dwellings) και άλλα 13.651 άτομα σε ακατάλληλες για κατοίκηση (dwellings unfit for habitation) (Arapoglou – Gounis 2014: 22-4).

Η σημαντική επιδείνωση ενός φαινομένου ακραίας φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού¹⁰ θα υπαγόρευε μια συνολική στρατηγική αντιμετώπισης, θεμελιωμένης στη βάση του Κοινωνι-

10. Για μια κοινωνιολογική απόπειρα ανάλυσης του φαινομένου στην ελληνική βιβλιογραφία βλ. Παπαδοπούλου (2012).

κού Δικαιώματος στην Κατοικία¹¹. Ωστόσο, η φιλοσοφία παρέμβασης που διαμορφώνεται ευθυγραμμίζεται με τις ευρύτερες εξελίξεις των νέων μορφών κοινωνικής πολιτικής η περιγραφή των οποίων επιχειρήθηκε παραπάνω.

Συνοπτικά, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η κρατική κοινωνική πολιτική παραμένει απούσα. Οποιοσδήποτε δράσεις εκπορεύονται από την χρηματοδότηση ευρωπαϊκών προγραμμάτων, από χορηγίες φιλανθρωπικών ιδρυμάτων ή από μεγάλες ιδιωτικές επιχειρήσεις στο πλαίσιο της Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης τους (Arapoglou – Gounis 2015, Κουραχάνης 2015). Ο ρόλος του κράτους περιορίζεται στο συντονισμό των πολιτικών και στη διαμόρφωση μιας νέας διαχειριστικής φιλοσοφίας, η οποία παρέχει μεγάλα περιθώρια δραστηριοποίησης στην Κοινωνία των Πολιτών. Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώνεται τάση περαιτέρω αποδυνάμωσης της κρατικής κοινωνικής πολιτικής, ακόμη και σε μορφές στεγαστικής προστασίας που είχε ήδη θεσμοθετήσει¹². Ενώ, σε όσες υπηρεσίες για άστεγους παρατηρείται κινητικότητα αυτή πηγάζει από τη δραστηριοποίηση μη κρατικών δρώντων.

Αναλυτικότερα, οι κυριότερες πρωτοβουλίες από πλευράς κρατικής κοινωνικής πολιτικής επικεντρώνονται στη διευκόλυνση απορρόφησης κοινοτικών κονδυλίων. Ως τέτοιες περιπτώσεις θα μπορούσαν να θεωρηθούν, πρώτον, η θεσμοθέτηση των «Κοινωνικών Δομών Άμεσης Αντιμετώπισης της Φτώχειας». Η υλοποίηση αυτών των δομών ανατέθηκε σε Δήμους και ΜΚΟ (Υπουργείο Εργασίας 2012). Δεύτερον, η θεσμική αναγνώριση των αστέγων ως Ευάλωτης Κοινωνικά Ομάδας (Άρθρο 29, Ν. 4052/2012), εξέλιξη που σχετίστηκε με το Πακέτο Κοινωνικής Επένδυσης που εξέδωσε η Ευρωπαϊκή Επιτροπή.

Μια τρίτη αξιοσημείωτη δράση αποτέλεσε το πρόγραμμα «Στέγαση και Επανάταξη», το οποίο ανακοινώθηκε το 2013 και, αισίως, ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 2015. Σύμφωνα με το πλαίσιο εφαρμογής του Προγράμματος «δικαιούχοι είναι οι Οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης Α' και Β' βαθμού, Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου, Εκκλησιαστικά Φιλανθρωπικά Ιδρύματα, φορείς της Εκκλησίας και Νομικά Πρόσωπα Ιδιωτικού Δικαίου μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, που αποδεδειγμένα δραστηριοποιούνται στην παροχή υπηρεσιών στην ομάδα στόχο» (ΕΙΕΑΔ 2015: 5). Πρόκειται για μια χαρακτηριστική και ανάγλυφη αποτύπωση της πολυμέρειας των εμπλεκόμενων δρώντων στην υλοποίηση των κοινωνικών πολιτικών.

Πέρα από την επισκόπηση των κυριότερων θεσμικών πρωτοβουλιών, χρήσιμες διαπιστώσεις μπορούν να βγουν και από μια συνολικότερη αξιολόγηση του μίγματος ευημερίας των εφαρμοζόμενων πολιτικών. Κάτι που προκύπτει από την δευτερογενή επεξεργασία των ευρημάτων έρευνας πεδίου¹³. Για τις ανάγκες του ερευνητικού σκέλους του άρθρου έγινε δευτερογενής επεξεργασία 21 συνεντεύξεων. Οι συνεντεύξεις αυτές είχαν πραγματοποιηθεί με εκπροσώπους φορέων όλων των επιπέδων σχεδιασμού και άσκησης πολιτικής που ασχολούνται με την αντιμετώπιση του προβλήματος έλλειψης στέγης στην Ελλάδα. Στόχος της πρωτογενούς ανάλυσης τους ήταν η αξιολόγηση των χαρακτηριστικών των πολιτικών που εφαρμόζουν για το συγκεκριμένο ζήτημα. Σε αυτή τη δεύτερη επεξεργασία τους, για τους σκοπούς του παρόντος άρθρου, εξετάζονται υπό το πρίσμα του μίγματος ευημερίας των πολιτικών. Ειδικότερα, θα επιχειρηθεί η καταγραφή και

11. Παρά τη διαχρονική απουσία μιας Κοινωνικής Πολιτικής Κατοικίας (βλ. Εμμανουήλ 2006), το ελληνικό Σύνταγμα αναγνωρίζει το κοινωνικό δικαίωμα προστασίας της (παρ. 4 Άρθρο 21Σ).

12. Βλ. προστασία πρώτης κατοικίας με το «Νόμο Κατοέλπ».

13. Βλ. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Κουραχάνης (2015: 203-19).

διάκριση του ρόλου και των αρμοδιοτήτων που αναλαμβάνουν το κράτος, η κοινωνία των πολιτών και ο ιδιωτικός τομέας σε όλους τους εφαρμοζόμενους τύπους υπηρεσιών για την προστασία των αστέγων ή των απειλούμενων από στεγαστικό αποκλεισμό.

Για την αντιμετώπιση της έλλειψης στέγης, σχηματικά, θα μπορούσαν να αναφερθούν τέσσερις διακριτές επιμέρους πολιτικές: οι πολιτικές πρόληψης, οι πολιτικές έκτακτης ανάγκης, οι πολιτικές μεταβατικής φιλοξενίας και οι πολιτικές κοινωνικές ένταξης (Kourachanis 2015: 114-5). Από την δευτερογενή επεξεργασία των ευρημάτων της έρευνας πεδίου στους τέσσερις αυτούς διαφορετικούς τύπους παρατηρείται η παγίωση μιας υπολειμματικής κοινωνικής πολιτικής με κατασταλτικό πνεύμα. Το προ κρίσης, ισχυρό, υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο οδηγείται σε περαιτέρω αποδυνάμωση, ενώ η κοινωνία των πολιτών και ο ιδιωτικός τομέας ισχυροποιούνται ως πυλώνες παροχής ευμερίας.

Αναλυτικότερα, διευρυμένες προληπτικές πολιτικές απώλειας στέγης ουδέποτε αναπτύχθηκαν στην Ελλάδα. Ωστόσο έμμεσες πολιτικές, κυρίως μέσω του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας (ΟΕΚ), υποβοηθούσαν την διαβίωση χαμηλών εισοδημάτων και ευάλωτων ομάδων¹⁴ σε αξιοπρεπείς στεγαστικές συνθήκες. Η κατάργηση του ΟΕΚ (Ν. 4046/2012), για την μείωση του οικονομικού χαρακτήρα των βαρών των εργοδοτών, είναι βέβαιο πως μειώνει και τις προοπτικές διατήρησης αξιοπρεπών συνθηκών στεγαστικής διαβίωσης χαμηλών κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων.

Επιπρόσθετα, η μοναδική θεσμική πρωτοβουλία του ελληνικού κράτους για την πολιτική της προστασίας της πρώτης κατοικίας θα μπορούσε να θεωρηθεί ο Ν. 3869/2010, γνωστός και ως «Νόμος Κατσέλη». Αντίθετα δεν υπήρχε πρόνοια, σε κεντρικό επίπεδο, για οποιαδήποτε προληπτική πολιτική για τους ενοικιαστές ακινήτων. Η πρόσφατη αναθεώρηση του πλαισίου εφαρμογής του «Νόμου Κατσέλη»¹⁵ είναι πιθανό να έχει αντίκτυπο στα φαινόμενα έλλειψης στέγης.

Τέλος, μια άλλη μορφή υπηρεσιών που θα μπορούσε να συμπεριληφθεί στο πλέγμα της πρόληψης ή σε αυτό της μεταβατικής φιλοξενίας που θα αναφερθεί μετά είναι οι πολιτικές κοινωνικής κατοικίας. Πολιτικές δηλαδή που απευθύνονται σε δομές μακροπρόθεσμης φιλοξενίας με στόχο τη μετέπειτα μετάβαση σε μόνιμη στέγη. Η εφαρμογή τέτοιου είδους καινοτόμων προγραμμάτων εντοπίζεται σε επίπεδο ορισμένων ΜΚΟ. Με αποτέλεσμα οι δυνατότητες συμπερίληψης δικαιούχων να είναι εξαιρετικά περιορισμένες.

Η μεγαλύτερη κινητικότητα σε επίπεδο πολιτικών στα χρόνια της κρίσης παρατηρείται στην ανάπτυξη υπηρεσιών έκτακτης ανάγκης. Οι υπηρεσίες αυτές πρωτίστως απευθύνονται στον πληθυσμό αστέγων που έχει απωλέσει την κατοικία. Επικεντρώνονται, δηλαδή, στην αντιμετώπιση των πιο ακραίων και δημόσια ορατών φαινομένων έλλειψης στέγης (π.χ. άστεγοι που ζουν στο δρόμο). Οι υπηρεσίες αυτές αποσκοπούν στην κάλυψη των βασικότερων ανθρωπίνων αναγκών

14. Σύμφωνα με στοιχεία της εφημερίδας 'Το Βήμα' (10/02/2012) υπολογίζεται ότι περίπου 10.000 πολίτες λάμβαναν επιδότηση ενοικίου πριν την κατάργηση του οργανισμού.

15. Οι τροποποιήσεις στο «Νόμο Κατσέλη» αφορούν ένα συνδυασμό κριτήριων εισοδηματικών αλλά και αντικειμενικής αξίας του ακινήτου. Διαμορφώνονται δύο ξεχωριστές κατηγορίες δανειοληπτών, των οποίων τα εισοδηματικά κριτήρια ορίζονται ως εξής: 20.639 επίσημο οικογενειακό εισόδημα και αντικειμενική αξία πρώτης κατοικίας μέχρι 220.000 ευρώ (πρώτη κατηγορία) και 35.086 ευρώ οικογενειακό εισόδημα και αντικειμενική αξία κατοικίας μέχρι 280.000 ευρώ (δεύτερη κατηγορία). Και για τις δύο περιπτώσεις βασική προϋπόθεση είναι ο δανειολήπτης να χαρακτηρίζεται ως «συνεργάσιμος» από την Τράπεζα, βάσει του Νέου Κώδικα Δεοντολογίας Τραπεζών (βλ. αρ. απόφασης 148/10/5.10.2015).

μέσω της παροχής ειδών πρώτης ανάγκης, όπως σίτιση, ένδυση, περίθαλψη, κ.α.

Ένα σημαντικό εύρημα είναι ότι η εκπλήρωση τέτοιου είδους παροχών διεξάγεται, εξολοκλήρου σχεδόν, από την Κοινωνία των Πολιτών. Οι οικονομικοί πόροι των δράσεων προέρχονται από εθελοντική συνεισφορά πολιτών ή φιλανθρωπικών ιδρυμάτων ή από χορηγίες ιδιωτικών επιχειρήσεων. Ακόμη και σε περιπτώσεις που ο σχεδιασμός ή η οργάνωση τέτοιου είδους δομών επαφίεται στους Δήμους, η υλοποίηση των πολιτικών ανατίθεται συνήθως σε ΜΚΟ. Μη Κυβερνητικές οργανώσεις έχουν αναπτύξει από την κρίση και μετά ένα ευρύ πλέγμα υπηρεσιών πρώτης ανάγκης, όπως τα κέντρα ημέρας αστεγών, υπνωτήρια, υπηρεσίες ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης.

Σχετικά με την τελευταία παράμετρο, αυτή της πρόσβασης σε υπηρεσίες υγείας, με βάση τον αποκλεισμό μιας ομάδας ευάλωτων πολιτών από τις κρατικές δομές υγείας, παρατηρείται επίσης η ανάδειξη της Κοινωνίας των Πολιτών σε κεντρικό Πυλώνα. Κοινωνικά Ιατρεία θεσπίζονται είτε από ΜΚΟ, είτε από Πρωτοβουλίες ακτιβιστών σε τοπικό επίπεδο. Δεδομένου ότι το μεγαλύτερο κομμάτι του άστεγου πληθυσμού δεν διαθέτει ασφαλιστική κάλυψη, έχει ως μοναδική προοπτική πρόσβασης σε υπηρεσίες υγείας τις δομές αυτές. Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης είναι η εκπλήρωση του δικαιώματος στην υγεία για ομάδες που βιώνουν μορφές ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού, όπως οι άστεγοι, να εξαρτάται αποκλειστικά από την Κοινωνία των Πολιτών.

Οι δύο άλλοι τύποι πολιτικών για την αντιμετώπιση της έλλειψης στέγης, δηλαδή της μεταβατικής φιλοξενίας και της κοινωνικής ένταξης διέπονται από εγγενή υπανάπτυξη. Δομές μεταβατικής φιλοξενίας, όπως οι κοινωνικοί ξενώνες, αξιολογούνται ως ποσοτικά και ποιοτικά ανεπαρκείς. Επιπροσθέτα, προκύπτει ότι είναι αποκομμένες από ένα ευρύτερο δίκτυο κοινωνικών υπηρεσιών, όπως οι υπηρεσίες απασχόλησης, οι οποίες θα μπορούσαν να ενισχύσουν τις πιθανότητες κοινωνικής ένταξης.

Όσον αφορά στην τελευταία διάσταση, αυτή της κοινωνικής ένταξης, δεν προκύπτει οποιαδήποτε στοχευμένη πολιτική για ούτε μια ομάδα με ιδιαίτερα κοινωνικά χαρακτηριστικά. Ακόμη και η αναφορά στην εργασιακή επανένταξη του προγράμματος «Στέγαση και Επανένταξη» παραπέμπει στο φάσμα πολιτικών απασχόλησης που θεσπίστηκε για τον γενικό πληθυσμό ανέργων. Στα ελάχιστα εγχειρήματα κοινωνικής ένταξης θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν δράσεις ΜΚΟ, όπως το πρόγραμμα ανακύκλωσης χαρτιού ή η πώληση περιοδικού δρόμου. Οι δράσεις αυτές, αν και προσφέρουν ένα στοιχειώδες εισόδημα ζωτικής σημασίας στον άστεγο πληθυσμό, μέχρι σήμερα δεν έχει επιχειρηθεί να γενικευθούν σε κεντρικό επίπεδο. Με συνέπεια η αποτελεσματικότητα τους να είναι εξαιρετικά περιορισμένη.

5. Συμπεράσματα

Το μίγμα ευημερίας στις πολιτικές για την αντιμετώπιση της έλλειψης στέγης στην Ελλάδα κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης ενδεχομένως προΐδεάζει για ένα νέο πλαίσιο άσκησης κοινωνικής πολιτικής. Μια κοινωνική πολιτική με την Κοινωνία των Πολιτών σε ρόλο πρωταγωνιστή και το Κράτος σε ρόλο ρυθμιστή / διαχειριστή. Η νέα φιλοσοφία που διαμορφώνεται είναι

η εξής: το κράτος περιορίζεται στην παροχή γενικών κατευθύνσεων και αποσύρεται από την υλοποίηση ή/και την χρηματοδότηση των πολιτικών. Το κενό αυτό καλύπτεται από την Κοινωνία των Πολιτών και από τον ιδιωτικό τομέα. Η μετάβαση προς ένα υπολειμματικό μοντέλο κοινωνικής πολιτικής συντελείται παράλληλα με την αύξηση των φαινομένων φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού.

Ειδικά για την έλλειψη στέγης που πριν την κρίση δεν υπήρχε ένα συγκροτημένο πλέγμα πολιτικών αντιμετώπισης της, το φαινόμενο αυτό αποτυπώνεται εντονότερα. Διαμορφώνεται ένα μοντέλο διαχείρισης υπηρεσιών έκτακτης ανάγκης που αφορά κυρίως τις μορφές έλλειψης στέγης με δημόσια ορατότητα (π.χ. άστεγοι που ζουν στο δρόμο). Οι υπηρεσίες έκτακτης ανάγκης υλοποιούνται, εξολοκλήρου σχεδόν, από την κοινωνία των πολιτών. ΜΚΟ και φιλανθρωπικά ιδρύματα επωμίζονται την κάλυψη στοιχειωδών ανθρωπίνων αναγκών παρέχοντας υπηρεσίες σε είδος, όπως σίτιση, περίθαλψη, είδη πρώτης ανάγκης. Οι πηγές χρηματοδότησης αυτών των δράσεων προέρχονται από ευρωπαϊκά προγράμματα¹⁶ που αποσκοπούν στην ελάχιστη κοινωνική προστασία¹⁷, από χορηγίες Φιλανθρωπικών Ιδρυμάτων και εύπορων πολιτών ή Ιδιωτικών Επιχειρήσεων μέσω πρακτικών Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης.

Ποια μπορεί να είναι η τελική έκβαση όλων αυτών των εξελίξεων για τις ζωές των ακραία αποκλεισμένων; Πως οι φιλανθρωπικές πρακτικές μπορούν να υποκαταστήσουν επαρκώς τα θεμελιωμένα κοινωνικά δικαιώματα; Με ποιους τρόπους οι εθελοντές - πολίτες και οι ευσυνείδητοι επιχειρηματίες μπορούν να διασφαλίσουν επαρκή αντίβαρα απέναντι στην κρατική συρρίκνωση; Μπορεί το νέο μίγμα ευημερίας να εγγυηθεί συνθήκες κοινωνικής συνοχής και ευημερίας για όλους; Μπορεί να αποφύγει τη διάβρωση της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη; Ή μήπως η τελευταία ιδιότητα (επαν)αποκόπτεται από τις θεμελιώδεις αξίες και αρχές της φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας;

Βιβλιογραφία

- Alcock P. - Erskine A. - May M. (Eds.) (1998), *The Student's Companion to Social Policy*, Oxford: Blackwell.
- Alcock P. – Erskine A. – May M. (Eds.) (2002), *The Blackwell Dictionary of Social Policy*, Oxford: Blackwell.
- Arapoglou V. P. (2002), “Social and Spatial Dimensions of Homelessness in Athens: Welfare Networks and Practices of Care Professionals”, Unpublished Ph.D. Thesis, London School of Economics.
- Arapoglou V. P. – Gounis K. (2014), “Caring for the Homeless and the Poor in Greece: Implications for the Future of Social Protection and Social Inclusion”, Final Report, University of Crete: Rethymno.

16. Χαρακτηριστική είναι η υιοθέτηση μιας φιλοσοφίας βραχυπρόθεσμων παρεμβάσεων που εξαντλούνται στα πλαίσια προγραμμάτων, δίχως απαραίτητα να έχουν κάποια συστηματικότητα ή να υπόσχονται κάποια συνέχεια (βλ. Arapoglou – Gounis 2015: 17-25).

17. Ενδεικτικός είναι ο ρόλος του Ταμείου Ευρωπαϊκής Βοήθειας για τους πιο Περιθωριοποιημένους.

- Arapoglou V. – Gounis K. (2015), “Poverty and Homelessness in Athens: Governance and the Rise of an Emergency Model of Social Crisis Management”, GreeSE Paper No. 90, Hellenic Observatory Papers on Greece and Southern East Europe, LSE.
- Arts W. – Gelissen J. (2010), “Models of the Welfare State” in Castles G. – Leibfried S. – Lewis J. – Obinger H. – Pierson C. (Eds), *The Oxford Handbook of the Welfare State*, Oxford: Oxford University Press.
- Ascoli U. – Ranci C. (2002), “The Context of New Social Policies in Europe” in Ascoli U. – Ranci C. (Eds.), *Dilemmas of the Welfare Mix. The New Structure of Welfare in an Era of Privatization*, New York: Kluwer Academic / Plenum Publishers.
- Βενιέρης Δ. (2013), *Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική και Κοινωνικά Δικαιώματα. Το Τέλος των Ύμνων*, Β΄ Έκδοση, Αθήνα: Τόπος.
- Βενιέρης Δ. (2015), *Κοινωνική Πολιτική. Έννοιες και Σχέσεις*, Αθήνα: Τόπος.
- Βουλή των Ελλήνων (2010), «Ν. 3869/2010, ΦΕΚ Α 130/3-8-2010: Ρύθμιση των Οφειλών Υπερχρεωμένων Φυσικών Προσώπων και άλλες Διατάξεις», Αθήνα.
- Βουλή των Ελλήνων (2012), «Ν. 4046/2012, ΦΕΚ Α 28/14/02/2012: Έγκριση των Σχεδίων Συμβάσεων Χρηματοδοτικής Διευκόλυνσης μεταξύ του Ευρωπαϊκού Ταμείου Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (Ε.Τ.Χ.Σ.), της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Τράπεζας της Ελλάδος, του Σχεδίου του Μνημονίου Συνεννόησης μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και της Τράπεζας της Ελλάδος και άλλες Επείγουσες Διατάξεις για τη Μείωση του Δημοσίου Χρέους και τη Διάσωση της Εθνικής Οικονομίας», Αθήνα.
- Βουλή των Ελλήνων (2015), «ΦΕΚ Β 148/10/5.10.2015: Τροποποίηση του Κώδικα Δεοντολογίας του Ν. 4224/2013», Αθήνα.
- De la Porte, C. (2010), “State of the Art. Overview of Concepts, Indicators and Methodologies Used for Analyzing the Social OMC”, RECOWE Working Paper, RECWP 15/2010.
- Eliot M. – Krivo L. J. (1991), “Structural Determinants of Homelessness in the United States”, *Social Problems*, 38(1): 113-131.
- ΕΙΕΑΔ (2015), «Πρόγραμμα Στέγαση και Επανάταξη. Οδηγός Εφαρμογής», Αθήνα: Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης.
- Εμμανουήλ Δ. (2006), «Η Κοινωνική Πολιτική Κατοικίας στην Ελλάδα: Οι Διαστάσεις μιας Απουσίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 120: 3-35.
- Εμμανουήλ Δ. - Βελίδης Σ. - Στρουσοπούλου Ε. (1996), *Η Στέγαση των Χαμηλών Εισοδημάτων στην Ελλάδα*, Αθήνα: ΔΕΠΟΣ.
- Esping-Andersen G. (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Polity: Cambridge.
- Esping-Andersen G. (2000), *Why we Need a New Welfare State?*, Oxford: Oxford University Press.
- FEANTSA (2006), “ETHOS – Taking Stock”, Brussels.
- European Commission (2010), “Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions”, Brussels. [COM (2010) 758 Final].
- European Commission (2013), “Social Innovation Research in the European Union”, Brussels.
- European Parliament (2012), “Social Investment Pact – as a Response to the Crisis”, Brussels: European Commission, Report Number: 2012/2003 (INI).

- Eurostat (2015), “Europe in Figures – Eurostat Yearbook”, http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Europe_in_figures_-_Eurostat_yearbook
- Ferrera, M. (1996) “The Southern Model of Welfare in Social Europe”, *Journal of European Social Policy*, 6(1): 17-37.
- Ferrera M. – Hamerijck A. (2003), “Recalibrating Europe’s Welfare Regimes” in Zeitlin J. – Trubeck D. M. (Eds.), *Governing Work and Welfare in a New Economy: European and American Experiments*, Oxford: Oxford University Press.
- Fouskas V. – Dimoulas C. (2013), *Greece, Financialization and the EU. The Political Economy of Debt and Deconstruction*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Gough I. (1979), *The Political Economy of the Welfare State*, London: MacMillan.
- Gough I. and Wood G. (2004) (eds.), *Insecurity and Welfare Regimes in Asia, Africa and Latin America*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hakim C. (1982), *Secondary Analysis in Social Research: A Guide to Data Sources and Methods with Examples*, London: Allen and Unwin.
- Hochgerner J. (2011), “The Analysis of Social Innovation as Social Practice”, in Zentrum für Soziale Innovation (Ed.), *Pendeln zwischen Wissenschaft und Praxis. ZSI-Beiträge zu Sozialen Innovationen*, Vienna and Berlin: LIT.
- Jessop B. (1998), “The Rise of Governance and the Risks of Failure: The Case of Economic Development”, *International Social Science Journal*, 50(155): 29-46.
- Johnson N. (Ed.), *Mixed Economies of Welfare*, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Κουραχάνης Ν. (2015), «Η Κοινωνική Πολιτική για τους Άστεγους στην Ελλάδα: Ποιοτική και Κριτική Ανάλυση ενός Ακραίου Κοινωνικού Αποκλεισμού», Δημοσίευση Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Κόρινθος.
- Kourachanis N., (2015), “Confronting Homelessness in Greece during at time of Crisis”, *Social Cohesion and Development*, 10(2), pp.113-129.
- Maloutas T. (2012), “The Broadening and Mystified Margins of Urban Deprivation”, *European Journal of Homelessness*, 6 (2): 13-29.
- Μαλούτας Θ. (1990), *Αθήνα, Κατοικία και Οικογένεια. Ανάλυση των Μεταπολεμικών Πρακτικών Στέγασης*, Αθήνα: Εξάντας.
- Μαλούτας Θ. – Οικονόμου Δ. (Επιμ.), *Προβλήματα Ανάπτυξης του Κράτους Πρόνοιας στην Ελλάδα. Χωρικές και Τομεακές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Εξάντας.
- Maroto A. – Rubalcaba L. (2008), “Structure, Size and Reform of the Public Sector in Europe” in Windrum P. – Koch P. (Eds.), *Innovation in Public Sector Services: Entrepreneurship, Creativity and Management*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Marshall T. H. (1950), *Citizenship and Social Class and Other Essays*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Moreno L. (2010), “Welfare Mix, CSR and Social Citizenship”, Instituto de Políticas y Bienes Públicos (IPP), CCHS-CSIC, Working Paper, Number 5, Madrid.
- Natali D. (2010), *The Lisbon Strategy, Europe 2020 and the Crisis in Between*, European Social Observatory No. 4, Brussels.
- Oosterlynck S. Y. - Kazepov A. - Novy P. - Cools E. – Barberis Wukovitsch F. - Sarius T. and

- Leubolt, B. (2013), “The Butterfly and the Elephant: Local Social Innovation, the Welfare State and New Poverty Dynamics”, IMPROVE Discussion Paper 13(03) Antwerp: Herman Deleeck Centre for Social Policy – University of Antwerp.
- Παπαδοπούλου Δ. (2012), *Κοινωνιολογία του Αποκλεισμού στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα: Τόπος.
- Paulsen N. (2005), “New Public Management, Innovation and the Non-Profit Domain: New Forms of Organizing and Professional Identity”, in Veenswijk M. (Ed.), *Organizing Innovation: New Approaches to Cultural Change and Intervention in Public Sector Organizations (Innovation and the Public Sector)*, Amsterdam: IOS Press.
- Pierson C. (1991), *Beyond the Welfare State? The New Political Economy of Welfare*, Cambridge: Polity Press.
- Pierson P. (1996), “The New Politics of the Welfare State”, *World Politics*, 48 (2): 143-79.
- Petmesidou M. (2011), “Is the EU-IMF ‘rescue plan’ dealing a blow to the Greek welfare state?”, CROP Poverty Brief, January, www.crop.org.
- Petmesidou M. (2013), “Is social protection in Greece at a crossroads?”, *European Societies*, 15(4), pp. 597-616.
- Petmesidou M. – Guillen A. (2014), “Can the Welfare State as we Know it Survive? A View from Crisis-Ridden South European Periphery”, *South European Society and Politics*, 19(3): 295-307.
- Petmesidou M. – Guillen A. (2015), “Economic Crisis and Austerity in Southern Europe: Threat or Opportunity for a Sustainable Welfare State?”, OSE Research Paper, No. 18, Brussels.
- Πετμεζίδου Μ. (2006α), «Πρόλογος Επιμελήτριας» στο Esping-Andersen G., «Οι Τρεις Κόσμοι του Καπιταλισμού της Ευημερίας», Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Πετμεζίδου Μ. (2006β), «Η Προβληματική της Κοινωνικής Μεταρρύθμισης: Αξιακές Επιλογές, Διλήμματα και Προοπτικές», στο Ρομπόλης Σ. (Επιμ.), *Η Κοινωνική Πολιτική σ’ ένα Μεταβαλλόμενο Περιβάλλον*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Πετμεζίδου Μ. (2010), «Εναρκτήρια Ομιλία», στο Πετμεζίδου Μ. – Παπαθεοδώρου Χ. (Επιμ.), *Κοινωνική Μεταρρύθμιση και Αλλαγές στο Μίγμα Δημόσιου – Ιδιωτικού στο Πεδίο της Κοινωνικής Προστασίας*, Πρακτικά 3^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου ΕΕΚΠ, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Sapounakis A. (1997), “Innovative Services for the Homeless in the Greek Context”, Unpublished Report for the European Observatory on Homelessness, FEANTSA, Athens.
- Schumpeter J. (1934), *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest and the Business Cycle*, New Brunswick: Transaction Publishers.
- Sotiropoulos D. – Bourikos D. (2014), “Economic Crisis, Social Solidarity and the Voluntary Sector in Greece”, *Journal of Power, Politics and Governance*, 2(2):33-53.
- Thomadakis S. (2015), “Growth, Debt and Sovereignty. Prolegomena to the Greek Crisis”, GreeSE Paper No. 91, Hellenic Observatory, LSE.
- Titmuss R. (1983), *Social Policy – An Introduction*, London: Allen and Unwin.
- Τσιώλης Γ. (2011), «Δευτερογενής Ανάλυση Ποιοτικών Δεδομένων: Μια Ερευνητική Προσέγγιση Συμβατή με την Ποιοτική Προσέγγιση;» στο Τσιώλης Γ. – Σεντερδάκης Ν. – Κάλλας Γ. (Επιμ.), *Ερευνητικές Υποδομές και Δεδομένα στην Εμπειρική Έρευνα. Ζητήματα*

- Καταγραφής, Τεκμηρίωσης και Ανάλυσης των Κοινωνικών Δεδομένων*, Αθήνα: Νήσος.
- van Berkel R. – de Graaf W. – Sirovatka T. (Eds.) (2011), *The Governance of Active Welfare States in Europe (Work and Welfare in Europe)*, London: Palgrave.
- Veenswijk M. (2005), “Cultural Change in the Public Sector: Innovating the Frontstage and Backstage” in Veenswijk M. (Ed.), *Organizing Innovation: New Approaches to Cultural Change and Intervention in Public Sector Organizations (Innovation and the Public Sector)*, Amsterdam: IOS Press.
- Venieris D. (2013), “Crisis Social Policy and Social Justice: The Case for Greece”, GreeSE Paper No 69, Hellenic Observatory, LSE.
- Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας (2012), «Κοινωνικές Δομές Άμεσων Αντιμετώπισης της Φτώχειας», ΕΣΠΑ - Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού – Θεματικός Άξονας 4, Αθήνα.
- Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης - Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας (2012), «Άρθρο 29 του Ν. 4052/2012 (Φ.Ε.Κ. 41/01.03.2012, Τ. Α’)», Αθήνα.
- Φερόνας Α. (2013), *Ο Εξευρωπαϊσμός της Κοινωνικής Πολιτικής. Θεωρητικό Πλαίσιο, Μεθοδολογικά Προβλήματα και η Ελληνική Εμπειρία*, Αθήνα: Διόνικος.
- Wilensky H. (1975), *The Welfare State and Equality*, Berkley: University of California Press.
- Windrum P. (2008), “Innovation and Entrepreneurship in Public Services” in Windrum P. – Koch P. (Eds.), *Innovation in Public Sector Services: Entrepreneurship, Creativity and Management*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ: Η ΧΩΡΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΖΗΤΗΜΑΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΑΓΙΑΣ ΒΑΡΒΑΡΑΣ

Σταυρούλα Κοφινά

ΜΔΕ, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Περίληψη

Ο χώρος είναι μια παραμελημένη διάσταση στην κοινωνική πολιτική, παρόλο που μεγάλο μέρος της παραγωγής, κατανομής και διαχείρισης αστικών πόρων - υγεία, εκπαίδευση, απασχόληση, κοινωνική φροντίδα - αποτελείούν βασικό πεδίο δράσης της. Ωστόσο οι μεταβολές που συντελούνται στο παραδοσιακό κράτος πρόνοιας, αναδεικνύουν την χωρική διάσταση κυρίως στις πολιτικές για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού. Στο πλαίσιο αυτό, συσχετίζεται η κατοίκηση στο χώρο με την πρόσβαση ή τον αποκλεισμό από αστικούς πόρους, ευκαιρίες, προνόμια και δικαιώματα και αναδεικνύονται οι κοινωνικές ανισότητες και διαιρέσεις της αστικής οργάνωσης, στις χωρικές συγκεντρώσεις της φτώχειας και του πλούτου. Στην παρούσα έρευνα, μελετάται η επίδραση του χωρικού παράγοντα στην παραγωγή διαχωρισμών και ανισοτήτων μέσα από το παράδειγμα της πόλης της Αγίας Βαρβάρας. Μελετώνται οι επιπτώσεις που ασκεί η κατοίκηση στην ποιότητα διαβίωσης, στην πρόσβαση σε αστικούς πόρους και στην πολιτική και κοινωνική συμμετοχή σε μία πόλη, θύλακα φτώχειας και ανεργίας, που βιώνει διαχρονικά τον εδαφικό σιγματισμό, λόγω της πολυπολιτισμικής της σύνθεσης, καθώς ενσωματώνει μια από τις μεγαλύτερες κοινότητες Ρομά στην Ελλάδα.

Λέξεις κλειδιά: χώρος, αστικοί πόροι, δικαίωμα, ανισότητες, διαχωρισμός, εδαφικός σιγματισμός

Abstract

Space is a neglected dimension in social policy, although much of the production, distribution and management of urban resources - health, education, employment – consist its main action field. However, changes taking place in the traditional welfare state, highlights the spatial

dimension mainly on policies to tackle social exclusion. In this context, habitation in space is associated with the access to or exclusion from urban resources, opportunities, privileges and rights and highlighting social inequalities and divisions in urban organization, through spatial concentrations of poverty and wealth. This research studies the effect of the spatial factor in the production of divisions and inequality through the example of the city of Agia Varvara. Particularly studies the effects of habitation on the quality of life, access to urban resources and on the political and social participation in a city enclave of poverty and unemployment, which over time experiencing the territorial stigmatization due to its multicultural composition, as it incorporates one of the largest Roma communities in Greece

Keywords: *space, urban resources, rights, inequality, segregation, territorial stigmatization*

A. Εισαγωγή

Το παρόν άρθρο, μελετά τη χωρική διάσταση στην παραγωγή κοινωνικών ανισοτήτων και διαιρέσεων. Το θεωρητικό μέρος εστιάζει στην σημαντικότητα του χώρου στη διαβίωση των φτωχών πληθυσμών και στην παραγωγή ανισοτήτων και διαχωρισμών, με έμφαση σε συμβολικές δομές που παράγουν εδαφικό στιγματισμό. Μέσα από την νεομαρξιστική θεώρηση, προσεγγίζονται οι ανισότητες στην ποιότητα διαβίωσης λόγω άνισης κατανομής αστικών πόρων και χειραγώγησής τους από κυρίαρχες ομάδες που ελέγχουν θεσμικά το χώρο. Μέσα από την κεντρική έννοια “δικαίωμα στην πόλη”, αναδεικνύεται πως διεκδικείται και επαναδιαπραγματεύεται εντός της αστικής δομής η πρόσβαση σε αστικούς πόρους και “κοινά” της πόλης, ως δικαίωμα σε μια συνολικά ποιοτική διαβίωση καθώς και η σύνδεσή του με την ιδιότητα του πολίτη. Στο εμπειρικό μέρος μελετάται το παράδειγμα της πόλης της Αγίας Βαρβάρας, μιας πόλης που βιώνει την ανισότητα και τον διαχωρισμό, μέσα από τέσσερις άξονες: τη συγκρότηση του χώρου, φυσικού-κοινωνικού, ως ερμηνευτικός παράγοντας του διαχωρισμού και της ανισότητας, τη σύνδεση της κατοίκησης με δικαιώματα και την ιδιότητα του πολίτη, την τοπική ταυτότητα και τη σχέση της με τον εδαφικό στιγματισμό και τη διεκδίκηση του “δικαιώματος στην πόλη” ενάντια σε πολιτικές θεσμικού ελέγχου του χώρου που επιχειρούνται ή εφαρμόζονται. Τέλος παρουσιάζονται τα βασικά συμπεράσματα που αναδεικνύονται στην έρευνα.

B. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

B1. Η παραγωγή του χώρου

Η οργάνωση του αστικού χώρου περιλαμβάνει διαιρέσεις και ανισότητες οι οποίες αντανακλώνται μορφολογικά σε χωρικές συγκεντρώσεις και διαχωρισμούς στην αστική ζωή. Παράγοντες που διαμορφώνουν τη χωρική οργάνωση αποτελούν η ιδιοκτησία, η θέση στην αγορά εργασίας, η κοινωνική στρωμάτωση και οι ταυτότητες, οι οποίοι, επιδρώντας στις αγορές κατοικίας και εργασίας, τις ανάγουν σε κύριους ρυθμιστικούς μηχανισμούς διαχωρισμού και αστικών ανισοτήτων (Savage & Warde, 2005). Οι διαιρέσεις που παράγουν, καθορίζουν την εγγύτητα ή την απόσταση στην κατοίκηση και δημιουργούν χώρους ετερότητας και κοινωνικής αναπαραγωγής, διαμέσου των οποίων, αρθρώνονται σχέσεις δύναμης και εξουσίας (Σταυρίδης, 2006).

Στα προνομιούχα στρώματα, επιζητείται ο χωρικός διαχωρισμός, μέσω των προνομιακών χώρων κατοίκησης που έχουν την εξουσία να διαμορφώνουν. Στα μη προνομιούχα κοινωνικά στρώματα, η κατοίκηση είναι σημαντική στην επιβίωση, καθώς σχετίζεται με αστικούς πόρους, απολύτως αναγκαίους για την κοινωνική αναπαραγωγή αλλά και με πόρους της άτυπης οικονομίας που ενεργοποιεί η γειτνίαση, η οποία επιτρέπει στα νοικοκυριά να ανταλλάσσουν μεταξύ τους υπηρεσίες (φύλαξη παιδιών, ψώνια, φροντίδα ηλικιωμένων, φύλαξη σπιτιού, επισκευές κτ), δημιουργώντας πλεόνασμα στο πλαίσιο της αμοιβαιότητας και της αλληλεγγύης (Narotzky, 1997, Φουτάκης, 2004). Στις μειονοτικές ομάδες αξιοποιείται για συσπείρωση και πολιτισμική συνεκτικότητα, παράγοντας «θύλακες» που στηρίζονται στην συνοχή μεταξύ ομοίων (Κnox & Pinch, 2009).

Οι χωρικές ανισότητες παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις στην παγκόσμια γεωγραφία. Στον ευρωπαϊκό χώρο, ανασυντίθεται γύρω από συμβολικά όρια στα νέα γκέτο (Wacquant, 2008), απόρροια της έντασης της αστικής φτώχειας που αναγκάζει σε χωρική συγκέντρωση σε υποβαθμισμένες περιοχές εθνοτικές μεταναστών, άνεργους, χαμηλόμισθους του τομέα παροχής υπηρεσιών, χαμηλά κοινωνικά στρώματα και άλλες ομάδες. Πρόκειται για περιοχές έντονης περιθωριοποίησης με κύρια χαρακτηριστικά τους το στίγμα (stigma), τον περιορισμό (constraint), το χωρικό εγκλεισμό (spatial confinement) και τη θεσμική περιχαράκωση (institutional encasement) (Wacquant, 2004). Οι περιοχές αυτές, υποφέρουν από έναν «μηχανισμό σπύλων ταυτότητας» (tainted identity machine) (Wacquant, 2004) στη δημόσια συζήτηση που τις προβάλλει στερεοτυπικά ως χώρους βίας και επενεργεί πολλαπλά στις κοινωνικές σχέσεις και τη συλλογική δράση των κατοίκων, καθώς κινητοποιεί πρότυπα αποφυγής, διακρίσεων και επιδρά αρνητικά στις δημόσιες και ιδιωτικές πολιτικές.

Το φαινόμενο του εδαφικού στιγματισμού παρουσιάζει μια επίταση στις μεταβιομηχανικές μπροπόλες, όπου οι στιγματισμένες περιοχές, θεωρούνται φορείς κοινωνικής αποσύνθεσης και αποδιοργανωμένες «αντι-κοινωνίες» (Wacquant et al., 2014). Οι πληθυσμοί τους, πάντα περιγράφονται πιο μελανά από την πραγματική τους δημογραφική σύνθεση, συλλήβδην αντιμετωπίζονται ως περιθωριακοί και υπερτονίζονται οι πολιτισμικές διαφορές τους, ενώ, στο όνομα της ανάπτυξης, υπόκεινται σε κυρώσεις αστικής περιθωριοποίησης που υποκινούνται από στερεοτυπικές αντιλήψεις, φόβο και αποστροφή. Ο χωρικός στιγματισμός, αναδεικνύει το ρόλο των συμβολικών δομών στην παραγωγή ανισότητας και περιθωριοποίησης, μέσα από τη διασύνδεση

φυσικού, κοινωνικού και συμβολικού χώρου (Wacquant et al., 2014), που κινητοποιεί στις αστικές ρυθμίσεις, επιθετική θεσμική δράση ή εγκατάλειψη και πολιτικές διαχωρισμού από κυρίαρχες ομάδες που ελέγχουν την αστική οργάνωση, διαλύοντας τη χωρική ενότητα της πόλης, μαζί και κάθε δυνατότητα των στιγματισμένων περιοχών για ανάπτυξη και βελτίωση.

Στον ελλαδικό αστικό χώρο, εκφράσεις διαχωρισμού έχουν μελετηθεί στην ανάλυση της μεγέθυνσης της Μητροπολιτικής Αθήνας. Αναδείχθηκε η βίαιη προαστιοποίηση, απόρροια των πολεμικών συγκρούσεων και της μικρασιατικής καταστροφής (Νικολαΐδου, 1993, Γκιζελί, 1984), γεγονότα που οδήγησαν στην κυριαρχία της αυτοστεγάσης και της αυθαίρετης δόμησης (Ιωαννου & Σερράος, 2007). Εκφράστηκε χωρικά με τη διχοτόμηση μεταξύ της αστικής πλευράς (κέντρο και ανατολικά) και της εργατικής πλευράς της πόλης (δυτικά), με όριο το ρέμα του Κηφισού (Καβουλάκος, 2008), όπου στην τελευταία χωροθετούνται χρήσεις που συνθέτουν ένα περιβαλλοντικά υποβαθμισμένο περιβάλλον διαβίωσης. Η έννοια του διαχωρισμού, θεωρείται φαινόμενο χαμηλής έντασης, σε σχέση με την εμπειρία άλλων ευρωπαϊκών πόλεων, λόγω της χαμηλής στεγαστικής κινητικότητας και της οικογενειοκεντρικής οργάνωσης της ελληνικής κοινωνίας (Εμμανουήλ, 2008). Όμως, την τελευταία εικοσαετία, η έννοια του «γκέτο» που εμφορείται στο λόγο των ΜΜΕ, υψώνει συμβολικά σύνορα και παράγει χωρικό στιγματισμό, γύρω από περιοχές εγκατάστασης πληθυσμών με ιδιαίτερες πολιτισμικές ταυτότητες, όπως είναι οι μετανάστες και οι Ρομά.

B2. Αστικοί πόροι και δικαίωμα στη πόλη

Κεντρικό ζήτημα στον διαχωρισμό και στις χωροκοινωνικές ανισότητες, αποτελεί η άνιση κατανομή των αστικών πόρων, ως γεωγραφικά εντοπιζόμενα συστήματα, που αφορούν είτε σε πόρους που παράγονται από δημόσια δράση (υγεία, εκπαίδευση, ασφάλεια, δίκτυα μεταφορών, δημόσιες εγκαταστάσεις κ.α.), είτε σε πόρους που παράγονται από επιλογές του ιδιωτικού τομέα (επιχειρηματική δράση, βιομηχανικές ζώνες κ.α.). Οι πόροι αυτοί μπορεί να είναι επωφελείς, απαραίτητοι οικονομικά, κοινωνικά, ψυχολογικά και συμβολικά για την επιβίωσή του ατόμου εντός της αστικής δομής ή να είναι επιβλαβείς και να ασκούν αρνητικές επιπτώσεις στη διαβίωση. (π.χ. να επιβαρύνουν την υγεία ή το περιβάλλον).

Κατά τον Harvey (1988, pp68-71) οι αποφάσεις χωροθέτησης των αστικών πόρων είναι σημαντικές διότι αλλάζουν τη δυνατότητα πρόσβασης και εγγύτητας των χρηστών, κατά συνέπεια και την τοπική τιμή των πόρων, δημιουργώντας μεταβολές στο πραγματικό εισόδημα των ατόμων π.χ. όπως θα μελετήσουμε στην ποιοτική έρευνα που ακολουθεί το κλείσιμο ενός νοσοκομείου σε μια περιοχή αναγκάζει σε έξοδα μετακίνησης και ιδιωτικές δαπάνες υγείας. Όμως οι αναδιανεμητικές επιδράσεις από τη χωρική οργάνωση στο πραγματικό εισόδημα διαφορετικών ομάδων πληθυσμού, δύσκολα αποτιμώνται ποσοτικά, γι' αυτό θα πρέπει να αναζητηθούν “οι κρυφοί μηχανισμοί αναδιανομής εισοδήματος” (Harvey 1988:51) στο κόστος πρόσβασης στη χρήση και στο κόστος εγγύτητας κοινωνικών πόρων (ελεύθερων και κρατικών), στην ταχύτητα των αλλαγών στους πόρους και το εύρος προσαρμογής διαφορετικών τμημάτων πληθυσμού σε αυτές και στην επίδραση, θετική ή αρνητική, εξωτερικών παραγόντων που σχετίζονται με την παραγωγή (π.χ. μόλυνση, απόβλητα, κατανάλωση), οι οποίες δεν αναδιανέμονται από την αγο-

ρά, γι' αυτό υποκινούν πολιτικές αποφάσεις που χειραγωγούνται από κυρίαρχες ομάδες για να δημιουργήσουν πλεονεκτήματα στο εισόδημά τους.

Γύρω από τους αστικούς πόρους, αναπτύσσονται «παιχνίδια χωροθέτησης» (Harvey, 1988, pp 72-77) μεταξύ ανταγωνιστικών ομάδων, με ασύμμετρη δύναμη και ισχύ, που μάχονται για μια σειρά από οφέλη μέσω πολιτικής δράσης και διαπραγμάτευσης. Μοιραία υπερισχύουν κυρίαρχες κοινωνικά ομάδες, με όρους οικονομικούς, εκπαιδευτικούς ή επιρροής, οι οποίες χειραγωγούν και ελέγχουν τις αποφάσεις χωροθέτησης, λόγω καλύτερης οργάνωσης και συσπείρωσης γύρω από κοινά συμφέροντα, με αποτέλεσμα να διαμορφώνουν προνομιακά το χώρο που ζουν και να εκμεταλλεύονται καλύτερα τους αστικούς πόρους. Αντίθετα, η εργατική τάξη και τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα είναι οι χαμένοι στα παιχνίδια χωροθέτησης πόρων. Ιδιαίτερα οι ομάδες που ανήκουν είτε στο οικονομικό (άνεργοι, φτωχοί, άποροι κ.α.) είτε στο κοινωνικό περιθώριο (εθνοτικές, πρόσφυγες, ΑΜΕΑ, άστεγοι κ.α.) απομονώνονται και εγκλωβίζονται χωροκοινωνικά (Knox & Pinch, 2009, pp 148-149), δεν έχουν εξουσία να επηρεάζουν το χώρο που ζουν, με αποτέλεσμα αυτός να συσσωρεύει εντός του την πολλαπλή αποστέρση, υποδομών, προνομίων, ευκαιριών, συνθέτοντας ένα υποβαθμισμένο περιβάλλον διαβίωσης.

Αυτός ο έντονος χωροκοινωνικός διαχωρισμός, υπηρετείται από ιδιαίτερους χωροταξικούς σχεδιασμούς οι οποίοι, φέροντας συγκεκριμένο ιδεολογικό και πολιτικό φορτίο (Shore & Wright, 2003), εντείνουν τις ανισότητες μέσα από χωρικές πρακτικές (Stevenson, 2007, pp 78-83).

Αυτή η ασυμμετρία δύναμης πάνω στον έλεγχο πόρων και προνομίων της πόλης, χρειάζεται να αντιμετωπιστεί επί τη βάση μιας εδαφικής κοινωνικής δικαιοσύνης (territorial social justice) (Harvey, 1988), που πρέπει πρωτίτως να αποσκοπεί στη μεγιστοποίηση των προοπτικών και των πόρων για τις λιγότερο ευνοημένες περιοχές (Amin, 2005), μέσα από μια συνολική στρατηγική για τα αστικά συστήματα, που πρέπει να συμφιλιώνει χωρικές πολιτικές, με πολιτικές που επιδρούν στις κοινωνικές διαδικασίες, στη βάση ενός ουμανιστικού αστισμού (humanizing urbanism), που θα συμβάλει στην κοινωνική ευημερία (Harvey, 1988, pp 116-117, 314).

Ουσιώδες ζήτημα στην δίκαιη κατανομή των αστικών πόρων είναι και η προστασία των «κοινών» της πόλης (Harvey, 2012). Πρόκειται για πόρους που διαχειρίζονται από την κρατική εξουσία και τη δημόσια διοίκηση, που ελέγχει τους όρους διανομής και κατανομής τους. Η έννοια του “κοινού” είναι αντιφατική, αμφισβητούμενη και ασταθής χωρικά και κοινωνικά: μπορεί να υποβληθεί σε πολιτικές διάκρισης και εξαίρεσης από τη χρήση, στη βάση κοινωνικών διακρίσεων, να υποβληθεί σε καταχρηστική χρήση, να μεταβληθεί ή να συρρικνωθεί, με βάση τις χρηματοδοτήσεις προς την πόλη από τους εθνικούς προϋπολογισμούς, να εμπορευματοποιηθεί, να περιοριστεί ή να ιδιωτικοποιηθεί μέσα από κρατικές πολιτικές ή λόγω απόσυρσης του κράτους από την παροχή του.

Η ασταθής έννοια των «κοινών», σε συνδυασμό με την ένταση των χωροκοινωνικών αποκλεισμών, οδηγούν σε ποιοτικές και ποσοτικές κρίσεις μέσα στις πόλεις (Βρυξέλες, 2003), κινητοποιώντας την αυτο-οργάνωση πληθυσμών σε ομάδες διαμαρτυρίας και αστικά κινήματα, που αγωνίζονται γύρω από την ιδιοποίηση των δικών τους «κοινών», την προστασία δημόσιων κοινωνικών αγαθών, την παραγωγή του «κοινού» χώρου και την άμβλυση των ανισοτήτων στην ποιότητα διαβίωσης.

Οι διεκδικήσεις αυτές πάνω στην πόλη και τους πόρους της, αναδεικνύουν το “δικαίωμα στην πόλη”, το οποίο αφορά στον έλεγχο πάνω στις διαδικασίες αστικοποίησης και κατ'έπείταση

διαβίωσης, ως θεμελιακό στοιχείο για την ανθρώπινη ευημερία (Harvey, 2012,pp38-39). Διαδικασίες που υπηρετούν τις ανάγκες οικονομικής μεγέθυνσης και ελέγχονται από τη θεσμικά κυρίαρχη αστική τάξη, μέσω του κρατικού αστικού σχεδιασμού. Ενάντια σε αυτό τον έλεγχο, που τους υποβιβάζει σε παθητικούς χρήστες και καταναλωτές, τα άτομα πρέπει να διεκδικήσουν, όχι μόνο δικαιώματα επί των αστικών πόρων, αλλά και το δικαίωμα σε μια ανανεωμένη και μετασχηματισμένη αστική ζωή (Lefebvre:1977, Harvey:2012), στη βάση των κοινωνικών σχέσεων, μέσα στην οποία τα άτομα θα μπορούν να παράγουν το χώρο που ζουν, να έχουν πρόσβαση σε ευκαιρίες ανάπτυξης των δυνατοτήτων τους (Marcuse,2009,pp193), να συμμετέχουν σε πολιτικά πρόνομια, να ικανοποιούν τις περιφρονημένες από την οικονομική διάσταση μεταυλιστικές ανθρώπινες ανάγκες (Lefebvre,1977 & Goonewardena at al.,2008), μέσα από νέες πρακτικές (αποεμπορευματοποίηση χώρου, χρόνου, πολιτισμού) και να ζουν σε ένα συνολικό ποιοτικό χώρο καθημερινής ζωής και κατοίκησης, που να ανταποκρίνεται στην πολυπλοκότητα της αστικής εμπειρίας και στην ετερογένεια ο οποίος δεν θα εξουσιάζεται από μοντέλα και κυριαρχίες (Bruxéa, 2003,σελ.351-358).

Το δικαίωμα στην πόλη, προβάλλεται ως μια νέα ηθική κοινωνικής συμβίωσης (Gilbert & Dikec, 2008, Marcuse,2009), ενάντια στο μαρασμό των πόλεων, που δομείται πάνω στον συμμετοχικό πολεοδομικό σχεδιασμό, τον δημοκρατικό έλεγχο του κρατικού μηχανισμού και την αυτοδιαχείριση (Lefebvre, 1977,pp183-184). Αυτή η διεκδίκηση, με χωρικά χαρακτηριστικά, δεν αφορά στους ισχυρούς, που ήδη το κατέχουν, αλλά στους πύθ αποκλεισμένους και περιθωριοποιημένους, με όρους ταξικούς, οικονομικούς και πολιτισμικούς (Marcuse P, 2009,pp191). Επεκτείνει το πεδίο εφαρμογής του δικαιώματος, καθώς αυτό γίνεται απαιτητό επί της κοινωνίας, για πόρους που είναι απαραίτητοι στην διαβίωση, αλλά και κοινωνικά - πολιτικά δικαιώματα (Garcia, 1996), τα οποία συλλαμβάνονται ως μια πτυχή της κοινωνικής συγγένειας που παράγει η κοινή συμβίωση, παρά ως κληρονομούμενη ή φυσική ιδιοκτησία των ατόμων (Holston & Appadurai,1996:197-198). Πηγάζει δε, από το αίσθημα της συνεισφοράς των αστικών εργατών στη δημόσια σφαίρα, μέσω της οικονομίας, γιατί τα πλήθη των μη προνομιούχων των πόλεων, παρόλο που είναι φτωχοί, είναι καταναλωτές και φορολογούμενοι και με αυτές τους τις ιδιότητες, διεκδικούν πρόσβαση σε πόρους και δικαιώματα στην πόλη,, ενάντια σε δυνάμεις πολιτικές και οικονομικές, που στερούν δικαιώματα ποιοτικής διαβίωσης και επιβάλλουν εξαιρέσεις και διακρίσεις. Το ζήτημα αυτό, αναδεικνύεται έντονα στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, όπου οι πόλεις, ακολουθώντας διαφορετικές πορείες από τα κράτη τους, παρουσιάζουν ανισότητες μεταξύ τους στην παροχή προνομίων λόγω τοπικοποίησης του κεφαλαίου και της εργασίας (Sussen,1991). Παράλληλα, η μετανάστευση, μέσα από τους πυκνούς και ετερογενείς βιωμένους αστικούς χώρους που δημιουργεί, εκβάλλει σε επέκταση δικαιωμάτων πρόσβασης και χρήσης υποδομών και πόρων σε μη πολίτες, που διαμένουν νομίμως ή και παράνομα στις πόλεις (Garcia, 1996).

Σε αυτή τη συνάφεια, το δικαίωμα στην πόλη συνδέεται και με την ιδιότητα του πολίτη (citizenship), η οποία αδυνατεί πιά να συμπεριλάβει όλα τα μέλη μιας κοινωνίας (Garcia, 1996) και επαναδιαπραγματεύεται σε υποεθνικό επίπεδο, αναδεικνύοντας εκ νέου την αστική ιδιότητα του πολίτη που προϋπήρχε και αποδομήθηκε, για λόγους κυριαρχίας του κράτους – έθνους (Gilbert & Dikec, 2008). Ο Holston, αναγνωρίζει τρεις μορφές αστικής ιδιότητας του πολίτη (urban citizenship) που απορρέουν: α) από την πόλη ως την πρωταρχική πολιτική κοινότητα (primary political community), β) από την ιδιότητα του κατοίκου στον αστικό χώρο ως κριτή-

ριο για συμμετοχή και την πολιτική κινητοποίηση γ) από διεκδικήσεις δικαιωμάτων που προκύπτουν μέσα από το αστικό βίωμα και την συμμετοχή στις παραστάσεις της πόλης (Holston & Appadurai, 1996). Η αστική ιδιότητα του πολίτη, εξωθεσμική και εξωκανονιστική με συμβατικούς όρους, διεκδικείται στην κοινωνική πρακτική και από άτομα που στερούνται ιθαγένειας και υπηκοότητας, καθώς αφορά στην ουσιαστική ή επιτελεστική ιδιότητα του πολίτη (performative or substantive citizenship) να μπορεί να συμμετέχει στην παραγωγή των κοινωνικών σχέσεων. Διαμορφώνεται δε, από τις πραγματικές και ιδεολογικές συνθήκες, που επιτρέπουν στα άτομα την κοινωνική, πολιτισμική και οικονομική ενσωμάτωση στην κοινωνία που ζουν (Gilbert & Dikec, 2008 & Garcia, 1996).

Γ. ΕΜΠΕΙΡΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

Γ1. Ταυτότητα έρευνας

Στην ποιοτική έρευνα που παρουσιάζουμε, ακολουθήσαμε τη ριζοσπαστική νεομαρξιστική θεωρία, διερευνώντας πως βιώνεται το «δικαίωμα στην πόλη», σε μια περιοχή πολλαπλής αποστέρσης. Στο πλαίσιο αυτό, μελετήσαμε το παράδειγμα της Αγίας Βαρβάρας, μιας μικρού μεγέθους πόλης (26.550 κάτοικοι) που χωροθετείται στις παρυφές της Μητροπολιτικής Αθήνας, στο Δυτικό της Τομέα. Ως προς τη χωροταξική της οργάνωση, κυρίαρχη χρήση γης είναι η κατοικία με δόμηση κυρίως μεταξύ '60 – '80, η αναλογία πρασίνου – δομημένου περιβάλλοντος είναι 7%, κάτω από τα διεθνή πρότυπα, ενώ η περιοχή της κάτω Αγίας Βαρβάρας αριθμεί 29 προσφυγικές πολυκατοικίες στις οποίες υπολογίζεται ότι κατοικούν κατά προσέγγιση 1500 άτομα με μέσο εμβαδόν κατοικίας ανά άτομο 26-33τμ.¹ Ως προς το κοινωνικό περιβάλλον, αποτελεί διαχρονικά θύλακα φτώχειας² και ανεργίας³. Το μορφωτικό επίπεδο, παραμένει χαμηλό⁴, καθώς 24,8% είναι απόφοιτοι Δημοτικού και 15,1% λειτουργικά αναλφάβητοι. Χαρακτηρίζεται δε από πολυπολιτισμική σύνθεση με έντονη την παρουσία της κοινότητας των Ρομά που υπολογίζεται στο 10% του τοπικού πληθυσμού⁵. Ως προς το οικονομικό περιβάλλον μόνο 18% των απασχολούμενων εργάζονται εντός πόλης, κύρια οικονομική δραστηριότητα είναι το εμπόριο και κυριαρχείται από ρόμικες εμπορικές επιχειρήσεις συγκεντρωμένες γύρω από τον κεντρικό οδικό της άξονα.

1. Με αναγωγή στο σύνολο από μελέτη του Κέντρου Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας στο πλαίσιο του προγράμματος “Πράσινη Αστική Πιλοική Γειτονιά” (2012)

2. Επιχειρησιακό Πρόγραμμα του Δήμου Αγίας Βαρβάρας 2012-2014: οι ομάδες σε κίνδυνο φτώχειας στην Αγία Βαρβάρα (όπως κατηγοριοποιούνται στην έρευνα της ΕΛΣΤΑΤ του 2009) αποτελούσαν αθροιστικά το 60% του τοπικού πληθυσμού με βάση τα στοιχεία απογραφής πληθυσμού της ΕΣΥΕ 2001, χωρίς να υπολογίζονται οι μονογονεϊκές οικογένειες και άλλες ειδικές ομάδες.

3. Στις απογραφές πληθυσμού ΕΣΥΕ-ΕΛΣΤΑΤ ο Δήμος Αγίας Βαρβάρας: το 1991 είχε το υψηλότερο ποσοστό ανεργίας στη Δυτική Αθήνα, το 2001 το δεύτερο υψηλότερο πίσω από το Ζεφύρι (13,9%) το 2011 έχει το υψηλότερο στον Δυτικό Τομέα της Περιφέρειας Αττικής, 24,5% στο σύνολο των οικονομικά ενεργών (14,3% άνδρες, 10,2% γυναίκες)

4. ΕΣΥΕ 2001: 29,4% απόφοιτοι Δημοτικού, 12,84% λειτουργικά αναλφάβητοι

5. Απογραφική Έρευνα του πληθυσμού ΡΟΜΑ Δήμου Αγίας Βαρβάρας 2002

Η ποιοτική έρευνα, έλαβε χώρα το 2014 και αποτελείται από 15 ημιδομημένες συνεντεύξεις με κατοίκους, οι οποίοι επιλέχθηκαν με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας και με κριτήρια την εκπροσώπηση βιωμάτων από όλα τα χωρικά υποσύνολα της πόλης (γεωγραφική διασπορά), την ισορροπία ως προς τα δημογραφικά χαρακτηριστικά, την εκπροσώπηση ειδικών πληθυσμιακών ομάδων της πόλης (Ρομά, Πόντιοι) και τη συμμετοχή ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας, για ιστορικό βάθος. Από τους 15 πληροφορητές, 8 ήταν άνδρες και 7 γυναίκες, 4 ήταν άτομα ηλικίας 30 – 40, 4 ηλικίας 40-50, 4 ηλικίας 50 – 60 και 3 άτομα άνω των 60 ετών. Ως προς στη γεωγραφική τους διασπορά, 4 κατοικούν στην άνω Αγία Βαρβάρα, 6 στην κάτω και 5 στη μέση περιοχή της πόλης. Ως προς το μορφωτικό επίπεδο, 5 ήταν απόφοιτοι Δημοτικού Σχολείου, 3 Γυμνασίου, 3 Λυκείου και 4 απόφοιτοι ανώτερης – ανώτατης εκπαίδευσης. Ως προς την κατάσταση απασχόλησης, 4 ήταν υπάλληλοι, 5 άνεργοι, 2 συνταξιούχοι και 4 επιχειρηματίες. Ως προς τη συμμετοχή πληθυσμιακών υποσυνόλων της πόλης από τους 15, οι 5 ήταν Ρομά και οι 3 ποντιακής καταγωγής.

Στόχος της έρευνας ήταν η σε βάθος κατανόηση, διαμέσου βιωμάτων, αναπαραστάσεων, στάσεων και αντιλήψεων (Ιωσηφίδης & Σπυριδάκης, 2006, σελ 187), σε μία εκτεταμένη μελέτη περίπτωσης, με έμφαση στο ιστορικό βάθος, η οποία εμπερικλείει τη διαδικασία συγκρότησης της πόλης. Κατέστη δυνατή λόγω του μικρού μεγέθους της πόλης, του γεωγραφικού εντοπισμού των γεγονότων και της πολυμεθοδολογικής προσέγγισης του ζητήματος (συμμετοχή-παρατήρηση, μελέτη αρχείων Δήμου).

Γ2. Συγκρότηση του κοινωνικού χώρου

Οι πληροφορητές της έρευνας, μέσα από τη χωροκοινωνική αφήγηση του παρελθόντος, ανέδειξαν τη διαλεκτική σχέση μεταξύ χώρου (χωρικότητα) και χρόνου (ιστορικότητα) (Κουρλιούρος, 2011) και την εγγραφή της στο παρόν της πόλης. Προέκυψε ότι η Αγία Βαρβάρα, συγκροτήθηκε μέσα από τη βίαιη προαστιακή αστικοποίηση της Αθήνας (μικρασιατική καταστροφή, μεταπολεμική αστικοποίηση, παλιννόστηση ποντιακού ελληνισμού), όπου εκτοπισμένοι πληθυσμοί εγκαταστάθηκαν εδώ, χωρίς κρατική αρωγή με την πρακτική της αυτοστέγασης και της αυθαίρετης δόμησης.

Ιδρυτική κοινότητα της Αγίας Βαρβάρας, είναι Ρομά μικρασιάτες πρόσφυγες, που εκδιώχθηκαν ουσιαστικά από τον μητροπολιτικό ιστό και εγκαταστάθηκαν προπολεμικά (1930) σε κενό περιαστικό χώρο, αρχικά σε συνθήκες καταυλισμού.

«Το σόι μάζεβε 100-150 άτομα και ο ένας ακολουθούσε τον άλλο....Είχαν το χώρο τους και σαν ερμηκό μέρος δεν είχαν πρόβλημα με την αστυνομία να έρθουν να τους διώξουν γιατί εκείνες τις εποχές έμεναν σε τσαντίρια....μετά σιγά – σιγά χτίσανε» Α.Β, 55χρ. Ρομά

Η κοινότητα αυτή, διαφοροποιείται από άλλους ρόμικους πληθυσμούς, καθώς επιζητά τη χωρική της εγκατάσταση, συνδέεται ιδιοκτησιακά με την πόλη και μέσα από τη διαγενεακή και κοινοτική συμβίωση, επικρατεί το χώρο με αποτέλεσμα τη συγκρότηση ενός ισχυρού πολιτισμικού θύλακα.

“Ήταν η απολύτως κεντρική κοινότητα των Ρομά στην Ελλάδα...τον όρο νομαδική πρέπει να τον αποβάλουμε για τη συγκεκριμένη κοινότητα ” Μ.Ρ, 63χρ. Ρομά

Μεταπολεμικά, η συνέχιση της αστικοποίησης, κυρίως κατά τη δεκαετία του '60, «αγκάλιασε» την χωρική τους εγκατάσταση, καταλήγοντας σήμερα να πρόκειται για τη μοναδική ρόμικη κοινότητα στον ελλαδικό χώρο που ζει ενταγμένη στο χωρικό σύνολο της πόλης και όχι στις παρυφές της ή σε συνοικισμούς. Η κατοίκηση των Ρομά στην Αγία Βαρβάρα, είναι κατά 40% σε ιδιόκτητες κατοικίες⁶ και παρουσιάζει χωρική διασπορά χωρίς συγκεντρώσεις,

“Είμαστε από τους πρώτους που εξελιχθήκαμε από τα Ρομά και όλες οι άλλες περιοχές που ζούνε τοιγγάνοι πήραν από μας και αρχίζανε και αλλάζανε συμπεριφορά, ντύσιμο, καθαριότητα, γιατί κάνανε συναναστροφές μαζί μας και τους άρεσε αυτό που είχαμε. Εξελιχθήκαμε γιατί ήμασταν πιο κοντά στους μη τοιγγάνους” Α.Β., 55χρ. Ρομά

Η μαζική εγκατάσταση των Ρομά προσέδωσε στο χώρο συγκεκριμένα χαρακτηριστικά.

“Όσοι μέιναν στην πόλη, έκαναν συνειδητή επιλογή και ουσιαστικά μια στάση ζωής, ότι, ναι, εγώ το επιλέγω και ως είμαι κοντά στους τοιγγάνους, το Λοιμωδών και το Δρομοκαϊτείο, είτε γιατί δεν μπορώ να κάνω διαφορετικά, είτε γιατί και εγώ είμαι κομμάτι προσφυγιάς ...η Αγία Βαρβάρα προσφερόταν, ήταν ένας τόπος ανοιχτός, με πολύ φθινό κόστος να αγοράσεις ή να χτίσεις” Μ.Ρ., 63χρ. Ρομά

Κατά την Δικτατορία, δύο γεγονότα εκβάλλουν σε κοινωνικούς μετασχηματισμούς: στις αρχές του '70, μια 10μερη κοινωνική εξέγερση των ΡΟΜΑ, από τους καταυλισμούς του Ντενεκέ Μαχαλά και του Καστανά, οι οποίοι, διεκδικώντας το δικαίωμα στη στέγη, καταλαμβάνουν κενά διαμερίσματα στις 29 νεόδμητες εργατικές πολυκατοικίες, λήγει άδοξα και οδηγεί το Καθεστώς, λίγους μήνες μετά, στο γκρέμισμα του Ντενεκέ Μαχαλά, αφήνοντας άστεγες πολλές ρόμικες οικογένειες. Το γεγονός αυτό, δημιουργεί μια σημαντική ευκαιρία για τους ΡΟΜΑ, καθώς εκλαμβάνεται ως κοινωνική αδικία από τις τοπικές πολιτικές δημοκρατικές δυνάμεις, οι οποίες στις πρώτες ελεύθερες εκλογές του '75, συμβάλουν στην πολιτικοποίηση της ρόμικης κοινότητας, που εκλέγει τον πρώτο ΡΟΜΑ Δημοτικό Σύμβουλο και έκτοτε εκπροσωπείται σταθερά στην τοπική εξουσία.

“Ήταν η 7ετία της Χούντας που κνηνηθήκανε ήρθαν και γκρέμισαν τις παράγκες τους.... Ο Δήμαρχος το ξεκίνησε αυτό να συμμετέχουν στα κοινά ότι ελάτε και εσείς να πάρετε την τύχη στα χέρια σας...τους έδωσε υπόσταση δηλαδή στο ότι είστε ίσοι. Οι Δήμαρχοι τότε ήταν προοδευτικοί και ταίριαζε αυτό το πράγμα η αλληλεγγύη για ανύμφορους, αδύναμους” Φ.Μ. 65χρ.

Μετά τη Δικτατορία, αναδεικνύεται η σημαντικότητα του χώρου σε μια περιοχική κατοικίας της εργατικής τάξης. Η διεκδίκηση του χώρου ως “κοινό” της πόλης από ανταγωνιστικές ομάδες, γίνεται υπόθεση των κατοίκων με τον Δήμο να αναδεικνύεται σε ενορχηστρωτή των τοπικών κινηματικών δράσεων.

“Μαζεύοταν ο κόσμος και ζητούσαμε το κράτος να δώσει το χώρο αυτό για να γίνουμε Γυμνάσια και Λύκεια, κάναμε πορείες ...Ο Κλήρος διεκδικούσε μεγάλα κομμάτια στην πόλη. Και ερχόμασταν εμείς και λέγαμε, όχι, να γίνει χώρος πράσινου, να γίνει για τους ανθρώπους που μένουν τριγύρω... Και αυτό πέρασε με την πίεση των ανθρώπων. Αυτοί έφερναν εκοκαφείς και πηγαίναμε και κολλάγαμε μπροστά στους εκοκαφείς” Φ.Μ., 65χρ.

Οι διεκδικήσεις αυτές, συνέβαλαν σημαντικά στην παραγωγή δημόσιου χώρου και εξοπλισμών, ζωτικής σημασίας για την κοινωνική αναπαραγωγή των κατοίκων και διαμόρφωσαν χωρικά τη σημερινή πόλη της Αγίας Βαρβάρας.

6. Απογραφική Έρευνα του πληθυσμού Ρομά Δήμου Αγίας Βαρβάρας (2002)

Γ3. Δικαιώματα και κατοίκηση

Η έρευνα εστίασε στο πως διαμεσολαβείται/βιώνεται μέσα από την κατοίκηση στο χώρο η έννοια του δικαιώματος, σε βασικές εκφάνσεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής μιας γεωγραφικά εντοπισμένης κοινωνίας.

Όσον αφορά στην οικονομική διάσταση, διερευνήθηκαν οι επιδράσεις που ασκεί η κατοίκηση στην Αγία Βαρβάρα, στο εισόδημα, στην αξία κτήσης – χρήσης γης και των βελτιώσεων της (κατοικία) στην απασχόληση και στην επιχειρηματικότητα. Το σύνολο των πληροφοριών, αναγνωρίζει την πόλη ως θύλακα ανεργίας που στερεί ευκαιρίες απασχόλησης και τον Δήμο ως την υπεύθυνη κεντρικότητα για τη δημιουργία θέσεων εργασίας για το φτωχό πληθυσμό που δεν έχει ενδογενείς δυνάμεις (Amin, 2005) και το κοινωνικό και πολιτισμικό του κεφάλαιο είναι χαμηλό (Αφουξενίδης, 2012).

“Ο Δήμος πρέπει να ανοίξει δουλειές. Ναι είμαστε πολλοί αλλά πρέπει κάτι να κάνουνε. Να φάνε κάποιοι άνθρωποι έστω και με δύο μήνες δουλειάς.”.Ε.Π, 45χρ Πόντια

Παράλληλα η ανεργία και η φτώχεια που συσσωρεύει, επενεργούν στην επιχειρηματική δράση.

“Προσαρμοζόμαστε στα δεδομένα της περιοχής.....Πάντα λέω στο γιό μου να ξέρεις ότι ζούμε σε μια περιοχή που δεν μπορεί ο κόσμος να πληρώσει πολλά.” Γ.Σ, 59χρ. Πόντιος

Η αρνητική επενέργεια της πόλης στην αγορά εργασίας, ερμηνεύεται από τους πληροφορητές ως απόρροια της χωρικής συσσώρευσης της φτώχειας, της χωροθέτησης της πόλης στη Δυτική Αθήνα και της ρόμικης οικογενειακής μικροεπιχειρηματικότητας που κυριαρχεί στο εμπορικό κέντρο με συγκεκριμένα όμως χαρακτηριστικά.

Αναφορικά με την επίδραση της πόλης στην αξία κτήσης - χρήσης γης και κατοικίας, το σύνολο των πληροφοριών συμφωνούν ότι αυτή είναι χαμηλότερη και στις εργατικές πολυκατοικίες σχεδόν απαξιωμένη, μεταδίδοντας ένα αίσθημα χωρικού /εγκλωβισμού όπου η ιδιόκτητη κατοικία τους, τους δεσμεύει σε μια χαμηλής ποιότητας ζωή, καθώς δεν μπορούν να την εγκαταλείψουν. Η χαμηλή αξία της ιδιοκτησίας αποδίδεται στην παρουσία των Ρομά και στην υποβάθμιση των δυτικών προαστίων, ως παράγοντες εδαφικού σιγματισμού που καθλώνουν την αγορά κατοικίας.

«Είναι 55 χρονών σπíti και τώρα αν πούνε κιόλας είναι εδώ κάτω στη γειτονιά των τσιγγάνων χαμπλώνει πιο πολύ η τιμή. Δηλαδή εγώ τώρα αν θέλω να το πουλήσω θα το πουλήσω σε τσιγγάνο δεν θα έρθει μπ τσιγγάνος.» Α.Β, 55χρ., ΡΟΜΑ

Από την άλλη πλευρά, το σύνολο των πληροφορητών εντοπίζει στην συγκεκριμένη έρευνα και αναδιανεμητικές επιδράσεις στο εισόδημα, που παράγονται μέσω των τοπικών πολιτικών που ασκεί ο Δήμος: στην παραγωγή τοπικών πόρων όπου η αγορά δεν επενδύει (πολιτισμός, αθλητισμός, φύλαξη παιδιών κ.α), στη ρύθμιση της τιμής των τοπικών πόρων που παράγει, στην εφαρμογή κριτηρίων χρήσης στη βάση της ιδιότητας του κατοίκου και δημότη, και, ως υπεύθυνος για την αντιμετώπιση των τοπικών κοινωνικών αναγκών, στη διεκδίκηση της παραγωγής ή χρηματοδότησης της παραγωγής τοπικών πόρων στην πόλη⁷.

“Ο ρόλος των θεσμών της πόλης είναι να προστατεύουν τα δικαιώματα των πολιτών ... Το εκάστοτε Υπουργείο σαφέστατα δεν μπορεί να ξέρει για κάθε Δήμο της Αθήνας τι γίνεται. Η Τοπική Αυτοδιοίκηση είναι εκείνη που συλλέγει τις ανάγκες και ανάλογα ζητά τις χρηματοδοτήσεις” Δ.Κ, 37χρ.

Οι περισσότεροι πληροφορητές θεωρούν τις τοπικές δημόσιες παροχές/υποδομές ως ποιοτικά και ποσοτικά καλύτερες έναντι άλλων πόλεων, εστιάζοντας στη δωρεάν παροχή πρωτοβάθμιας φροντίδας, στην πολιτική θετικής διάκρισης και χαμπλών ή μηδενικών τιμών για ευάλωτες κατηγορίες πληθυσμού και στην υποστήριξη της ακραίας φτώχειας, υποκαθιστώντας ελλειμματικά την κρατική προστασία.

“Έρχονται στο Δήμο για συσσίτια, δεν έχουν ρούχα δεν έχουν λεφτά ... ζούνε κάτω από το όριο της φτώχειας” Γ.Δ, 43χρ.

“Το μοναδικό που μου παρέχει ο Δήμος και μπορώ και εκμειαλλεύομαι είναι το ότι επειδή είμαι δημότης και άνεργη πληρώνω στο μπαλέτο τα μισά” Λ.Α, 52χρ.

Συνοψίζοντας, ως προς την οικονομική διάσταση, οι περισσότεροι πληροφορητές συμφωνούν ότι η κατοίκηση στην πόλη της Αγίας Βαρβάρας επιδρά στο εισόδημα ιδιαίτερα των φτωχών πληθυσμών, θετικά, μέσω πολιτικών παραγωγής - διαχείρισης αστικών πόρων και αρνητικά, στις τοπικές αγορές εργασίας και κατοικίας.

Ός προς την κοινωνική διάσταση, στην έρευνα βασικά δικαιώματα που αναδείχθηκαν από τους πληροφορητές ήταν στο δημόσιο χώρο, στη συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα, στη διαφορετικότητα, στην ασφάλεια και στην υγεία. Κεντρικό ζήτημα που εμφορείται στο λόγο των πληροφορητών είναι η σημαντικότητα του χώρου στην κοινωνική αναπαραγωγή της ρόμικης κοινότητας. Μετασχηματισμοί στη χωροκοινωνική συγκρότηση του παρελθόντος, έχουν εγκαθιδρύσει μία θέαση της πόλης από τους Ρομά, ως κεντρικού τύπου του πολιτισμού τους.

“Είναι η πόλη μας, εδώ μεγαλώσαμε, εδώ είναι η φυλή μας, οι άνθρωποι μας, είναι τα πάντα για μας!” Γ.Δ., 43χρ., Ρομά

Οι Ρομά, δεν εγκαταλείπουν την πόλη και έχουν συγκροτήσει έναν ισχυρό πολιτισμικό θύλακα που, μέσα από την καθημερινή επικοινωνία με ομοίους στο δημόσιο χώρο, εξασφαλίζει την πολιτισμική του συνέχεια. Η κοινωνική όμως αυτή πρακτική των Ρομά, όπως πολλοί πληρο-

---

7. Η παρούσα έρευνα λόγω της μεθοδολογίας της δεν επιτρέπει γενικεύσεις. Σε πολλές μελέτες αναφέρεται η αντίθετη άποψη ότι η Τοπική Αυτοδιοίκηση και οι κοινωνικές πολιτικές της δεν επιδρούν στις ανισότητες (Skamnakis, 2011) λόγω αποσπασματικότητας, κατακερματισμού, επικαλύψεων, έλλειψης συντονισμού και δικτύωσης (Κοντιάδης κ.α 2006, Φερώνας Α., 2005 κ.α.)

φορητές αναφέρουν, εμποδίζει το δικό τους δικαίωμα στο δημόσιο χώρο και δοκιμάζει κανόνες αλληλοσεβασμού στην κοινή συμβίωση.

“Δεν σέβονται την ανάγκη για κοινή χρήση του δημόσιου χώρου από όλους....έχουν μια άλλη δική τους νοοτροπία ότι ζω εγώ εδώ και οι άλλοι απλά συζούν.” Γ.Κ 37χρ.

Εντός της πόλης, το δικαίωμα στην διαφορετικότητα ασκείται ελεύθερα, καθώς υπάρχει ανοχή στην κοινωνική συμβίωση, αν και οι πολιτισμικοί διαχωρισμοί εμφανώς υπάρχουν, επέστρεφαν διαρκώς στον λόγο όλων των πληροφορητών, αναδεικνύοντας “παράλληλα σύμπαντα” στην κοινωνία της: ενώ οι Ρομά πληροφορητές εξιδανικεύουν την πόλη, οι μη Ρομά πληροφορητές βιώνουν αρνητικά την συνύπαρξη με έναν ισχυρό πολιτισμικό θύλακα.

“Δεν είναι Ρομά, είναι Τσιγγάνοι, Και η πόλη τους είναι. Τη θεωρούν πόλη τους. Προϋπήρχαν όλων εμάς, που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο έχουμε έρθει εδώ. Έχουνε ρίζες εδώ. Ποιά είναι η συμβολή τους στην πόλη; Αρνητική. Έχουνε μάθει σε ένα άλλο τρόπο ζωής, ο οποίος δεν συμβαδίζει με τον δικό μας τρόπο ζωής, δεν λέμε ότι ο δικός τους είναι κακός” Α.Φ., 51χρ.

Παρόλα αυτά, το σύνολο των πληροφορητών αναγνωρίζει την υψηλή κοινωνική ενσωμάτωση των Ρομά, ως στοιχείο που τους καθιστά πανελλαδικά μοναδικούς και τους διαφοροποιεί από άλλες κοινότητες Ρομά, περισσότερο γκετοποιημένες και περιθωριοποιημένες.

“Οι Ρομά που έχουμε στην Αγία Βαρβάρα είναι επιπέδου σε σχέση με Ρομά σε άλλες περιοχές. Οι άνθρωποι είναι με τα σπίτια τους είναι επιχειρηματίες άσχετα το τι επιχειρούν, δεν μένουν σε σκηνές ή φορτηγάκια, στα σπίτια τους μέσα εγώ που έχω μπει νιρέπεσαι να μπεις!” Γ.Κ., 43χρ.

“Είμαστε ενταγμένοι μέσα στην κοινωνία. Είμαστε η κοινωνία της Αγίας Βαρβάρας θεωρώ οι Ρομά...είμαστε μέρος της ανάπτυξής της.” Μ.Κ, 32χρ. Ρομά

Αναγνωρίζουν δε ότι η υψηλή κοινωνική ενσωμάτωση των Ρομά, είναι απόρροια μια πολιτική θετικής διάκρισης που ασκεί ο Δήμος, αν και αρκετοί αναφέρουν ότι η απονομή περισσότερων δικαιωμάτων στους Ρομά, στερεί δικαιώματα από τους ίδιους.

“Μας έχουν δώσει δικαιώματα να συμμετέχουμε ...Μας έχουν σταθεί δεν μας κρατούν στο περιθώριο” Χ.Δ. 43χρ. Ρομά

“...as πούμε το πρόγραμμα αυτό της ένταξης των τσιγγάνων στην κοινωνία ....τους δώσανε πολλά δικαιώματα και έχουν καβαλήσει το καλάμι. Και σε ότι καλό έχει κάνει ο Δήμος ήταν πάνω στους τσιγγάνους” Λ.Α, 52 χρ.

Η κοινωνική ενσωμάτωση των Ρομά συνδέεται σημαντικά από το παρελθόν με το δικαίωμα της συμμετοχής στη δημόσια σφαίρα. Παρόλες τις δυσκολίες στη συνύπαρξη, στο λόγο του συνόλου των πληροφορητών, έχει εμβαθυνθεί μια εγκλείουσα και δημοκρατική κουλτούρα, όπου όλοι έχουν πρόσβαση στην τοπική εξουσία, χωρίς αποκλεισμούς αναδεικνύοντας παραδειγματικά την επιτελεστική ιδιότητα του πολίτη. Έμπρακτη απόδειξη αποτελεί, η εκλογή πολλών Ρομά ως Δημοτικών Συμβούλων και η θητεία 2 Ρομά στο αξίωμα του Αντιδημάρχου⁸. Το σύνολο των πληροφορητών θεωρούν κοινωνικά δίκαιη την πολιτική συμμετοχή των Ρομά, αν και οι περισσότεροι θεωρούν ότι δεν προσφέρει στα κοινά της πόλης και στην κοινότητά τους.

“Έχουν τη δυνατότητα και καλώς το κάνουν να έχουν υποψηφίους και εκλεγμένους δημοτικούς συμβούλους και έτσι θα έπρεπε γιατί είναι μεγάλος ο αριθμός τους και κάποιος πρέπει να γνωρίζει

---

8. Από μελέτη Αρχείου Διοικητικών Υπηρεσιών Δήμου Αγίας Βαρβάρας

τα προβλήματα τους για να μπορεί να τα διαχειρίζεται. Δεν μου επιτρέπεται να κρίνω την ψήφο τους αλλά θεωρώ ότι έχουν πιο άξιους ανθρώπους ανάμεσά τους” Γ.Κρ, 38χρ.

Γ4. Τοπική ταυτότητα και στιγματισμός

Το στοιχείο της πολυπολιτισμικότητας, είναι κυρίαρχο στις αναπαραστάσεις των πληροφορητών για την ταυτότητα της πόλης, η οποία προσδιορίζεται από τον διπλό στιγματισμό της:

Χωρικός στιγματισμός, λόγω της χωροθέτησής της στη θεωρούμενη ως υποβαθμισμένη περιοχή της Δυτικής Αθήνας. Σε αρκετές αναφορές στο λόγο των υποκειμένων, αναπαριστάται ο διαχωρισμός που επικρατεί μεταξύ δυτικών - φτωχών και βορείων - ευγενών προαστίων στη Μητροπολιτική Αθήνα, με όριο το ρέμα του Κηφισού.

“Η Αγία Βαρβάρα έχει αλλάξει ριζικά προς το καλύτερο αλλά δυστυχώς είμαστε στη Δυτική Αθήνα με ότι αυτό συνεπάγεται...Πιστεύουν ότι είναι υποβαθμισμένη σε όλα τα επίπεδα οικονομικό εκπαιδευτικό γενικά χαμηλού επιπέδου. ..Εγώ δεν νοιώθω μειονεκτικά που ζω εδώ, αλλά δυστυχώς αυτή η εικόνα υπάρχει.” Γ.Κ., 43χρ.

Κοινωνικός στιγματισμός, στη βάση εθνοφυλετικών διακρίσεων, λόγω της μεγάλης κοινότητας των Ρομά που κατοικεί στον αστικό της ιστό.

“Σαν περιοχή ακόμα και από το όνομα μπορεί να ακούγεται. πιο υποτιμητική, θεωρώντας ότι η Αγία Βαρβάρα είναι για Ρομά και δεν υπάρχει εξέλιξη και είναι ένα στερεότυπο σαν πόλη.” Μ.Κ., 32χρ, Ρομά

Το σύνολο των πληροφορητών θεωρεί ότι στη συλλογική αναπαράσταση η πόλη ταυτίζεται με τους Ρομά και η ταύτιση αυτή επιδρά αρνητικά στην εξωεικόνα της πόλης, λόγω της κοινωνικής απαξίωσης και του στιγματισμού της ρόμικης πολιτισμικής ταυτότητας από την κυρίαρχη κουλτούρα. Στο πλαίσιο αυτό, το στίγμα των Ρομά ανάγεται σε στίγμα της πόλης και παράγει μία «οπιλωτική ταυτότητα» (tainted identity) (Wacquant, 2004:7) που έχει ενθνευτεί στο συλλογικό συνειρμό και κινητοποιεί στερεοτυπικές αντιλήψεις.

“Είμαστε υποβαθμισμένοι. Όταν λες α! στην Αγία Βαρβάρα επειδή έχει Τοιγγάνους λένε και καλά που μένεις!” Ε.Π., 38 χρ. Πόντια

Όπως αναγνωρίζουν όλοι οι πληροφορητές, η Αγία Βαρβάρα παρόλο που τα τελευταία χρόνια έχει να παρουσιάσει μια πολύ σημαντική αναπτυξιακή πορεία (εξευγενισμός δημόσιου χώρου, αύξηση δημόσιων υποδομών και πόρων), το στίγμα κινητοποιεί στη συλλογική αναπαράσταση μια φαντασιακή εικόνα επικίνδυνης πόλης, εξαθλίωσης, βίας και εγκληματικότητας.

“Για να βγάλεις τώρα συμπέρασμα για μια περιοχή εγώ άμα δεν πάω να το δω δεν βγάζω. Λένε “η περιοχή των γύφτων” άμα πας εκεί θα σε κλέψουν θα σε λιντσάρουν...Μας έχουν φυτέψει αυτό το φόβο: μην πιάς κονιά σε τσιγγάνο θα σε φάει θα σε σκοτώσει.” Α.Β., 55χρ. Ρομά

“Η πρώτη άποψη είναι ότι μένουμε εκεί που μένουν οι γύφτοι...Έχει τύχει σε μικρότερη ηλικία να σας το μαρτυρήσω ότι σε ταξί για να με φέρει στο σπίτι δεν έχω πει ότι μένω Αγία Βαρβάρα.. Νιρεπόμουν. Ζήτησα να με κατεβάσει αλλού και ήρθα με τα πόδια.” Δ.Κ., 37χρ.

Η στερεοτυπική αντίληψη παραμένει ισχυρή παρόλα τα τοπικά επιτεύγματά των Ρομά τα οποία δεν έχουν επικοινωνηθεί εκτός Αγίας Βαρβάρας και δεν επενεργούν στον κυρίαρχο “λόγο” για την πόλη.

“Νομίζω ότι είναι απόλυτα λάθος η εικόνα που έχουμε δώσει προς τα έξω ή μάλλον που δεν έχουμε καταφέρει να τη διορθώσουμε. Δεν έχει καμία σχέση αυτό που ζούμε με αυτό που νομίζουν ότι ζούμε οι υπόλοιποι...έρχεται κάποιος να ψωνίσει και νομίζει ότι θα έρθει σε ένα δρόμο όπου είναι χωματόδρομος όπου υπάρχουν πάγκοι όπου ο κάθε ένας σε σταματάει στο δρόμο και σε τραβάει στον πάγκο του για να αγοράσει.” Γ.Κ., 38χρ.

Οι λέξεις «γκέτο» και «υποβάθμιση», επαναλαμβάνονται συχνά στο λόγο των υποκειμένων ή υπονοούνται νοηματικά και αναπαριστούν την πόλη ως περιοχή έντονου χωροκοινωνικού στιγματισμού. Αυτό βιώνεται διαχρονικά, και παρουσιάζει μια επίταση στο παρόν καθώς, όπως εντοπίζουν οι πληροφορητές, το στίγμα ενεργοποιεί μια κοινωνική μηχανική που εντείνει την περιθωριοποίηση: από την μια η πόλη εγκαταλείπεται από άτομα που εξασφαλίζουν καλύτερο εισόδημα και ταυτόχρονα ασκεί έλξη στην εγκατάσταση Ρομά άλλων περιοχών λόγω του ισχυρού πολιτισμικού θύλακα.

“Αυτοί που δημιουργούν την κακή εικόνα εξαιτίας του επαγγέλματος πια και της ουσώρευσης είναι και από Θεσσαλονίκη, από Πάτρα είναι άλλη ράτσα έχουν διαφορά και ως προς τα ήθη και έθιμα αλλά είναι και πιο μοχθηροί από τους δικούς μας τσιγγάνους που είναι γέννημα θρέμμα” Φ.Μ., 65χρ.

“Μετά τα δάνεια που βγήκανε για τους Ρομά τα πιο οικονομικά σπίτια ήταν στην κάτω Αγία Βάρβαρα οπότε ήταν πολλά τα Ρομά τα οποία αγόρασαν εκεί..και..χωρίς να θέλω να φανεί κακό αυτό που θα πω, έγινε κάτι σαν γκετοποίηση...ήρθαν Ρομά οι οποίοι δεν ασχολούνται με το εμπόριο. Ασχολούνται περισσότερο με το γυρολόι, οι μπότες δεν εργάζονται..είναι πιο χαμπλού μορφωτικού επιπέδου.” Μ.Κ., 32χρ., Ρομά

Ιδιαίτερα η περιοχή της κάτω Αγίας Βαρβάρας, με τις 29 εργατικές πολυκατοικίες του '60, αναγνωρίζεται από το σύνολο των πληροφορητών, ως περιοχή-επιτομή της περιθωριοποίησης, που της αποδίδουν όλα τα χαρακτηριστικά του αστικού γκέτο: απαξιωμένη κατοικία και δημόσιος χώρος, συνωστισμός, ουσώρευση φτώχειας, ανεργίας και παραβατικότητας.

“...κλοπές ληστείες συνεχώς δεν αισθάνομαι ασφαλής. Έχει επιδείνωση την τελευταία 10ετία η κάτω Αγία Βαρβάρα γιατί εκεί είναι πιο φτωχοί άνθρωποι. Γιατί ένας που έχει την οικονομική άνεση θα μπορούσε να φτιάξει το σπίτι του πιο ασφαλές.» Γ.Σ., 59χρ., Πόντιος

“Τα τελευταία 5 χρόνια φοβόμαστε να αφήσουμε ανοιχτές τις πόρτες. Στο σπίτι μέσα ήμουν και δυο φορές τους είδα μπροστά μου...Κλέβουν πάρα πολύ. Ναρκωτικά πάρα πολύ έχει. ....παίρνουν τη δόση τους, κοιμούνται... Φοβόμαστε για τα παιδιά μας.” Ε.Π., 45χρ., Πόντια

Η περιοχή χωρίζεται στα «Τσιγγάνικα» και τα «Ποντιακά», αντίπαλες γειτονίες στις οποίες ανήλικοι κυρίως εφαρμόζουν πρακτικές ελέγχου γειτονιάς και βίας σε συνομηλίκους.

“Εγώ δεν έχω πρόβλημα, αλλά έχει ο γιός μου είναι 12 στα 13 και όταν βγαίνει έξω πηγαίνουν κοντά τους, τους δημιουργούν πρόβλημα, προσπαθούν να κλέψουν τα λεφτά... Τα μικρά τσιγγάνικα το παίζουν ότι εδώ είναι Αγία Βαρβάρα και εμείς είμαστε τα αφεντικά ...Μέσα στο σχολείο οι διευθυντές και οι δάσκαλοι προσπαθούν να κρατήσουν την ισορροπία αλλά έξω από το σχολείο υπάρχουν πολλά προβλήματα ανάμεσα στα παιδιά της ηλικίας αυτών.» Ε.Κ., 38χρ., Πόντια

Όπως αναγνωρίζεται από πολλούς πληροφορητές, υπάρχει ένας σοβαρός κίνδυνος γενίκευσης της υποβάθμισης και της γκετοποίησης στην πόλη.

“Όσοι έχουν εμπειρία από παρόμοιες περιοχές το έχουν ήδη δει να γίνεται π.χ. Στο Δεντροπόταμο Θεσσαλονίκης που είναι σήμερα ένα άνδρο παραβατικότητας ενώ πριν είχε πάρα πολλά χαρακτηριστικά από αυτά που και στην Αγία Βαρβάρα αναφέρουμε...Μοναδική προϋπόθεση για

να μην γίνει και εδώ το ίδιο είναι να υπάρξει ένας κόκκινος συναγερμός με δράση μαζική ..από το Δήμο, συλλογικούς φορείς..και κυρίως φορείς κεντρικής διοίκησης ώστε ως επιχείρηση να ακυρωθεί στο εδώ και τώρα. « Μ.Ρ., 43χρ. Ρομά

Ο χωροκοινωνικός στιγματισμός της πόλης κυριαρχεί στο λόγο των πληροφορητών ως αιτιατός παράγοντας που επενεργεί αρνητικά σε πολλά επίπεδα: στην εισβολή ξένων προς την τοπική ζωή στοιχείων, στην έλλειψη ιδιωτικών επενδύσεων, στον εγκλωβισμό της τοπικής αγοράς, στην αναπαραγωγή της φτώχειας και του αποκλεισμού, στην επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης και δεν είναι αισιόδοξοι ότι η κατάσταση μπορεί να αλλάξει. Οι περισσότεροι, αναμένουν μια πιο δυναμική στρατηγική από τη Δημοτική Αρχή για την αντιμετώπιση του στίγματος και τη βελτίωση της εξωεικόνας της πόλης.

“Εγώ ξέρω την πόλη μου, δεν είναι η δουλειά μου να βγω να καθαρίσω το όνομα της πόλης . Είναι δουλειά της δημοτικής αρχής να παρακολουθεί τα δρώμενα που αφορούν το Δήμο μας . Αν ο Δήμος μάθαινε άμεσα κάθε δημοσίευση για την πόλη και είχε μια ομάδα επικοινωνίας για να μπορεί να βγάζει τον αντίλογο και να μπορεί να βάζει τα πράγματα στη θέση τους.” Α.Φ., 51χρ.

Το πως όμως αυτή η ισχυρή «σπιλωτική ταυτότητα» της πόλης επιβιώνει διαχρονικά, αναδεικνύεται μέσα από χωρικές πολιτικές της κεντρικής εξουσίας που επιβάλλονται στην πόλη και αφορούν σε αποφάσεις χωροθέτησης υπηρεσιών κοινωνικά ανεπιθύμητων και με επιπτώσεις καθώς και σε αποφάσεις κατάργησης αστικών πόρων.

Γ5. Χωρικές Πολιτικές

Διερευνήσαμε τρεις γνωστές χωρικές πολιτικές, από τη συγκρότηση της πόλης και μετά, την εγκατάσταση των αποθεραπευμένων Χανσενικών, δύο απόπειρες εγκατάστασης Κέντρου Μεταναστών και το κλείσιμο του Γενικού Νοσοκομείου «Η Αγία Βαρβάρα», μετά από 120 χρόνια λειτουργίας. Επικεντρωθήκαμε στο πως νοηματοδοτούνται οι πολιτικές αυτές, τις επιπτώσεις τους και πως τελικά αναπαράγουν το στίγμα στον άξονα της συγχρονίας και της διαχρονίας.

Το 1952, η μετεγκατάσταση των αποθεραπευμένων Χανσενικών από τη Σπιναλόγκα στην Αγία Βαρβάρα, υπήρξε ένα μεταβατικό στάδιο, αλλά απέκτησε μόνιμο χαρακτήρα. Ήταν μια επιβαλλόμενη πολιτική, που εστίασε στο χωρικό διαχωρισμό των πρώην Χανσενικών και όχι στην άμβλυνση του στίγματος της αρρώστιας, δημιούργησε φόβο, όμως προοδευτικά οι κάτοικοι τους αποδέχτηκαν.

“...Πάλι και τότε γινότουσαν κινήσεις το ‘57, ‘58, ‘60 από προοδευτικούς ανθρώπους να πάμε να παίξουμε μπάλα στο χώρο που είχανε μέσα, να αισθανθούν ότι δεν τους φοβόμαστε ” Φ.Μ., 65χρ.

Το Γενικό Νοσοκομείο «Η Αγία Βαρβάρα» (πρώην Λοιμωδών), είναι ένα τεράστιο συμβολικό κεφάλαιο και μετρά 120 χρόνια προσφοράς. Τα τελευταία 20 χρόνια, ιδιαίτερα μετά την επέκταση του Κρατικού Νοσοκομείου Νικαίας και τη λειτουργία του Νοσοκομείου Αττικών, το Υπουργείο Υγείας επιδιώκει συνεχώς το κλείσιμο και την εναλλακτική αξιοποίηση του μεγάλου έκτασης χώρου του, χωρίς καμία συμμετοχή στις αποφάσεις της τοπικής κοινωνίας και του Δήμου, που διεκδικούν να μετατραπεί σε παιδιατρικό νοσοκομείο ή μαιευτήριο.

“Η Δυτική Αθήνα δεν έχει Νοσοκομείο Παίδων και έχει το μεγαλύτερο κομμάτι του πληθυσμού από το ποτάμι και εδώ που λέμε. Και έγινε τέτοια πρόταση από το Δήμο. Δεν έχουν λεφτά; Είναι ένα κομμάτι φιλέτο που αργότερα θα το μοιραστούν κάποιοι;” Γ.Σ., 59χρ. Πόντιος

“Νομίζω ότι τα τελευταία 20 χρόνια δεν έχει σταματήσει το θέμα με το νοσοκομείο, είναι μια διαδικασία διαρκή. Παίρνουμε παρατάσεις από τον εκάστοτε Υπουργό και αναβολές.” Μ.Ρ, 62χρ. Ρομά

Στα σχέδια του Υπουργείου Υγείας, ήταν παλαιότερα η μεταστέγαση του ΟΚΑΝΑ και τελευταία η δημιουργία Κέντρου Μεταναστών, αποφάσεις που, κάθε φορά που επιχειρήθηκε να ενεργοποιηθούν, βρήκαν αντιμέτωπες τις δημοτικές αρχές και τις τοπικές κοινωνίες και των τριών Δήμων (Αγία Βαρβάρα – Χαϊδάρι – Αιγάλεω) με δυναμικές κινητοποιήσεις των κατοίκων και αποκλεισμό του νοσοκομείου. Τελικά, το 2013, το Νοσοκομείο έκλεισε οριστικά. Κάτω από την πίεση και τις διαμαρτυρίες των κατοίκων, ένα μήνα μετά, επαναλειτούργησαν ελάχιστα υποστελεχωμένα εξωτερικά ιατρεία.

Στην έρευνα έγινε προσπάθεια να καταγραφούν οι απόψεις, στάσεις και αντιλήψεις των πληροφορητών γύρω από αυτή την πολιτική κατάρτησης μιας υπηρεσίας υγείας και το κόστος της για την πόλη και τους κατοίκους. Αρνητικοί ήταν όλοι οι πληροφορητές και μάλιστα οι περισσότεροι, είχαν συμμετάσχει σε μια τουλάχιστον κινητοποίηση πολιτών ενάντια στο κλείσιμο του νοσοκομείου.

“Κλείνει το νοσοκομείο και θα ταλαιπωρηθεί ο κόσμος. Ίσως να του κοστίζει και πιο ακριβά και από τις μετακινήσεις αλλά και από το ότι κάποιιοι δεν θα πηγαίνουν σε μακρινά νοσοκομεία θα πηγαίνουν σε ιδιωτικά εργαστήρια και θα πληρώνουν λεφτά που δεν θα πληρώνανε. Γενικά έχει ένα κόστος στους πολίτες.” Γ.Κ., 43χρ.

“Πρώτα μας λέγανε ότι θα φέρουν ναρκομανείς μαζεύαμε υπογραφές. Δεν θέλουμε να κλείσει. .. Ήταν το πιο ωραίο νοσοκομείο ότι και να πάθαιναν τα παιδιά μου και εμείς εκεί τρέχαμε. Αφού δεν έχουμε αμάξι δεν μπορούσαμε να πάμε αλλού. Μας υποστήριζε το νοσοκομείο. Πήγαμε στη διαμαρτυρία δεν θέλαμε να το κλείσουνε.” Ε.Π, 45χρ, Πόντια

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι οι Ρομά πληροφορητές συνδέουν αυτή τη χωρική πολιτική και με την κοινωνική τους ενσωμάτωση.

“Τα νοσοκομεία πρέπει να μείνουν έτσι να έχουμε νοσοκομεία. Όχι να τα γκρεμίζουν, να τα χτίζουν. Αν γκρεμίσουν τώρα το Λοιμωδών τι θα το κάνουν; Θα το κάνουνε γκέτο για αλλοδαπούς ή για πρεζόνια; Δηλαδή να μας ισοπεδώσουν... Αγωνιστήκαμε οι Ρομά 100 χρόνια να έρθουμε σε αυτό το επίπεδο και θα έρθουν σε μια νύχτα να τα γκρεμίσουν όλα.....Εγώ που να πάω να εξεταστώ; Έχω λεφτά; Έχω χρόνο; Πες ότι κάτι πάθει ένα μικρό. Δεν έχω αμάξι. Όπου να βγω να βρω ταξί αυτή η ψυχή τι θα πάθει; ..Θα πρέπει να βάζω το χέρι βαθιά στην τσέπη.” Α.Β., 55χρ., Ρομά

Οι ερμηνείες γύρω από το κλείσιμο του νοσοκομείου που δίνουν οι περισσότεροι πληροφορητές, αναδεικνύουν προβλήματα κακοδιαχείρισης και αδυναμία επιρροής κέντρων αποφάσεων, αρκετοί όμως το συνδέουν με το χωροκοινωνικό στίγμα της πόλης, το οποίο λειτούργησε αρνητικά σε πολλά επίπεδα.

“Γιατί εγώ μπορεί να το σκεφτώ έτσι...Γιατί να μην κλείσουνε ένα άλλο νοσοκομείο αλλά αυτό το οποίο οι περισσότεροι είναι άποροι; Γιατί δεν παίρνει λεφτά το κράτος; Δεν ξέρω επειδή μπορεί και μες στο μυαλό τους να έχουν την Αγία Βαρβάρα ότι είμαστε κάποιιοι οι οποίοι δεν χρειάζεται να έχουν νοσοκομείο γι’ αυτό ασ τους κάνουμε οπιδήποτε;” Μ.Κ. 32χρ., Ρομά

“Οι γιατροί φταίνε... δεν θελαν να δουλεύουν εδώ και δεν κοιτάγανε τον κόσμο” Ν.Κ, 67χρ.

Όπως αναδεικνύεται στην έρευνα, η υγεία είναι μια βασική ένδειξη της ποιότητας ζωής στα αστικά κέντρα και πρωταρχικό πεδίο αναδιανομής και κοινωνικής ενσωμάτωσης (Οικονομίου,

2009, σελ 166,170) ιδίως σε υποβαθμισμένες περιοχές. Το κλείσιμο του Νοσοκομείου, βιώνεται από το σύνολο των πληροφορητών ως θεσμική εγκατάλειψη που υποβαθμίζει το δικαίωμα πρόσβασης στην υγεία των πιο φτωχών πολιτών και ενεργοποιεί μαζική κινηματική δράση.

Η δημιουργία Κέντρου Υποδοχής Μεταναστών στο χώρο του νοσοκομείου, μετρά δύο απόπειρες: το 1999, με την αιφνίδια μεταφορά Κούρδων μεταναστών από το κέντρο της Αθήνας και το 2013 με την υπογραφή σύμβασης του Διοικητή του Νοσοκομείου με το Υπουργείο Δημοσίας Τάξης για παραχώρηση του χώρου. Και οι δύο απειράχθησαν, με πρωτοβουλία του Δήμου, από μαζικές κινητοποιήσεις κατοίκων, με αποκλεισμό της κεντρικής πύλης του νοσοκομείου, για δύο και τρεις μέρες αντίστοιχα.

Η περιγραφή των γεγονότων από τους πληροφορητές, αναδεικνύει μια ελιτίστικη στάση της κεντρικής διοίκησης απέναντι στην πόλη, προσπαθώντας να επιβάλλει τον αδιαφοροποίητο συνωστισμό ασύμβατων μεταξύ τους χρήσεων μέσω της απόπειρας συστέγασης υπηρεσιών υγείας (εναπομείναντα ιατρεία του νοσοκομείου, το Κέντρο Αποκατάστασης Χανσενικών, το Ίδρυμα Χρονίων Πασχόντων) με υπηρεσίες κράτησης μεταναστών και τη χωροθέτησή τους εντός του αστικού ιστού, με ένα τείχος να τις χωρίζει από το μεγαλύτερο σχολικό της συγκρότημα (2 Γυμνάσια, 1 Δημοτικό, 2 Λύκεια) (βλ.χάρτη). Όπως το θέτουν οι πληροφορητές:

“Η λογική στην κεντρική διοίκηση είναι ότι γνωρίζοντας ποιές περιοχές θεωρούμε “σκουπιδοτόπους”, υποβαθμισμένες, εντείνουμε αυτό που θεωρούμε ως υποβάθμιση...εγκαθιστώντας ότι αρνητικό έχουμε στο μυαλό μας ..προκειμένου να μην χαλάσουμε ή να μην αλλοιώσουμε άλλες που είναι ανώτερες. Σε αυτό το πνεύμα κινήθηκε η διοίκηση.» Μ.Ρ., 63χρ. Ρομά

“Θεωρώ λάθος μέσα σε πόλεις να γίνονται τέτοια κέντρα. ...Να πω ότι γίνεται δουλειά και σε 10 – 15 μέρες θα προωθηθούν αυτοί οι μετανάστες να πω εντάξει. Εδώ τους πιάνουν και τους πετάνε μέσα και τελείωσε η ιστορία” Γ.Κ., 43 χρ.

Οι περισσότεροι ερμηνεύουν αυτή τη θεσμική απόφαση διοικητικών κέντρων ως υποκατάσταση ενός σημαντικού πόρου υγείας με μια υπηρεσία κράτησης που δεν έχει κανένα όφελος για την τοπική κοινωνία και βιώνεται ως επιβλαβής και κοινωνικά ανεπιθύμητος αστικός πόρος.

“Να δεχτώ ότι θέλουμε να βοηθήσουμε και υπάρχει ο χώρος. Αλλά όχι για να γίνει μεταναστών όχι για να γίνει γκειτοποίηση όχι να καταστρέφουν το νοσοκομείο γι’ αυτό. ..Υπάρχει πολύ μεγάλη έκταση να λειτουργήσει οτιδήποτε που μπορεί να βοηθήσει στην υγεία” Μ.Κ. 32χρ. Ρομά

“Θα μου πεις γίνεσαι ρασιόστρια αλλά τι θα γίνει δηλαδή θα κλείσουν το νοσοκομείο για να φέρουν τους μετανάστες δηλαδή θα μας πετάξουν εμάς έξω δεν πειράζει ας αρρωστήσετε να πάτε στη Νίκαια, καθίστε 10 ώρες εκεί αλλά εμείς εδώ θα βάλουμε μετανάστες;”. Ε.Π., 38χρ. Πόντια

Εντοπίζουν επίσης την ακαταλληλότητα του χώρου για τη στέγαση μιας τέτοιας υπηρεσίας, τονίζουν την επικινδυνότητά της για τους κατοίκους και δυσπιστούν ως προς την ικανότητα των κρατικών μηχανισμών να τη λειτουργήσουν με προδιαγραφές και συνθήκες ασφάλειας.

“Φαντάσου όλα αυτά που γίνονται εδώ, να γίνει και το Μεταναστών και στο πάνω μέρος του να έχεις τα σχολεία. . Θα τρέμουμε να βγούμε και από το σπίτι!” Λ.Α., 52χρ.

“Και σε αυτό υπογραφές μαζέψαμε στην εκκλησία. Σαν ρασιόστρια θα μιλήσω τώρα και δεν μπορώ! Αλλά ξέρεις τι θα κάνουμε θα τους βάλουν όλους εκεί και δεν θα υπάρχει έλεγχος. Οι άνθρωποι δεν θα φταίνε... δεν θα χωράνε δεν θα έχουν βοήθεια και θα αρχίσουν να γυρίζουνε στην Αγία Βαρβάρα” Ε.Κ, 45χρ. Πόντια

Οι πληροφοροπρές συγκρίνουν τις εμπειρίες των μεταναστών με δικές τους εμπειρίες και, για ακόμη μια φορά, προβάλλουν την ανοχή της τοπικής κοινωνίας απέναντι στον διαφορετικό και στον αδύναμο. Εκτιμούν όμως ότι το εγχείρημα θα εντείνει περαιτέρω την υποβάθμιση της πόλης και τις συνθήκες διαβίωσής τους.

“Δεν έχω κάτι με τους μετανάστες, Τα έχω ζήσει και ο ίδιος στο περσί μου. Αν υπήρχε μια σωστότερη υποδοχή δεν θα είχα πρόβλημα. Διαφωνώ με το γκέτο, ότι γκετοποιείται για μένα είναι αρνητικό αλλά πολλές φορές εσκεμμένα γκετοποιούν μια περιοχή για να την υποβαθμίσουν και να την εκμεταλλευτούν. Αυτό είναι οικονομική πρακτική σε πολλές περιοχές” Γ.Σ., 59χρ.

Το σύνολο των πληροφορητών αναγνωρίζει μέσα στις δύο συνδεδεμένες χωρικές πολιτικές – κλείσιμο νοσοκομείου και στον κενό χώρο δημιουργία κέντρου μεταναστών - μια διαχρονική πολιτική θεσμικής εγκατάλειψης από απομακρυσμένες εξουσίες, που αντιμετωπίζουν την πόλη ως “αποθετήριο” αρνητικών και ανεπιθύμητων χρήσεων επί τη βάση του χωροκοινωνικού στιγματισμού της.

“Τελικά δεν καταλαβαίνω αν υπάρχει νοσοκομείου μορφή ή απλά ένας οικισμός που βάζουμε τους ανεπιθύμητους” Γ.Α., 38χρ.

Οι δύο πολιτικές αναδεικνύουν το έλλειμμα συμμετοχικού χωροταξικού σχεδιασμού καθώς το δικαίωμα στην αυτοδιαχείριση και στον δημοκρατικό έλεγχο των αστικών πόρων δεν αναγνωρίζεται από θεσμικά κυρίαρχες ομάδες, που αποσυνδέουν το χώρο από τα κοινωνικά του περιεχόμενα.

Δ. Συμπεράσματα

Στο παράδειγμα της Αγίας Βαρβάρας, αναδεικνύεται πως η πόλη, ως ένα γεωγραφικά εντοπισμένο σύνολο θεσμών και αστικών πόρων, μπορεί να ασκεί αναδιανεμητικές επιδράσεις, που επενεργούν στην διαβίωση των φτωχών πληθυσμών. Αναδεικνύεται επίσης, πως η πόλη συμβάλει στην επιτελεστική ιδιότητα του πολίτη, εφαρμόζοντας πολιτικές κοινωνικής ενσωμάτωσης και μια εναλλακτική ηθική στην κοινωνική συμβίωση. Φέροντας όμως χωρικά και κοινωνικά στίγματα, λόγω της πληθυσμιακής της σύνθεσης, είναι η χαμένη στα παιχνίδια χωροθέτησης αστικών πόρων, καθώς αντιμετωπίζεται ως συμβολικό γκέτο υποβαθμισμένης διαβίωσης από απομακρυσμένες εξουσίες, οι οποίες ασκούν πολιτικές θεσμικής εγκατάλειψης που διαρρηγνύουν το δικαίωμα στην πόλη των κατοίκων, ως προς την ποιότητα διαβίωσης, τον δημοκρατικό έλεγχο χωρικών αποφάσεων και την μη επιβολή χωρικών αποκλεισμών και αστικής περιθωριοποίησης. Το δικαίωμα όμως, διεκδικείται δυναμικά, μέσα από την κινηματική δράση των κατοίκων, ενορχηστρομένη από το Δήμο, η οποία κατάφερε στο παρελθόν να διεκδικήσει ζωτικό “κοινό” χώρο και στο παρόν, ανταγωνίζεται γύρω από τη χωροθέτηση αστικών πόρων, με ασύμμετρη δύναμη επιρροής. Η θεσμική εγκατάλειψη, η ενσωμάτωση ευάλωτων πληθυσμών, η φτώχεια, η ανεργία, η έλλειψη επενδύσεων και ενδογενών δυνάμεων στο ανθρώπινο κεφάλαιο, η παραβατικότητα, η οικονομική κρίση συνθέτουν ένα “τοξικό μίγμα” στην πόλη, που συντηρεί τον εδαφικό της αποκλεισμό και την περιθωριοποίηση. Φαίνεται δε ότι ο χωροκοινωνικός στιγματισμός, δεν είναι

ένα δευτερογενές αποτέλεσμα, αλλά σημαντικός αιτιακός παράγοντας, που συντηρεί και αναπαράγει «θύλακες υστέρησης» ευκαιριών, προνομίων και δικαιωμάτων και εγκλωβίζει χωρικά ανθρώπους σε μια «κατώτερη» ποιοτικά ζωή.

Συμπερασματικά, όσο οι ανισότητες και οι διαχωρισμοί δημιουργούν θύλακες φτώχειας, το ενδιαφέρον της κοινωνικής πολιτικής για τη χωρική διάσταση χρειάζεται να θερμομανθεί, γύρω από περιοχές ανάγκης για κοινωνικές και αναπτυξιακές παρεμβάσεις. Η εφαρμογή τέτοιων πολιτικών, δεν πρέπει να αγνοεί τη σημαντικότητα του χωροταξικού σχεδιασμού και της κατανομής των αστικών πόρων στην κοινωνική αναπαραγωγή και επιβίωση ιδιαίτερα των φτωχών πληθυσμών. Τέλος, στις έντονα περιθωριοποιημένες περιοχές, που φέρουν χωρικά και κοινωνικά στίγματα, ολοκληρωμένες πολιτικές και κοινωνικές παρεμβάσεις πρέπει να είναι αυτές που θα στοχεύουν και στην άμβλυση στερεοτυπικών αντιλήψεων, ως στοιχείο που εντείνει και συμβάλλει στην αναπαραγωγή της φτώχειας και του αποκλεισμού και τους στερεί γνήσιες αναπτυξιακές προοπτικές και ένα καλύτερο μέλλον.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Amin, A. (2005). Local community on trial. *Economy and society*,34(4), 612-633
- Garcia, S. (1996). Cities and Citizenship*. *International journal of urban and regional research*,20(1), 7-21.
- Gilbert L, Dikeç M, (2008) Right to the City: Politics of citizenship in Goonewardena K, Kipfer St, Milgram R, Schmid Ch (2008) *Space, Difference, Everyday life: Reading Henri Lefebvre*, Publ:Routledge, UK
- Goonewardena K, Kipfer St, Milgram R, Schmid Ch (2008) *Space, Difference, Everyday life: Reading Henri Lefebvre*, Publ: Routledge, UK
- Harvey, D. (1988), *Social justice and the city*, UK:Blackwell Publishers, Oxford
- Harvey, D. (2012), *Εξεγερμένες πόλεις: από το δικαίωμα στην πόλη στην επανάσταση της πόλης*, Αθήνα:ΚΨΜ
- Holston J, Appadurai Ar, (1996), Cities and Citizenship, *Public Culture*, 8:187 , USA:The University of Chicago
- Knox P, Pinch St. (2009), *Κοινωνική Γεωγραφία των πόλεων*, Αθήνα: Σαββάλας, pg148-149, 321-375
- Lefebvre H.(1977), *Δικαίωμα στην πόλη: χώρος και πολιτική*, Αθήνα:Κουκίδα β' εκδ
- Leontidou, L. (1990), *The Mediterranean city in transition: social change and urban development*. Cambridge University Press.
- Marcuse, P. (2009). From critical urban theory to the right to the city. *City*,13(2-3), 185-197.
- Narotzky, S. (1997), *New Directions in Economic Anthropology*, London:Pluto Press.
- Sassen, S. (1991). *The Global City: London, New York, Tokyo*. Princeton: Princeton UP.
- Savage M, Warde Al (2005), *Αστική κοινωνιολογία, καπιταλισμός και νεωτερικότητα*, Αθήνα: Παπαζήσης

- Shore, C., & Wright, S. (Eds.). (2003). *Anthropology of policy: Perspectives on governance and power*. Routledge.
- Skamnakis Ch, (2011), *Inequality and social protection at the local level: undermining or reinforcing social policy?*, *The Greek Review of Social Research*, special issue 136 C', 2011, 45-62
- Stevenson, D. (2007), *Πόλεις και αστικοί πολιτισμοί*, Αθήνα: Κριτική, pg78-83
- Wacquant L, Slater T, Pereira VB, (2014), "Territorial stigmatization in action", *Environment and Planning A*, volume 46, pg1270-1280
- Wacquant, L, (2004), "What is a ghetto: constructing a sociological concept" στο (www.socialjustice.ccnmtl.columbia.edu/images/5/5d/Ghetto.pdf) 12/2015
- Wacquant, L, (2008), "Ghettos and Anti-Ghettos: an anatomy of the New Urban Poverty", *Thesis 11, No 94*, 113-118, *SAGE Publications*, DOI:10.1177/0725513608093280
- Αφουξενίδης Α, (2012), *Ανισότητα στην εποχή της κρίσης*, Αθήνα: Προπομπός
- Βρυξέα Αν. (2003), *Κατοίκηση και κατοικία: διερευνώντας τα όρια της αρχιτεκτονικής*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 351-358
- Γκιζελή Β., (1984) *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα 1920-1930* Αθήνα: Επικαιρότητα
- Εμμανουήλ, Δ, (2008), *Η κατανομή στον αστικό χώρο και ο κοινωνικός διαχωρισμός ως ταξική συμπεριφορά: ο ρόλος της οικονομικής τάξης της κοινωνικής θέσης και της κατοικίας στο Κοινωνικοί και Χωρικοί Μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21^{ου} αιώνα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ, σελ 11
- Ιωάννου Β, Σεργιάς Κ, (2007), *Το παρόν και το μέλλον του ελληνικού αστικού τοπίου, Αειχώρος: κείμενα πολεοδομίας χωροταξίας και ανάπτυξης, τόμος 6, τεύχος 1, Μάιος 2007*, σελ. 89
- Ιωσιφίδης Θ, Σπυριδάκης Μ (επιμ.), (2006), *Ποιοτική Κοινωνική Έρευνα: Μεθοδολογικές Προσεγγίσεις και αναλύσεις δεδομένων*. Αθήνα: Κριτική, σελ. 187
- Καβουλάκος, Ι, (2008), "Προστασία και διεκδίκηση δημοσίων χώρων: ένα κινημα της πόλης της Αθήνας του 21^{ου} αιώνα" στο *Κοινωνικοί και Χωρικοί Μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21^{ου} αιώνα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ, σελ. 46-48.
- Κοντιάδης Ξ (επιστ. υπευθ), Καλατζής Ν, Μίχος Λ, Μπιτσάνη Ε, Τσέκος Θ (2006), "Κοινωνική Πολιτική και Τοπική Αυτοδιοίκηση: τελική έκθεση", Ινστιτούτο Τοπικής Αυτοδιοίκησης, Αθήνα διαθέσιμη στο <http://www.ita.org.gr>
- Κοντιάδης Ξ, (2006) *Η δικτύωση των κοινωνικών υπηρεσιών και ο ρόλος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη τευχ. 1 (1), 49-66*
- Κοντιάδης Ξ, Απίστουλας Δ, (2006) *Μειταρρύθμιση του κοινωνικού Κράτους και Τοπική Αυτοδιοίκηση*, Αθήνα: Παπαζήση
- Κουρλιούρος, Ηλ. (2011), *Διαδρομές στις Θεωρίες του Χώρου: Οικονομική Γεωγραφία της παραγωγικής αναδιάρθρωσης και της άνισης ανάπτυξης*, Αθήνα: Προπομπός
- Νικολαΐδου Σ, (1993), *Η κοινωνική οργάνωση του αστικού χώρου*, Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 106-109
- Οικονόμου, Χ. (2009), *Ανισότητες στην Υγεία και τις υπηρεσίες υγείας: η χωρική διάσταση στο Σπυριδάκης, Μ. (επιμ.), Μετασχηματισμοί του Χώρου. Κοινωνικές και Πολιτισμικές Διαστάσεις*, Αθήνα: Νήσος. 166, 170

- Σπυριδάκης Μ.(επιμ.), *Μετασχηματισμοί του Χώρου. Κοινωνικές και Πολιτισμικές Διαστάσεις*, Αθήνα: Νήσος
- Σταυρίδης Σ.(2006), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Φερώνας Α., (2005), «Οι τοπικοί φορείς στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού: Προβλήματα και προοπτικές», στο: Τσομπάνογλου Γ.Ο., Κορρέ Γ. και Γιαννοπούλου Ι. (επιμ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός και πολιτικές ενσωμάτωσης*, σ.σ. 291-314, Αθήνα: Παπαζήσης.

Άλλες Πηγές

- Απογραφική Έρευνα του πληθυσμού ΡΟΜΑ Δήμου Αγίας Βαρβάρας 2002, Πανελλήνιος Μορφωτικός Σύλλογος Αθιγγάνων Αγίας Βαρβάρας με χρηματοδότηση της Διυπουργικής Επιτροπής για τα θέματα Τσιγγάνων, στο αρχείο Κοινωνικής Υπηρεσίας Δήμου Αγίας Βαρβάρας
- ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΔΗΜΟΥ ΑΓΙΑΣ ΒΑΡΒΑΡΑΣ 2012-2014 στο www.asda.gr
www.statistics.gr

Βιβλιοπαρουσιάσεις – Βιβλιοκριτικές

Κώστας Δημουλάς

Επ. Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Δημήτρης Βενιέρης, 2015, Κοινωνική Πολιτική: Έννοιες και Σχέσεις, Αθήνα: Τόπος.

Το βιβλίο του Δημήτρη Βενιέρη «Κοινωνική Πολιτική: Έννοιες και Σχέσεις» έρχεται να καλύψει ένα σημαντικό κενό στην ελληνική βιβλιογραφία περί κοινωνικής πολιτικής μιας και τα διαθέσιμα βιβλία καταπίνουν με το κοινωνικό κράτος, ειδικά ζητήματα και επιμέρους πλευρές της κοινωνικής πολιτικής όπως είναι η φτώχεια, η πρόνοια και οι συντάξεις αλλά όχι με τις βασικές έννοιες και παραδοχές της επιστήμης της κοινωνικής πολιτικής.

Όπως φανερώνει και το εξώφυλλο του βιβλίου που κοσμείται με τα πρόσωπα των T.H. Marshall, R.M. Titmuss, P.B. Townsend και B. Abel-Smith, η συγκεκριμένη εργασία επικεντρώνεται, κατά κύριο λόγο, στην προσέγγιση της κοινωνικής πολιτικής από την Αγγλική Ακαδημαϊκή Κοινότητα και μάλιστα μία ορισμένη οπτική της, αυτή που εντάσσεται στη Φαβιανή παράδοση του London School of Economics and Political Science (LSE).

Το περιεχόμενο του βιβλίου κατανέμεται σε οκτώ συνολικά κεφάλαια (μαζί με το κεφάλαιο των συμπερασμάτων) το καθένα από τα οποία εστιάζει σε μία ή περισσότερες από τις θεμελιώδεις έννοιες που κυριαρχούν στις συζητήσεις για το περιεχόμενό της κοινωνικής πολιτικής τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο. Πιο συγκεκριμένα:

Στο πρώτο κεφάλαιο αποσαφηνίζεται το εννοιολογικό περιεχόμενο της κοινωνικής πολιτικής και ο ακαδημαϊκός της χαρακτήρας ως αντικείμενο διεπιστημονικής ανάλυσης. Ο συγγραφέας υποστηρίζει, σε αρμονία με την κυρίαρχη άποψη, ότι η κοινωνική πολιτική έχει διεπιστημονικό χαρακτήρα.

Το δεύτερο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στις αξίες, τις αρχές και τα πεδία της κοινωνικής πολιτικής. Εδώ ο συγγραφέας επικεντρώνεται στη σημασία που έχουν οι αξίες αναφορικά με τον προσδιορισμό των στόχων της κοινωνικής πολιτικής και διερευνά τη σχέση μεταξύ αξιών, αρχών και σκοπών της κοινωνικής πολιτικής. Πιστός στη Φαβιανή παράδοση περί κοινωνικής πολιτικής ο Δημήτρης Βενιέρης, υιοθετεί την άποψη ότι οι αξίες είναι αυτές που έχουν τον πρωταρχικό ρόλο στον καθορισμό του σκοπού και των χαρακτηριστικών της κοινωνικής πολιτικής και συνδέει τις αρχές με το ρόλο του μεσολαβητή μεταξύ αξιών και έμπρακτης άσκησης της κοι-

νωνικής πολιτικής. Σ' αυτή την επιλογή, τα κοινωνικά συμφέροντα και οι κοινωνικές τάξεις αν και λαμβάνονται υπόψη στην ανάλυση της κοινωνικής πολιτικής δεν έχουν πρωταρχικό ρόλο στη διαμόρφωση του περιεχομένου και των στόχων της.

Στο τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου αναλύονται οι κύριες πολιτικές ιδεολογίες που επικρατούν στον ανεπτυγμένο καπιταλισμό του Ευρωπαϊκού κόσμου και οι σχέσεις τους με τις διαφορετικές εκδοχές της κοινωνικής πολιτικής. Εδώ, το κέντρο βάρους της ανάλυσης περιστρέφεται γύρω από αυτό που ο συγγραφέας ονομάζει αριστερή και δεξιά ιδεολογία όπου και προσαρτά τις αντιλήψεις των κοινωνικών κινημάτων για την κοινωνική πολιτική. Αν και ο συγγραφέας επιδιώκει να συνδέσει τα παραπάνω ιδεολογικά ρεύματα με τις αντιλήψεις που εμπεριέχουν για τις θεμελιώδεις κοινωνικές αξίες και το περιεχόμενο της κοινωνικής πολιτικής δεν αποφεύγει τον πειρασμό να αναφερθεί, γενικότερα, στο ρόλο των ιδεολογιών και τη σχέση τους με την πραγματικότητα όπως αυτή αποτυπώνεται στα μεγάλα ιδεολογικά ρεύματα της νεωτερικής εποχής. Απόρροια αυτής της γενίκευσης είναι, ορισμένες φορές, να μη διερευνώνται σε βάθος όλα τα ιδεολογικά ρεύματα όπως συμβαίνει για παράδειγμα με την αντίληψη της Μαρξιστικής θεωρίας για την ιδεολογία όπου οι αναφορές του Δημήτρη Βενιέρη περιορίζονται σε κάποια έργα του Μαρξ παραβλέποντας το πλούσιο έργο Μαρξιστών όπως ο G. Loukacs, ο A. Gramsci, ο L. Althusser, ο Th. Andorno, ο H. Markuse και άλλοι. Επίσης, ο συγγραφέας δεν διακρίνει την ιδεολογία από τη θεωρία ή και την κοσμοθεωρία με αποτέλεσμα να μην αποσαφηνίζεται πότε αναφέρεται στην ιδεολογία και πότε στην πολιτική ή κοινωνική θεωρία. Έτσι για παράδειγμα στο υποκεφάλαιο των ιδεολογιών της ευημερίας οι θεωρίες των C. Offe ή του O' Connor για το κοινωνικό κράτος εμφανίζονται ως περιεχόμενο της μαρξιστικής ιδεολογίας και όχι ως επιστημονική θεωρία. Επιπλέον ο συγγραφέας υιοθετώντας το σχήμα της διάκρισης «δεξιά-κέντρο-αριστερά» αναφορικά με τις ιδεολογικές αντιλήψεις της εποχής μας τείνει να υποβαθμίζει τη συνεισφορά σημαντικών ιδεολογικών ρευμάτων τόσο στο εσωτερικό της «δεξιάς» (π.χ. παράδοση χριστιανοδημοκρατίας) όσο και στο εσωτερικό της «αριστερής» ιδεολογίας (π.χ. θεωρίες της ανάπτυξης- κίνημα «αδεσμεύτων») στο προβληματισμό περί ευημερίας και ρόλου της κοινωνικής πολιτικής.

Το πέμπτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στις ανάγκες και τα δικαιώματα και τη συνύφανσή τους με το χαρακτήρα και το περιεχόμενο της κοινωνικής πολιτικής. Αρχικά αποσαφηνίζεται ο διακριτός χαρακτήρας των αναγκών από τις επιθυμίες και τις προσδοκίες των ανθρώπων και αποπειράται να καταδειχθεί η διασύνδεσή τους με τα κοινωνικά δικαιώματα αλλά και τις θεμελιώδεις αξίες της ισότητας και της ατομικής ελευθερίας. Εδώ ο συγγραφέας συνδέει τις ανάγκες και τις επιλογές για την αντιμετώπισή τους με τον τρόπο που γίνεται αντιληπτή η ανισότητα και η σχέση της με την ατομική ελευθερία αναφερόμενος στους βασικούς προβληματισμούς και τα ερωτήματα που έθεσε η σύγχρονη βιβλιογραφία περί αναγκών σε συνάρτηση με την πολιτική φιλοσοφία της «δεξιάς» και της «αριστεράς» και τους διαφορετικούς τρόπους που γίνονται αντιληπτές οι πολιτικές αναδιανομές πόρων και «δύναμης». Σ' αυτό το κεφάλαιο γίνεται ιδιαίτερη και διεισδυτική αναφορά στις επικρατούσες απόψεις για τη σχέση των αναγκών με τα κοινωνικά δικαιώματα αλλά και τις υποχρεώσεις των πολιτών όπως αυτές συναρτώνται με τις κοινωνικές παροχές και τη συνθήκες απόδοσή τους σε όσους τις έχουν ανάγκη.

Στο έκτο κεφάλαιο διερευνάται η σχέση της ισότητας με την ελευθερία και τη δικαιοσύνη και διαφωτίζονται θεμελιώδεις πλευρές τους σε συνάρτηση με την κοινωνική πολιτική εστιάζοντας στην νεοφιλελεύθερη οπτική του Nozick σε αντίστιξη με τη φιλοσοφική αντίληψη περί διανεμητι-

κής δικαιοσύνης του Rawls. Εδώ, ο Δημήτρης Βενιέρης παρουσιάζει το βασικό προβληματισμό του φιλελευθερισμού και του κοινωνικού φιλελευθερισμού ως προς την ηθική νομιμοποίηση των συλλογικών και κρατικών παρεμβάσεων που επιδιώκουν την αναδιανομή πόρων και δύναμης, προτάσσοντας, είτε την κοινωνική δικαιοσύνη έναντι της ατομικής ελευθερίας είτε το αντίστροφο και καταδεικνύει την αξία της κοινωνικής πολιτικής ως πρωταρχικό ανθρώπινο αγαθό. Μία σημαντική παράβλεψη αυτού του κεφαλαίου κατά τη γνώμη μου είναι η απουσία του προβληματισμού που ανέδειξε ο Amartya Sen που θα εμπλούτιζε ακόμα περισσότερο το λόγο του Δημήτρη Βενιέρη για τον αναπόσπαστο ρόλο της κοινωνικής πολιτικής στην κοινωνική συνύπαρξη, την ελευθερία και τον αυτοπροσδιορισμό του ατόμου/ανθρώπου.

Στο έβδομο κεφάλαιο αναπτύσσεται η σχέση της κοινωνικής πολιτικής με την ιδιότητα του πολίτη στην εθνοκεντρική και την α-εθνική παγκόσμια εκδοχή της. Εδώ ο συγγραφέας καταδεικνύει εύστοχα τον διαχωριστικό και περιοριστικό χαρακτήρα της παραδοσιακής έννοιας του πολίτη στο πλαίσιο του έθνους-κράτους και προβάλλει την προοπτική του παγκόσμιου πολίτη ως ελπιδοφόρα επιλογή για την κοινωνική πολιτική στην εποχή της παγκοσμιοποίησης.

Τέλος στο κεφάλαιο των συμπερασμάτων ο Δημήτρης Βενιέρης διατυπώνει την άποψή του για την κοινωνική πολιτική ως σχέση οικονομίας και κοινωνίας την οποία χαρακτηρίζει ως τετράγωνη σχέση που διέπεται και οριοθετείται από τη σχέση κεφαλαίου-εργασίας, οικονομικής μεγέθυνσης και κοινωνικής ανάπτυξης, κράτους και αγοράς και δημόσιου και ιδιωτικού. Σ' αυτό το θεωρητικό σχήμα ο Δ. Βενιέρης μετατοπίζει, ουσιαστικά, την αρχική του θέση ως προς τον κυρίαρχο ρόλο των αξιών στην κοινωνική πολιτική προς ένα περισσότερο πραγματιστικό και κατά την άποψή μου διεισδυτικότερο επιστημονικό λόγο για τη θέση της κοινωνικής πολιτικής στις κοινωνίες της εποχής μας που ο ίδιος τον συμπυκνώνει, θεωρητικά, στο παραπάνω «τετράγωνο».

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι το βιβλίο του Δημήτρη Βενιέρη, *Κοινωνική Πολιτική. Έννοιες και Σχέσεις*, παρά το ευρύ άπλωμά του σε πολλές και σύνθετες πλευρές της σύγχρονης κοινωνικής πολιτικής και την αποσπασματικότητα που κάποιες φορές, χαρακτηρίζει αυτού του είδους τα εγχειρήματα, καταφέρνει στις 303 σελίδες του να αποτυπώσει το μεγαλύτερο μέρος του σύγχρονου προβληματισμού για την κοινωνική πολιτική και τις έννοιες και σχέσεις που τον διαπερνούν. Από αυτή την άποψη καλύπτει σε πολύ ικανοποιητικό βαθμό τις ανάγκες διδασκαλίας του μαθήματος της κοινωνικής πολιτικής στα Πανεπιστήμια και αποτελεί πολύτιμο «εργαλείο» για κάθε σπουδαστή της κοινωνικής πολιτικής ανεξαρτήτως της ηλικίας και της επαγγελματικής του θέσης. Με το ιδιαίτερο είδος της γραφής του και τα ζητήματα που αναδεικνύει, ο Δημήτρης Βενιέρης έλκει την προσοχή και προσφέρει γόνιμο προβληματισμό και κίνητρα για αναστοχασμό γύρω από τις βασικές έννοιες και τις αξίες της κοινωνικής πολιτικής ακόμη και στους πολύ έμπειρους αναλυτές της.

Βιβλιογραφικές Προτάσεις

Νίκος Ξυπολυτάς,

Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Ιορδάνης Ψημμένος, 2013. *Εργασία και Κοινωνικές Ανισότητες: Προσωπικές Υπηρεσίες και Υψηρετικό Δυναμικό. Αλεξάνδρεια*

Τα υπηρετικά επαγγέλματα αποτελούν το πλέον βασικό κομμάτι μιας κατακερματισμένης αγοράς εργασίας και η σημασία τους είναι βαρύνουσα τόσο για τους εργαζόμενους σε αυτά όσο και για την ίδια την κοινωνία που καταναλώνει τις υπηρεσίες τους. Ο συγκεκριμένος συλλογικός τόμος που επιμελήθηκε ο Καθηγητής του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου Ιορδάνης Ψημμένος πραγματεύεται το ζήτημα των προσωπικών υπηρεσιών σε ιστορική και σύγχρονη διάσταση θέτοντας ως κεντρικούς άξονες την κατασκευή, εμπέδωση και αναπαραγωγή της υποτέλειας. Κυρίως μέσα από το παράδειγμα της οικιακής εργασίας των μεταναστριών οι συγγραφείς του τόμου αναδεικνύουν τη σημασία της κατανόησης των χαμηλού κύρους επαγγελμάτων ως μια διαδικασία περιθωριοποίησης που ξεκινάει πολύ πριν από την ένταξη στο επάγγελμα και αφορά τις κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές που συμβαίνουν στις χώρες προέλευσης. Πρόκειται για ένα σημαντικό πόνημα τόσο για την μελέτη των χαμηλού κύρους επαγγελμάτων, όσο και για αυτή της μετανάστευσης.

Daria Lazarescu, 2015. *Σταδιοδρομία στην Υψηρετικότητα: Η Περίπτωση των Ρουμάνων Μεταναστριών Οικιακών Εργατριών στην Ελλάδα. Παπαζήσης.*

Τα επαγγέλματα χαμηλού κύρους συχνά εμφανίζονται στη διεθνή και εγχώρια βιβλιογραφία ως αδιέξοδα (dead-end jobs). Περιγράφονται ως εργασίες χαμηλής ικανοποίησης και η παραμονή σε αυτά εξηγείται ως συνδυασμός των οικονομικών αναγκών και της απουσίας εναλλακτικών επαγγελματικών προοπτικών. Η Διδάκτορας του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου Daria Lazarescu αμφισβητεί έμπρακτα το στατικό αυτό σχήμα. Εξετάζοντας την πορεία των μεταναστριών από τη χώρα προέλευσης, μέσα από τη μελέτη της τονίζει ότι η ερμηνεία της εργασίας από τις ίδιες τις εργαζόμενες οδηγεί σε μια έννοια εξέλιξης που αφορά τόσο τα ίδια τα καθήκοντα όσο και την ανάπτυξη οικειότητας με τις εργοδοτικές οικογένειες. Η σημα-

σία της μελέτης έγκειται στην επαναφορά του ζητήματος της νοηματοδότησης των δράσεων των υποκειμένων στο επίκεντρο της ανάλυσης των κοινωνικών επιστημών, καθώς και στη σημασία των βιογραφικών προσεγγίσεων για την ενδελεχή διερεύνηση των προβλημάτων της μισθωτής εργασίας.

Τα Νέα της ΕΕΚΠ

Στις 11-13 Μαΐου 2016, θα διεξαχθεί στο Πάντειο Πανεπιστήμιο γαλλόφωνο διεθνές επιστημονικό συνέδριο, με θέμα «**Κρίση/εις και κόσμοι της εργασίας**»/ «**Crise(s) et mondes du travail**». Πρόκειται για τη 15^η διοργάνωση του Γαλλόφωνου Συνεδρίου/Διεθνείς Ημέρες Κοινωνιολογίας της Εργασίας 2016 (Quinzièmes Journées Internationales de Sociologie du Travail που διοργανώνει το Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής (ΚΕΚΜΟ-ΚΟΠ) του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου σε συνεργασία με το Lest (Institute of Labour Economics and Industrial Sociology) του CNRS και την Επιστημονική Εταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής (ΕΕΚΠ).

Στο συνέδριο έχουν γίνει δεκτές, μετά από κρίση, περισσότερες από 250 εργασίες ξένων και Ελλήνων ερευνητών που συμβάλλουν στην ανάπτυξη του επιστημονικού διαλόγου. Έχουν επίσης προσκληθεί και θα συμμετέχουν σε ειδικές συνεδρίες διακεκριμένοι επιστήμονες από ξένα ακαδημαϊκά και ερευνητικά ιδρύματα που θα συζητήσουν τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στο κόσμο της εργασίας και στις λειτουργίες της ευρύτερης κοινωνίας.

Το συνέδριο θα διεξαχθεί στο νέο κτίριο του Παντείου Πανεπιστημίου (Λ. Συγγρού 136, Καλλιθέα). Μία από τις κεντρικές ομιλίες θα διεξαχθεί στο Γαλλικό Ινστιτούτο (Σίνα 31, 10680, Αθήνα).

Πληροφορίες για το συνέδριο <http://jist2016.sciencesconf.org/>

Υπεύθυνη Επικοινωνίας: Αγγελική Καζάνη, 6947074529, agkazani@gmail.com

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
HELLENIC SOCIAL POLICY ASSOCIATION